

И Л Ч О Д И М И Т О В

АНГЛИЙСКАТА ПОЛИТИКА
КЪМ БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛНИЯ ЕТАП
НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
(септември 1939 — март 1941 г.)

Iltcho Dimitrov

ENGLISH POLICY TOWARDS BULGARIA
IN THE BEGINNING OF THE SECOND
WORLD WAR
(September 1939 — March 1941)

Рецензент: доц. Любомир Огнянов

Редактор: доц. Величко Георгиев

УВОД

Мир, неутралитет и необвързаност — това бяха основните принципи, към които се придържаше българската външна политика през 30-те години, когато се оформяха главните капиталистически групировки в Европа, когато назряваха предпоставките за Втората световна война и пламваха първите ѝ огнища. Наистина България не се отричаше от териториалните си аспирации, поради което я причисляваха към ревизионистичния лагер. Ала удовлетворяването им не бе по силите и възможностите ѝ. А и никоя велика сила не показваше готовност да ги подкрепи на дело. Управляващите среди хранеха надежда, че походът на хитлеристка Германия срещу установеното с мирните договори статукво ще създаде благоприятна почва, за да се поставят на дневен ред и българските искания. Така че с оглед на бъдещето погледът на София бе обърнат към Берлин, макар оттам да не идваше никакво определено обещание или задължение. А като се имаха пред вид и другите фактори, които сближаваха българската политика с германската, се натрапваше убеждението, че ако в случай на война на България се наложи да избира, изборът ѝ неминуемо ще падне върху Третия райх.

Но от икономическата обвързаност и политическата близост не следваше неизбежна ориентация. Нито царят, нито правителството бяха уверени, че Германия ще надделее в един световен конфликт. Идеалното за тях решение бе компромисът между големите капиталистически държави. Задоволяването на претенциите на Райха чрез споразумение с Англия и Франция би открило пътя ѝ за изпълнението на българската ревизионистична програма, без да се стига до въоръжен сблъсък между великите сили. Такива съображения движеха цар Борис, когато се нагърби да посредничи за успеха на Мюнхенската конференция.¹

Териториалният проблем не бе решаващ при определяне на българската външнополитическа ориентация. Главната грижа на управляващите бе да се избегне войната между големите, а ако все пак тя избухне — да останат извън нея поне докато не се очертаят изгледите за крайния резултат. Страхът от нов погром доминираше. „Няма да бъдем с победения!“ — декларираше цар Борис пред Михаил Маджаров.² Затова и надделяваше линията на лавиране и изчакване.

Преобладаващото германско влияние в страната се дължеше не само и не главно на съзнателните усилия от страна на управляващите среди. То бе и неизбежният плод от една политика, провеждана неотклонно от Англия през целия междувоенен период. Демонстрирайки собствената си незаинтересованост, тя бе предоставила цяла Югоизточна Европа на Франция, която поддържаше влиянието си чрез Малката антанта, а после — и чрез Бал-

канския пакт. По-късно пък на Третия райх бе признато правото да организира и експлоатира икономически този район.³ Дори когато — в самото навечерие на войната — се предприеха стъпки срещу германския стопански монопол, официално пак се зачиташе привилегированата позиция на Райха.

Курсът на „омиротворяване“, провеждан от реакционните среди на Запада, се обърна срещу неговите поддръжници. Аншлусът, Мюнхенският стговор, окупацията на Чехословакия и Албания измениха съотношението на силите в Централна и Югоизточна Европа. Малките европейски държави разбираха, че не трябва да се осланят на помощта от Запад за защита на държавната им независимост и териториалната им цялост. Изводът им бе един — в никакъв случай да не предизвикват гнева на Хитлер.

С още по-голяма сила този извод се натрапваше в София.

От страна на англо-френския блок не бе излязло нито едно ясно, определено обещание за удовлетворяване поне на някое от българските искания. Знаеше се, че английската дипломация не е принципиален противник на известни отстъпки, специално в Южна Добруджа. Ала плахите ѝ опити в тази насока се разбиваха в непримиримостта на Балканската антанта, чиято предпочитана линия спрямо България не бе компромисът, а заплахата. Доктрината на Форин офис, според която Балканската антанта е по-важна за Англия от България, караше английската дипломация да съобразява ходовете си спрямо България със становището на нейните съседи. Всяка стъпка, която би рискувала да влоши отношенията с Балканската антанта, се обявяваше за вредна. Възможността за действено сътрудничество с България никога не бе сериозно обсъждана от западните сили. Такова заключение правеше не друг, а британският пълномощен министър в София.⁴ Когато войната избухна, английската пропаганда положи огромни усилия, за да я обоснове с идеологически мотиви. Но от целия ход на обективното развитие на събитията произтичаше изводът за Англия не като антифашистка, а като антиревизионистична сила, като защитник на статуквото, а не на демокрацията.

Тази нейна роля умело се използваше от хитлеристка Германия, за да разширява влиянието си в България, а от прогерманската българска буржоазия — за да оправдава симпатиите си към фашисткия блок. Един български индустриалец говореше пред Рендел — британския пълномощен министър в София, че съюзниците (става дума за Англия и Франция) никога не са направили нищо за България; напротив — винаги са давали ясно да се разбере, че България не може да очаква нищо от тях; следователно тя няма основание да се надява на нищо добро от победата им във войната. По това време Втората световна война вече бушуваше. Английската дипломация правеше отчаяни опити да обвърже България с балканските си комбинации. И Рендел цитираше горните изявления, за да подчертае колко вреди английското равнодушие към България през довоенните години, упорито прокарваната разлика в отношение към нея и съседите ѝ и колко трудно е да се поправи положението.⁵

Икономически — дезинтересирана, политически — обвързана с Балканската антанта, идеологически антиревизионистична, Англия не можеше да разчита, че българската политика ще следва предначертанията ѝ в един световен конфликт. Неутралитетът на България бе единствената реалистична цел, поне докато изходът от конфликта не е съвсем ясен. Но и по съдържанието на неутралитета вижданията бяха различни. По повод английската инициатива за балкански отбранителен блок от София се формулира едно недвусмислено

условие — никаква обвързаност с англо-френската политика. В Лондон наблягаха не толкова върху прозападната ориентация на замисления блок, колкото върху противогерманската му насоченост. А българското правителство се мъчеше да избегне участие във всяка комбинация, която би означавала, че възприема позиция против Райха. Неговият отказ провали опита, направен през пролетта и лятото на 1939 г., за изграждане на балкански блок под западно влияние.

Подписаният в самото навечерие на войната съветско-германски пакт имаше изключително силен отзвук в София и ще упражнява решително въздействие върху българската политика чак до окончателното ѝ обвързване с хитлеро-фашизма. Пресилено би било да се приеме, че пактът се е посрещнал от управляващите среди с облекчение и радост.⁶ Но едно специфично негово отражение върху общественото мнение не може да се отрече: Германия, поне докато се намира в договорни отношения със СССР, не изглеждаше като непосредствена заплаха за националната независимост.⁷ В такъв смисъл вероятно е и откровението на цар Борис пред хитлеровия дипломат Клодиус, че поради русофилството на народа пактът улеснил провеждането на политиката на сближение с Райха.⁸ Но не в това се крие най-вече значението на пакта за българската политика. Главното бе, че германо-съветският пакт разруши голямата илюзия на царя за единодействие между големите капиталистически държави върху антисъветска основа. Ако съществуваше трайна, неизменна линия в политиката му, това бе тъкмо антисъветизмът. Неведнъж той ще споделя опасението си, че пактът благоприятствува за разпространяването на комунизма в Европа и Балканите, и ще предупреждава, че продължаването на войната между капиталистическите държави прави неизбежна световната революция.⁹

Новата обстановка идваше да потвърди отдавнашните му страхове и да увеличи несигурността за бъдещето. Трябваше му време да се нагоди към нея. Тук се криеше една от причините за лутанията на българската дипломация в първите месеци на войната. Опора се диреше в различни посоки: в Германия и Италия — срещу Англия и СССР, в Англия — срещу Германия и СССР. А в същото време се налагаше промяна и в дотогавашното фактическо игнориране на СССР. Даже ще се апелира и към неговата подкрепа срещу англо-френските планове на Балканите.

Глава първа

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АНГЛИЯ ПО ВРЕМЕ НА „СТРАННАТА ВОЙНА“

Хитлеристкото нашествие в Полша на 1 септември 1939 г. не остави друг изход пред Англия и Франция, освен да обявят война на Германия. В деня на обявяването на войната — 3 септември — английският министър-председател Н. Чембърлейн включи в правителството си двамата най-изтъкнати противници в консервативната партия на мюнхенската политика — У. Чърчил — като министър на морския флот, и А. Идън — като министър на доминионите. Но привържениците на „омиротворяването“ запазиха командни позиции в управлението. Англия не стори нищо, за да изпълни

за дълженията си към жертвата на агресията. Отсъствието на активни бойни действия позволи на Хитлер да се справи бърже с Полша.

Бездействието на англо-френските сили на Западния фронт, наречено „странна война“, продължи повече от половин година. Лондон и Париж не бяха загубили всички надежди за сговор с Райха и за превръщане на войната между капиталистическите държави в обединен поход срещу Съветския съюз. А ако тази цел пак се окажеше недостижима, стратегическата пауза трябваше да се използва за ликвидиране на изоставането във военното производство и за разширяването на коалицията, като се привлечат в нея по-малките европейски държави. Сметките им излязоха криви. „Странната война“ само улесни Хитлер да наложи господството си над Западна Европа. От полския пример малките европейски държави, особено в Югоизтока, се убедиха в ненадеждността на англо-френските гаранции. Те заемаха изчаквателна позиция, лавираха или пък търсеха сближение с Германия.¹⁰

Англия влезе във войната, свързана с гаранции спрямо две държави от Югоизточна Европа — Гърция и Румъния. Гаранции на Гърция бяха дадени в отговор на италианската окупация на Албания. Гаранциите на Румъния — поради надвисналата заплаха от хитлеристка окупация. Благодарение на военно-морската си мощ Англия би могла да окаже по-непосредствена помощ на Гърция, но само при условие, че Италия е неутрална. Но тъкмо срещу опасността от Италия бяха предназначени гаранциите за Гърция.¹¹ Изпълнението на гаранциите за Румъния зависеше от поведението на останалите балкански страни и особено на Турция и България. Благоразположението на Анкара бе осигурено още преди войната и потвърдено с англо-френско-турския договор от 19 октомври 1939 г. Но поведението на България будеше подозрения и опасения.

В деня, в който хитлеристката военна машина се стовари върху Полша, М. Маджаров — един доста строг и понякога пристрастен съдник на официалната политика, отбелязваше в дневника си: „поведението на правителството ще се определи от успехите на едната или другата страна; ако пропадне Германия — ще остане неутрално, ако спечели успехи — ще побърза да се присъедини към нея.“¹² На следния ден пред току-що върналият се от Райха министър на просветата царят споделяше, че не вярва в победата на германците, че се чуди на какво разчитат те.¹³ Дирижираният официален печат в обективистичен тон препечатваше съобщенията от Берлин, Париж и Лондон, статии от английски, френски и немски вестници, заявления на ръководителите на трите страни.¹⁴ Министър-председателят Г. Кьосеиванов в качеството си на външен министър прие пълномощните министри на Англия, Германия, Турция, Унгария и Югославия, ⁵ като на всеки се постара да каже нещо успокоително. На югославския представител даде уверение, че няма ангажменти с Оста и че политиката му е основана върху сътрудничеството с Югославия.¹⁶ На турския представител обеща, че на евентуално германо-италианско предложение ще отговори само след като предварително се консултира и споразумее с останалите балкански държави.¹⁷

Българските управляващи среди не можеха да имат нищо прогив, ако Райхът съумее да ликвидира из основи Версайската система. Но да се ориентират към него — не смееха. Не вярваха в една окончателна германска победа. А и бяха смутени от неизвестностите около съветско-германския пакт. Още по-малко можеше да се поставя въпроса за ориентация към англо-френския блок. Пред неясната още обстановка упование се диреше в Италия, ко-

ято, макар и тясно свързана с Германия, не се намеси във войната и не криеше резервите си към съветско-германския пакт. На нея се разчиташе и за по-бързо прекратяване на конфликта, било като съдействува за откъсване на Франция от Англия, било като посредници за компромисен мир.¹⁸

В края на август се завърна преждевременно от отпуска английският пълномощен министър в София Джордж Рендел. Той трябваше да констатира чувствителна промяна в обществените настроения, и то в насока, неблагоприятна за Англия. Влошаването на отношенията с Румъния и съсредоточаването на турски войски по границата подхранваше подозрения за военни планове на англо-френския блок и балканските му съюзници срещу България. Пропагандните тези за борба между „диктатурата и свободата“ не намираха благоприятна почва. Войната се разглеждаше като конфликт между две империи, като стълкновение между ревизионизма и антиревизионизма, при което Германия се явява в образа на борец срещу недалновидните и несправедливите мирни договори. Акциите на съюзниците падаха успоредно с германските военни успехи. Обикновеният гражданин съчувствуваше на поляците и осъждаше хитлеристките методи, ала ръководните среди едновременно с желанието си да избягнат участие във войната изпитваха страх пред германската военна мощ и безпомощни да реагират поради германския икономически контрол, гледаха с нищо да не засегнат Хитлер.¹⁹

По-оптимистични бяха впечатленията на Шейсон, комисаря на ОН в София, изложени в един доклад до Ке д'Орсе, копие от който Рендел препрати във Форин офис. Според него българското правителство не е сключило нито военни, нито политически споразумения с Германия. Кьосеванов го уверил, че от Берлин не са искали да поема задължение и не са взели отношение към българските териториални искания; царят и министрите живеели със спомена за грешката от 1915 г. и нямало да допуснат авантюризм, с оглед на това били готови да отложат териториалните искания за следвоенното уреждане. Шейсон не премълчаваше и неблагоприятните за съюзниците фактори: наличието на активно и силно прогерманско малцинство, въздействието на хитлеристката пропаганда, която предричала, че Франция ще се измъкне от войната, и експлоатираше русофилството на народа, като изтъквала „най-тесната солидарност“ между Германия и СССР. И въпреки това той бе убеден, че България няма да напусне неутралитета, освен ако европейската обстановка се измени радикално или бъде подложена на въоръжено нападение от съседна държава.²⁰

Констатации и преценки за положението в България и поведението на правителството се трупаша във Форин офис и по-късно. Едните — по-ентузиастични, други — по-примирени, ала в основата не си противоречаха. Леди Мюр (Надежда Станчова) след посещение в София споделяше, че България е решена да остане извън войната и да отложи исканията си до мирната конференция. Според Стивън Рънсиман — сега виден историк, тогава млад дипломат — българите не вярвали, че Германия ще спечели войната, но се съмнявали, че и Англия ще победи. Докладвайки за уверенията на цар Борис, че ще остане неутрален и няма да издига мъчни искания, английският военен аташе полк. Рос изказваше мнение, че царят симпатизира на съюзническата кауза. С това мнение бе склонен да се солидаризира и Рендел, но с уговорка, че не става дума за безусловна поддръжка на тази кауза. „Главната цел на царя — подчертаваше той — е да остане извън войната, поради която минава за съмнителен и пред двата воюващи блока.“²¹

Каква трябваше да бъде английската политика към България при новата обстановка в Европа и при положението в страната? Какви цели да преследва тя? Какви средства да използва?

Преди всичко бе нужен отговор на въпроса, може ли да се очаква една прозападна ориентация или пък трябва да се набляга върху запазване на неутралитета. От отговора щеше да зависи и изборът на средства за въздействие.

Лично Рендел предвиждаше, че за една решителна ориентация ще натежи перспективата за задоволяване на териториалните искания. А в това отношение Германия се намираше в много по-благоприятна позиция. Ето защо съжеляваше, че Англия не бе показала готовност да обсъди една мирна ревизия. Поставил си задача да разсее впечатлението, че войната се води между ревизионизма и антиревизионизма, той поддържаше в София линията, че всяко английско усилие за мирна ревизия било невъзможно до възстановяването на мира, а в Лондон апелираше „да се направи нещо“, което да потвърди, че Англия не воюва главно в името на антиревизионизма.²²

Английските ръководни среди бяха на ясно, че българското правителство вървя по-скоро в помощта на Оста, отколкото на Англия за разрешаване на териториалния проблем.²³ Как да се разколебае тази вяра? Едни препоръчваха да се вдъхне надежда за известно удовлетворение след войната. Други настояваха за по-конкретни и по-близки отстъпки. Е. Г. Листър предупреждаваше Форин офис, че ако Румъния не бъде накарана да върне Южна Добруджа, България ще мине неизбежно на страната на Оста. И напомняше, че Първата световна война била удължена с „две-три години“, понеже поради отказа на Сърбия да отстъпи в Македония България се присъединила към Германия. Чърчил подчертаваше ключовото положение на България за изпълнение на гаранциите към Гърция и Румъния и настояваше да се направят възможни усилия за спечелването ѝ, като и гарантираните страни платят съответната цена: Румъния — Добруджа, Гърция — излаз на Егейско море при Дедеагач.²⁴

Форин офис си запази правото да се обяви в полза на ревизионизма, когато интересите на Англия изискват това. По принцип не се оспорваше справедливостта на българските искания. Но изменението на границите на Югославия и Гърция не се допускаше, а връщането на Южна Добруджа се приемаше за желателно, но без ангажимент за пряк натиск върху Букурещ. Според прогнозите на имперския щаб една от възможните насоки за агресия на вермахта след покоряването на Полша бе Румъния като плацдарм за по-нататъшно придвижване към Проливите. Поради географското си положение тя не можеше да получи помощ от Англия и Франция. Помощ трябваше да се окаже главно на Турция като ядро на балканския антигермански фронт, включващ също Гърция, Югославия и Румъния. Следователно от Румъния се очакваше да влезе във войната на английска страна, докато такова решение от България бе малко допустимо. Затова не биваше да се предприема нищо, което би накърнило английските позиции в Румъния. За нас е по-важно — подчертаваше заместник-държавният секретар Александър Кадоган — да запазим съществуващото приятелство на Румъния, отколкото да купим съмнителния неутралитет на България с територии, принадлежащи на наш приятел. Но в същото време в Лондон се имаха пред вид и други обстоятелства — че румънското сътрудничество би било слабо ефективно, че английската помощ е в зависимост от поведението на България. Ето за-

що едно българо-румънско споразумение по добруджанския въпрос се приемаше за изгодно, но постигнато при турско посредничество.²⁵ Изобщо видима промяна в позицията, поддържана до избухването на войната, не бе настъпила. Затова и непосредствената задача на английската политика бе не присъединяването на България към съюзниците, а неутралитетът ѝ.²⁶

Уверения за неутралитет Кьосеиванов даде на чуждите дипломатически представители в София веднага след избухването на войната. Но официална и публична декларация не последва. От това дипломатията на Балканската антанта се възползува, за да подхранва подозрения към българското поведение. Интригите, както обикновено, намираха отзвук в Париж. Френското правителство, склонно да разглежда България като „мълчалив партньор“ на Оста, предложи да се сплши тя с нападение от съюзниците, ако не излезе с декларация за неутралитет. Рендел винаги бе се противопоставял на тенденцията за преждевременното причисляване на България към вражия лагер. Той бе готов да направи внимателно внушение на Кьосеиванов за необходимостта от публично прогласяване на неутралитета. Халифакс доклажда пред Военния кабинет предложението му. Една официална декларация според него би била полезна с оглед успокоителния ѝ ефект върху Балканската антанта. Но внушението криеше една опасност — да се използва от българското правителство, за да предяви искания, които английското правителство не можеше да изпълни. На Рендел бе наредено да направи внушението, но с най-голям дискретност и — по възможност — направо пред царя.²⁷

До царя Рендел не успя да се добере.²⁸ Но на 11 септември бе приет от Кьосеиванов, който отново го увери в твърдото желание на правителството да не влиза във войната, да поддържа строг и пълен неутралитет. Пред тази цел териториалните искания се обявяваха за второстепенни и поради това — както Кьосеиванов подчерта — не се и споменаваха, откакто военните действия са почнали. Рендел напомни, че всички неутрални държави са излезли вече с официални декларации. Кьосеиванов се оправда с отсъствието на царя от София; лично той не виждал полза от декларация, но повечето министри я смятали за нужна и след завръщането на царя щяло да се вземе решение.²⁹ Действителната причина бе друга. Правителството държеше да подчертае автономния характер на своя неутралитет и особено неговата пълна независимост спрямо поведението на останалите балкански държави. Пред италианския пълномощен министър Кьосеиванов обяви забавянето на декларацията с желанието си да не излезе тя като съгласувана с декларациите на Румъния и Югославия.³⁰

На 15 септември Кьосеиванов уведоми Рендел, че Министерският съвет е решил политиката на неутралитет да не се прогласява чрез публична декларация, а само да се нотифицира чрез българските дипломатически представители в чужбина. В този метод Рендел откри страх от германска реакция, но не сметна за нужно да настоява повече за публична декларация. На следния ден българският пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов предаде във Форин офис съобщението на правителството си, като изказа предположение, че то ще бъде публикувано. Наистина същия ден официозът в „Днес“ помести официално съобщение за изпратеното по решение на Министерския съвет нареждане от външния министър до българските пълномощни министри да уведомят съответните правителства, че „при създаденото международно положение и развиващите се събития България, продължавайки

миролюбивата си политика, ще остане неутрална“. Рендел бе озадачен от промяната в първоначалното намерение на Кьосеиванов и си я обясни както със собствените си внушения, така и със слуховете за предлагания от Франция ултиматум.³ Но каквито и да бяха подбудите, удовлетворението му бе пълно.

Неутралитетът на една малка държава зависи не само от собствената ѝ воля да го спазва, но и от готовността на воюващите да го зачитат. Англия вече бе дала уверения на някои неутрални държави, че ще зачита неутралитета им. Такова уверение бе нужно и на българското правителство, което от първите дни на войната живееше под кошмара за съюзническа кампания на Балканите или за нмими и действителни агресивни планове на Балканската антанта и търсеше подкрепа в различни страни. Още преди декларацията от 15 септември, а още повече след нея Рендел настояваше пред Форин офис било чрез официална декларация, било чрез послание на крал Джордж до цар Борис да се уведоми българското правителство, че Англия и съюзниците ѝ ще зачитат българския неутралитет, докато не бъде нарушен от противниците им. По негово мнение документът трябваше да съдържа следните моменти: оценка за трудното и деликатно положение на България, ролята на царя за „издигане престижа на страната и за европейския мир“, обяснение за причините и характера на войната; надежда за запазване на българския неутралитет и обещание да бъде зачитан, докато не бъде нарушен от противниците, необходимостта от по-тясно отношение със съседните държави.³²

С публична декларация за зачитане на българския неутралитет Лондон не желаше да се ангажира. В съюзническите щабове се дискутираха планове за бъдещите военни действия срещу Германия и възможността за кампания на Балканите, отстоявана от Франция, не се изключваше.³³ При това положение идеята за кралско послание позволяваше както да се успокояват тревогите на София, така и да се избегне публично обвързване и да не се създават недоразумения с Франция. Текстът на посланието, изготвен във Форин офис, обясняваше, че Англия е влязла във войната, за да изпълни задълженията си към Полша срещу едно правителство, което не почита обещанията и споразуменията, което предпочита да разрешава международните различия чрез груба сила, и се декларираше волята ѝ заедно с Франция да доведе наложената война до успешен край; оценяваше се трудното и деликатното положение на България, значението на неутралитета ѝ и необходимостта да бъде спазван при всички обстоятелства, като Англия се задължаваше да го зачита, докато Германия не го наруши; хвалеха се приносът на цар Борис за разбителство между ръководителите на капиталистическите държави през есента на 1938 г., ролята му за прогреса на България и за подобряване на отношенията със съседите, като се изразява надежда, че от българска страна не ще се стори нищо, което да усложни международното положение. На 15 септември текстът бе пратен в Бъкингамския дворец с указание, че трябва да стигне до цар Борис възможно най-бърже. Кралят го подписа веднага. Същия ден посланието бе телеграфирано на Рендел.³⁴

Междувременно бе оповестена българската декларация за неутралитет. На 17 септември Червената армия навлезе в Западна Белорусия. В западните държави се развихри неудържима антисъветска кампания. Правителствата на Англия и Франция, бездействащи пред хитлеристката агресия, започват да кроят планове, как да сложат преграда пред разпространяването на съветското влияние в Европа.

Рендел бе предупреден да не връчва посланието, а да чака допълнителни инструкции. В подписания вече от краля текст бе внесена дребна, но много-значителна поправка: конкретното условие, което се поставяше за зачитане на българския неутралитет (докато германците не го нарушават), бе заместено с общо — докато не бъде нарушен от другите.³⁵ Смисълът е ясен — цар Борис трябваше да бъде предупреден, че Англия ще се противопостави и на евентуални съветски действия в Балканите. Поправката бе внесена по настояване на Военния кабинет с мотивировката, че „при определени обстоятелства може да се окаже важна“. Джордж VI подписа и новия текст, който бе пратен в София. На 22 септември Рендел бе приет на аудиенция в двореца, за да връчи кралското послание. Цар Борис се показва възхитен от неочаквания знак на доверие и уважение.³⁶

Цялата тази процедура бе държана в дълбока тайна. Едва в деня, в който Рендел връчи посланието, Чембърлейн уведоми френския министър-председател Даладие за съдържанието му. Текстът на посланието бе пратен на английския посланик в Париж, но за лична и поверителна информация и за да го използва в разговори с френските държавници по политиката към България. На Рендел бе наредено да уведоми и френския пълномощен министър, но пак без да му дава копие. Пред свършения факт Париж бе заставен да одобри английската инициатива.³⁷

Предназначението на посланието бе да внесе успокоение в София по намеренията на англо-френския блок. Българското правителство знаеше, че на този етап от войната Германия е заинтересована от запазване на спокойствие на Балканите, и не очакваше от нейна страна инициатива, която би поставила на изпитание политиката му на неучастие във войната. Опасността за тази политика виждаше в Англия и Франция, които можеха да използват Балканската антанта, за да отклонят германския удар на Запад. От кралското послание ставаше ясно, че Англия няма да предприеме действия в Югоизтока, освен ако Германия не я принуди към това. Но неговият личен и поверителен характер свидетелствуваше, че твърдо становище по този въпрос няма, че възможността за балканска операция — и без германска принуда — не се изключваше.

В историческата литература е отделено значително място на англо-френските планове за война на Балканите. Приема се, че през целия период на „странната война“ в рамките на големия план за споразумение с Германия върху антисъветска основа се разработва и балканска операция, като намерението спрямо България било или да се привлече към англо-френския блок или да бъде окупирана от Гърция и Турция.³⁸

Една воюваща държава е длъжна да има пред вид различни варианти за военните действия. Едни са свързани със собствените ѝ стратегически цели, други се имат пред вид с оглед противодействие на противниковите намерения, трети възникват просто като евентуалност. За конкретния случай е нужно да се прецени дали чрез кралското послание Англия е дала неискрено уверение за зачитане на българския неутралитет, докато в действителност се готви да го наруши?

Ако на английското правителство се наложеше да изпълни дадените гаранции на Румъния, тогава военни действия съвместно с България или срещу България биха били неизбежни. Но от първите дни на войната в Лондон бе прието, че ефикасна помощ на Румъния не може да се окаже. Оттук и непосредствената цел спрямо България бе да се запази неутралитетът ѝ.

Уверението за зачитането му съответствуваше на английските намерения поне за момента. То, както видяхме, бе условно — докато не бъде нарушен от други. Следователно Англия си запазваше право да действа срещу България при доброволна или принудена промяна на политиката ѝ. Но за да не обяви публично уzerението си, английското правителство бе заставено от съюзника си. Под пряката заплаха от германска офанзива на Запад Франция настояваше за активни действия в Югоизтока, които да отвлекат удара от собствената ѝ територия. Генерал Вейган — командувачият френските сили в Леванта, препоръчваше да се изпрати експедиционен корпус на Балканите за настъпление през България срещу Германия и евентуално срещу Съветския съюз. За подобна акция се говореше и преди войната. Тогава Англия проявяваше благосклонност към нея, но съветско-германският пакт не бе подписан, а се очакваше, че Италия ще воюва заедно с Германия. При новата обстановка тя се отнесе с големи резерви към френските планове. Един балкански фронт можеше да предизвика активизиране на съветската политика на Югоизтока и да форсира намесата на Италия. За английското правителство ненамесата на Италия бе много по-важна от едно принудено участие на балканските държави във войната.

Халифакс предложи да се изрази пред френското правителство надежда, че то няма да разреши акция на своите въоръжени сили на Балканите и че двете страни ще се стремят Югоизточна Европа да остане извън войната. Чембърлейн използва посещението си в Париж, за да говори с Даладие по отношението към Италия и по плановите на ген. Вейган.

В същност съображенията против балканския фронт бяха по-скоро от военно-технически характер, отколкото от политическа целесъобразност. По пресмятанията на специалистите за такъв фронт бяха нужни 20 — 24 дивизии. Гърция обещавахе 10, а Франция — 10 — 14. Имперският щаб проявяваше недоверие към възможностите на двете страни да отделят толкова войска и предупреждаваше, че английският военно-морски флот не е в състояние да предостави необходимите кораби. От балканските държави само Турция се смяташе за годна да окаже ефикасна съпротива, но тя се нуждаеше от значителна военна помощ. Пък и нейната охота да воюва отслабваше с намаляването на опасността от Италия. Против френските планове се обявяваше Югославия. Рендел докладваше колко вредно е отражението в България от слухове за война на Балканите. Съветският съюз открито разобличаваше Англия и Франция, че се стремят да запалят нов военен пожар. Идеята за Солунски фронт изглеждаше, че се радва на симпатия само в Гърция. В края на септември военните представители на Англия и Франция подписаха документ, в който се изразяваше обща воля за осигуряване на неутралитета на Италия и за създаване на балкански неутрален блок. Съюзнически сили можеха да се изпратят в Солун само ако Гърция помоли за това и ако предварително Италия си даде съгласието.

Съветско-финландската война актуализира отново идеята за балкански фронт. През декември Военният кабинет на Англия отново се занима с предложението на Париж за експедиция на Балканите, насочена против Германия и Съветския съюз. Споровете продължиха през зимата и пролетта на 1940 г., чак докато френското правителство не бе заставено да повика Вейган, за да спасява положението.³⁹ Така през целия период на „странната война, идеята за балкански фронт стоеше на дневен ред, отстоявана от Франция и оспорвана от Англия; проекти се правеха и се организираха обсъжда-

ния, но конкретно решение не се взе и не се пристъпи към практическа подготовка.

Още през зимата на 1938 — 1939 г. българското правителство бе узнало, че в Балканската антанта се обмисля превантивна война срещу България в случай на европейски конфликт.⁴⁰ Съсредоточаването на турски войски по границата през пролетта и лятото на 1939 г. се свързваше с тази подготовка. Подписването на съветско-германски пакт създаде впечатление, че опасността откъм Турция е намалела. Ала с избухването на войната възникна нова заплаха — турски или английски войски да се притекат в помощ на Полша, като прекосят България и използват Румъния за база. След германските военни успехи в Полша се заговори, че съюзниците възнамеряват да ударят Германия през България и Румъния за подготовка на английска акция в Беломорието и за френски сондажи пред Балканската антанта за действия срещу България. В София се получаваха сведения, че се обсъждали колективни действия на Гърция, Турция и Румъния срещу България в случай на германско нашествие срещу Румъния или италианско — срещу Гърция. По българската граница бяха струпани 11 турски дивизии. Югославия гледаше да стои настрана от антибългарските кроежи, ала дискретно ръководителите ѝ подмятаха, че България трябва да се извади от строя, преди да се е съюзила с Германия.⁴¹

Рендел информираше Форин офис за вредното отражение от тези слухове и предупреждаваше срещу преждевременни действия. Той пишеше, че всеки ултиматум на този етап ще има лоши последици, без да е в състояние да помогне на Румъния или да попречи на Германия и Съветския съюз, Форин офис го успокои, че не възнамерява да отправя ултиматум до България. Но Рендел напомни за поведението на Франция и препоръча да се настоява в Париж не просто за отлагане, а за цялостно преразглеждане на замислената акция.⁴² Пред него вече царят се бе оплаквал от лошото състояние на френско-българските отношения, а френският пълномощен министър Ристелюбер бе признавал, че враждебността на Ке д'Орсе към Борис III била вкоренена. Самите френски дипломати в София проявяваха предубеждение към българската политика, прекалено рано я обявяваха за подчинена на Берлин и не виждаха смисъл от никакви опити за въздействие. При това положение бе естествено в София да вярват на слуховете, че Франция подстрекава Балканската антанта и че предназначението на експедиционния корпус, който Вейган искаше да прати в Солун, е да изнудва България. От страна на Франция не излезе никакво заявление, което да разсея тези тревоги.

Рендел осъждаше френското поведение, което според него се основавало върху непознаване на обстановката в страната. Той не само апелираше пред Форин офис за енергични постъпки в Париж, а лично увещаваще френските дипломати в София в необходимостта от внимателен подход към България. Постепенно Ристелюбер, а и военният аташе полк. Робин възприеха съображенията му срещу преждевременни действия в България. Но от Париж си правеха оглушки. Едва в началото на 1940 г. Ристелюбер официално заяви на Кьосеиванов, че армията на Вейган няма агресивни намерения, а се държи за всяка евентуалност.⁴³

Най-голяма тревога у българското правителство причиняваше поведението на Турция. И като военна сила, и поради политическата ѝ обвързаност с англофренския блок тя изглеждаше като най-подходяща за осъществяване на една операция срещу България. Българските опасения от Турция бяха

донякъде изгодни за Лондон: смяташе се, че без тях правителството по-лесно би се поддавало на германския натиск. Ала не се изпускаше пред вид и другата вероятност — страхът от Турция да се използва от Германия за по-тясно обвързване с България. Оттук и задачата на английската дипломация бе двойка: да поддържа непрекъснато заплахата от колективен отпор на балканските държави или само на Турция срещу една прогерманска ориентация на България и в същото време — да изяснява в София, че никаква принуда няма да се упражни, докато не бъде предизвикана. С посредничеството на Лондон бяха временно разсеяни тревогите, причинени от турските съсредоточавания по границите. Кьосеиванов изрази удовлетворение от „значителното разведряване“ в българо-турските отношения, а Рендел го увери, че английското правителство прави всичко възможно за подобряването им.⁴ Но военните мерки по границата периодично се засилваха и отслабваха и успоредно с тях се променяха настроенията в София. Английската дипломация не пропускаше случай, за да укрепва положението си на арбитър в отношенията между двете страни.

Българското правителство внимателно следеше всички ходове на турската външна политика. С голям интерес се очакваше резултатът от преговорите, които турският външен министър Сарачоглу водеше в Москва в края на септември и първата половина на октомври. Един благоприятен изход се приемаше като изгоден и за българската политика. Но съветското правителство отхвърли турското предложение за пакт за взаимопомощ, зад което съзря опит да се вкара в неравноправен военен съюз с англо-френския блок и се провокира война с Германия.⁴⁵ На 19 октомври бе сключен англо-френско-турски договор, който задължаваше Турция да подпомогне Англия и Франция при конфликт в Средиземноморието, а Англия и Франция ѝ обещаваха помощ, щом военните действия стигнат границите на България или Гърция. Договорът представляваше голям успех за англо-френската политика, макар и след това турското правителство да не се откажа от тактиката на лавиране.⁴⁶

Рендел докладва в Лондон, че реакциите от договора в България са различни: докато „интелигентните българи“ (очевидно има пред вид англофилските буржоазни кръгове — б.а.) разбирали, че укрепва възможността на Турция за съпротива срещу Германия и СССР, то общественото мнение видяло в договора потвърждаване на опасността за съюзническа акция през България.⁴⁷ Правителството констатира, че Турция се е отказала от неутралитета, поела е задължение да създава база за военни действия в Балканите и Източното Средиземноморие, което означаваше, че се увеличава заплахата за България. Подозрителността му към всякакви комбинации с Балканската ананта бе затвърдена.⁴⁸

За да смекчи тази неблагоприятна реакция, Рендел поднови предложението си за официално уверение от Англия, че ще зачита българския неутралитет. Първото — от началото на септември, бе отхвърлено от Халифакс. Вместо официално уверение бе изпратено личното и поверително послание на краля. Но то не разсея убеждението на българското правителство, че Англия и Франция не ще се съобразяват с българския неутралитет, щом се окаже необходимо да действуват на Балканите. Като изхождаше от измененията в европейската обстановка през месеца, изтекъл след връчването на посланието, Рендел предложи на Форин офис да се даде съвместно с Франция уверение до българското правителство, което да успокои опасенията

му от намеренията на съюзниците. А сам замина за Цариград, за да убеди и английския посланик в Турция Хюгесън в ползата от такава декларация. Хюгесън смяташе, че Франция няма да даде уверение, а едностранно уверение от Англия би имало слаб ефект. Междувременно турското правителство обяви, че ще намали наполовина войските си по българската граница. Форин офис реши, че това е достатъчно, за да внесе успокоение, че турската мярка ще се припише на внушение от Англия, което ще подобри позициите ѝ в София. Наистина цар Борис изказа благодарност за английското посредничество. При това положение Рендел пак оттегли предложението си с надеждата, че самият факт на намаляване на войските по границата ще съдействува за подобряване на българо-турските отношения. Но успокоението бе временно и в началото на 1940 г. българското правителство отново показваше безпокойство от турските мерки по границата.⁴⁹

Подобряването на българо-турските отношения се разглеждаше като първи етап на политиката за сближение на България с Балканската антанта, за отдалечаването ѝ от Германия и приобщаването ѝ към една по-голяма цел — колективна съпротива на балканските държави срещу придвижването на Оста към Проливите и Източното Средиземноморие. На второ място се поставяха българо-югославските отношения. Наскоро след като войната избухна, Кьосеиванов изрази пред Рендел задоволство от състоянието на отношенията с Югославия. По-нататъшни стъпки според него не бивало да се предприемат, за да не се увеличавали подозренията на останалите балкански държави. Наистина и Турция, и Румъния, и Гърция не гледаха с добро око на демонстрациите на приятелство между двете славянски държави и се стараеха отношенията между тях да не се развиват на двустранна основа, а само в рамките на една обща балканска политика. Рендел си обясни Кьосеивановите резерви по-скоро с нежелание на българското правителство да предизвика германско недоволство, както и с донесенията за постоянните нападки на югославския регент княз Павел срещу цар Борис.⁵⁰ Убеден в ползата от едно по-тясно разбирателство между двете страни, той препоръчваше на Форин офис да упражни влиянието си в тази посока, като специално наблягаше, че именно чрез сближение с Белград българското правителство може да се справи с „проруското обществено мнение“ и да осуети налагането на „съветски контрол“ върху страната.⁵¹ Но тези апели намираха слаб отзвук в Белград. Английските дипломати виждаха причината преди всичко в антипатията и недоверието на княз Павел към цар Борис. Пред различните си събеседници князът-регент непрестанно обвиняваше българската политика ту в прогермански, ту в просъветски симпатии и предупреждаваше да не се вярва на цар Борис, чиито думи и дела никога не се съгласували.⁵² Обяснявани като лични, чувствата на Павел отразяваха многолетните антибългарски настроения на великосръбската буржоазия. Отчитайки това, Кямбъл — английският пълномощен министър в Белград — бе категоричен: „Всеки опит за насърчаване на българо-югославското сближение няма изгледи за успех.“⁵³

Колкото и дребни да бяха резултатите и колкото и несигурни изгледите за приближаване на българската политика към Турция и Югославия, английската дипломация можеше да действа главно в тази насока, понеже в отношенията с Гърция и Румъния, към които се отправяха българските териториални искания — не се предвиждаше напредък, поне докато не се

получи удовлетворение или по-категорично обещание за удовлетворение на тези искания.

През есента на 1939 и зимата на 1939—1940 г. балканската политика на Англия имаше пред вид не само, а на определени моменти — и не главно опасността от агресията на Третия райх. Тя се стремеше да не допусне разпространението на съветското влияние в Югоизтока и бе подчинена на анти-съветските планове, които се обсъждаха и подготвяха в съюзническите военни комитети и щабове през целия период на „странната война“.

Принудено да склочи пакт за ненападение с хитлеристка Германия, съветското правителство предприе същевременно различни действия, за да укрепи сигурността на първата социалистическа държава. По време на войната срещу Полша изпъкна необходимостта да се издигне преграда срещу германското придвижване на Изток. На 17 септември Червената армия влезе в Западна Белорусия и Западна Украйна. През октомври бяха сключени пактове за взаимопомощ с прибалтийските републики. Подобен пакт бе предложен и на Финландия. Финландското правителство го отхвърли, както и предложението за размяна на територии. На 30 ноември започнаха военните действия между СССР и Финландия.

Антисъветските среди в западните държави веднага се заеха да свържат северната война със старите идеи за общ подход на капиталистическите държави срещу СССР. На Финландия се оказваше щедра военна помощ. Подготвяше се изпращането на 150-хиляден съюзнически корпус. В щабовете се обсъждаха планове за удари върху Ленинград и Мурманск през Черно море и Кавказ.⁵⁴

Английската дипломация показваше изключителна чувствителност към всеки признак за разширяване на съветското влияние в Балканите. Специално за България се смяташе, че е налице опасността общественото мнение, пък и част от управляващите среди — да приемат сближението със СССР като алтернатива на германското господство. Комунистическата партия, която в пропагандата си обявяваше англо-френската политика за главна опасност за неутралитета и независимостта на страната, вдъхновяваше масово движение за сътрудничество със Съветския съюз.⁵⁵ Царят имаше собствено обяснение за въздействието на комунистическите идеи сред масата от народа. Много българи — говореше той пред Рендел — смятат, че от комунизма няма какво да загубят, а само ще спечелят, а славянският произход ги предразполага към „славянската форма на комунизма“, която била най-опасната. В един доклад Рендел отбелязваше, че „Русия“ независимо дали е „царска“ или „болшевишка“, е за огромната част от българския народ единствената сила, на която може да се оповава.⁵⁶ Тези настроения проникваха и в буржоазните кръгове. М. Маджаров говореше пред цар Борис, че „Русия е единствената държава, която ще ни помогне; нейните интереси най-допадат на нашите“. А един виден индустриалец споделяше пред близко на английската легация лице: България не може да очаква нищо от Англия; единствената ѝ алтернатива е Русия. Каквото и да се случи на Русия — тя ще е в състояние да помогне на приятелите си.⁵⁷

С новата роля на Съветския съюз в международните отношения бе длъжно да се съобразява и българското правителство. От една страна, то експлоатираше в своя полза различията между Германия и Съветския съюз, прибгваше до съветската подкрепа срещу германския и английския натиск, а,

от друга — търсеше съдействието на Берлин и Лондон срещу разширяващото се съветско влияние.

Във връзка с турските военни мерки по границата правителството се обърна за помощ и към СССР. Българският пълномощен министър Н. Антонов помоли народния комисар на външните работи В. М. Молотов да говори по този въпрос със Сарачоглу по време на преговорите в Москва. Молотов предложи да се сключи пакт за взаимна помощ. Политическото обвързване със СССР по принцип се изключваше от българските управляващи среди. Най-многого, което можеха да приемат, бе сключването на стопански споразумения. На 11 декември 1939 г. бе подписано споразумение за редовни въздушни съобщения, а на 5 януари 1940 г. — договор за търговия и мореплаване и споразумение за стокообмен и плащания. По-сетне царят ще се оправдава пред Рендел, че договорът и споразуменията имали малка стойност и ги допуснал като клапа за общественото мнение и за канализиране на русофилството на народа. А пред друг английски дипломат ще признае, че не забравя никога съдбата на баща си и не може да се държи като русофоб в русофилска страна.⁵⁸

Подобряването на отношенията със Съветския съюз, наложено от международната обстановка и вътрешнополитически потребности, не означаваше, че е настъпила промяна в дълбоко вкоренения антисъветизъм на българските управляващи среди. Това чувство продължаваше да доминира в съзнанието им и да предопределя най-важните им действия. Царят неведнъж изказваше съжаление, че когато такава огромна сила „заплашва да унищожи Европа“, държавите, които могат да ѝ окажат съпротива, се сражават помежду си. Пред Рендел говореше, че една продължителна война би довела до обща анархия, разрушаване на европейската цивилизация и безредие. На своя тъст — италианския крал — пишеше, че най-големи са безпокойствата му от намеренията на Англия и СССР, че най-голямото изпитание ще настъпи, ако Съветският съюз реши да се насочи към Балканите. След подписването на англо-френско-турския договор царят помоли германския пълномощен министър да се внуши в Москва, че най-удобният плацдарм за действие срещу Турция не са Балканите, а Кавказ. В същото време Кыосеиванов убеждаваше Рендел в твърдото си решение да се справи с активизирането на комунистите и да се съпротивлява на съветското влияние. И тържествено се задължи да не приема дори връщането на Южна Добруджа, ако е резултат на съветски почин.⁵⁹

Въпреки тези ясни и недвумислени чувства и декларации в европейските дипломатически канцеларии се разпространяваше един мит, че едва ли не с одобрението на царя и правителството страната се ориентира към СССР. От Атина, Белград и Букурещ тръгна мълвата за таен българо-съветски договор, за обещани бази по Черноморието в случай на война с Турция и че изобщо България попада под съветски контрол. Тези слухове се подхващаха даже в страни, близки на Германия, като Унгария и Италия.⁶⁰

Рендел, който се старееше да подхранва оптимизъм към нарастващото германско влияние, се показва крайно разтревожен от признаците за подобряване на отношенията със Съветския съюз. Кыосеиванов информираше италианския пълномощен министър, че при всяка среща Рендел му говорел срещу споразуменията със СССР и предричал най-тежки последици за страната от контакта с Москва.⁶¹ А самият Рендел ще признае пред царя, че по време на преговорите и подписването на българо-съветските споразумения

бил силно обезпокоен и приемал „руската опасност като много сериозна“⁶². Особено неприятно впечатление на английските дипломати правеше слабият отзвук в България от антисъветската кампания по повод войната с Финландия, което се обясняваше с почти сляпата вяра в руското всемогъщество. Полковник Рос предупреждаваше царя срещу нарасналата съветска пропаганда и сочеше пример с продажбата на съветски вестници, с прожекциите на съветски филми и с просъветски статии в българския печат. Рендел апелираше пред Кьосеиванов да се въздържа от активно сътрудничество със СССР и особено да не съгласува действията си по добруджанския въпрос със съветската дипломация. А във Форин офис обосноваваше със съветската опасност необходимостта от подобряване на отношенията на България със съседите ѝ. Той настояваше да се убеди румънското правителство в изгодата за него да върне доброволно Южна Добруджа, вместо да я отстъпи под общ българо-съветски натиск, а на югославските ръководители да се обяви, че е в техен интерес да сторят всичко възможно, за да се осуети попадането на България под съветски контрол.

Откъм началото на 1940 г. вълненията постепенно се уталожаваха. Царят и правителството не само правеха антисъветски декларации на четири очи, но вземаха решителни мерки срещу съветското влияние и комунистическото движение. Резултатът от изборите за XXV народното събрание се оцени като победа за антисъветските сили в страната. Затягането на съветско-финландската война се изтълкува като признак за слабостта на Червената армия, а оттук произтичаше изводът, че съветската опасност е била прекалено надувана, че не е предстояща съветска акция в Югоизтока. Независимо от тези заключения София и Лондон бяха единодушни в мнението, че отпорът срещу съветското влияние не бива да отслабва.⁶⁴

Антисъветизмът на управляващите среди в балканските държави и общият страх от хитлеристката агресия — това бяха главните фактори, върху които Англия и Франция залагаха, за да запазят и разширяват собствените си позиции в този изключително важен от стратегическа гледна точка район. Различията между съюзниците бяха по-скоро по подхода към балканските държави: дали да бъдат пряко въввлечени във войната или е достатъчен един прозападен неутралитет, докато стратегическите планове не наложат непосредствено участие във военните действия. Така на френските планове за балкански фронт Англия противопостави идеята за неутрален блок. Още на 7 септември Халифакс заяви пред Военния кабинет, че един неутрален блок на балканските държави би отговарял най-добре на английските интереси. А на югославския пълномощен министър в Лондон Чърчил каза: „Не желаем война в Югоизтока, а запазване на неутралитета чрез блок за обща защита.“⁶⁵ На този етап от войната и Германия не се нуждаеше от разширението ѝ в Балканите и в такъв смисъл бе удовлетворена от неутралитета на балканските държави. За Лондон обаче неутралният блок означаваше преди всичко прозападна групировка, годна да окаже съпротива, щом интересите на Германия наложат да воюва в Югоизтока. Затова и английската дипломация наблягаше повече върху общата защита срещу агресията, отколкото върху неутралитета. Балканският блок бе свързан и с друга задача на Форин офис — да се запази ненамесата на Италия. С оглед на това се проявяваше дори готовност да се предостави на Италия ръководната роля в замислената балканска комбинация.⁶⁶

Създадената само преди пет години Балканска антанта се оказа непригодна тъкмо когато възникна реалната заплаха за установеното с мирните договори статукво. След избухването на войната се проявиха сериозни различия в поведението на държавите в полуострова. При общия стремеж да останат извън конфликта между великите сили всяка от тях чувствуваше непосредствена опасност от различни страни и с оглед на това гледаше да се подсигури. Вътре в Антантата се оформиха две групировки — турско-гръцка, която залагаше главно на западната подкрепа, и румъно-югославска, която гледаше преди всичко да се разбере с Германия. А истинска балканска солидарност без България не бе възможна.

Следователно в условията на войната Балканската антанта не отговаряше на интересите на Англия. Нужна бе нова групировка, насочена едновременно и срещу Германия, и срещу Съветския съюз, осигуряваща ненамесата на Италия и включваща България. Рендел подчертаваше, че само българското участие може да позволи да се издигне солидна преграда срещу германския натиск от Адриатика до Черно море. Халифакс приемаше, че България ще играе ключова роля при решаването на балканските проблеми. Не можеше да се очаква, че българското правителство ще се поддаде на английските внушения без съответна компенсация. Съмнително бе, че дори да получи известно удовлетворение то ще се подчини на англо-френските планове.⁶⁷ И все пак не се изключваше възможността, че общият стремеж за оставане извън войната ще надделее над другите съображения.

С изпълнение на английската инициатива се нагърби Румъния. Германската заплаха и страхът на Съветския съюз правеше румънските управляващи среди податливи на влиянието от Лондон и Париж. Още щом избухна войната, те предложиха на другите членове на Балканската антанта да излязат с колективна декларация за неутралитет. Тази инициатива пропадна поради различните интереси на отделните държави. Пропадна и опитът да се спечели подкрепата на Берлин срещу унгарските претенции за Трансилвания. При това положение оставаше възможността за балкански неутрален блок под егидата на Италия,⁶⁸ което съвпаднаше и с желанието на Лондон. През първата половина на септември между румънското и турското правителство бе уточнено, че блокът трябва да има за цел обща защита на Балканите срещу всяка външна заплаха и нападение, че не ще засяга поетите вече от Турция задължения спрямо Англия, че от България няма да се изисква да се откаже от претенциите си, че ще се съгласува с неутралитета на Италия.⁶⁹

Присъединяването на Западна Украйна и Западна Белорусия към СССР се възприе в Букурещ като начало на генерално настъпление на съветската политика срещу Версайската система, чийто следващ етап можеше да е Бесарабия. А поставянето на бесарабския въпрос неминуемо би поощрило българското искане за Южна Добруджа. Така в румънската инициатива за балкански блок се засили антисъветската насоченост, а привличането на България стана още по-належащо. На 19 септември външните министри на Югославия и Румъния се споразумяха в Джебел България да бъде поканена да влезе в Балканската антанта срещу териториални отстъпки, за които всяка от четирите останали държави даде своя принос. Българското правителство трябваше да бъде информирано за това становище след завръщането на Сарачоглу от Москва⁷⁰, т.е. конкретните стъпки се поставяха в зависимост от изхода на съветско-турските преговори. Английското правителство одо-

бри румънската инициатива и решенията в Джебел, но наблегна върху два момента — неутралитета да не отслабва съпротивата на държавите, които могат да бъдат жертва на агресия, и да не засяга гаранциите, дадени от Англия на Гърция и Румъния, и взаимните задължения на Англия, Франция и Турция.

В София си обясниха румънската акция с антисъветски мотиви. Българското правителство бе не по-малко обезпокоено от новото значение, което придобиваше Съветският съюз в Югоизточна Европа, и тъкмо този психологически фактор Лондон усърдно експлоатираше. Но то бе длъжно да се съобразява както с вътрешната обстановка, така и с наличието на съветско-германския пакт и да отбягва стъпки с явно антисъветско вдъхновение. Нещо повече, тъкмо по това време то апелираше за съдействието на Москва срещу заплашителното положение на турската граница и бе заставено да поеме курс на известно подобряване на българо-съветските отношения. Следователно мъчно можеше да се очаква да подкрепи проект с открита антисъветска насоченост, макар Мусолини да му симпатизираше, а и Хитлер на първо време не се възпротиви на идеята за блок с чисто икономически характер.⁷¹

Българските управляващи среди вярваха, че войната открива възможност за реализиране на териториалните искания. Но те се надяваха да получат Южна Добруджа и без да влизат в Балканската ананта. Що се отнася до излиза на Егейско море, добре известно бе, че не само Гърция, но и Англия е категорично против.⁷² Ето защо териториалните придобивки не бяха от първостепенно значение при формирането на българската политика. На преден план стоеше грижата за запазване на традиционната линия на лавиране, на неучастие във военни конфликти, организации и пактове, на неутралитет, благосклонен към Германия, но без противопоставяне на враждебния ѝ лагер. В края на септември Кьосеиванов информира италианския пълномощен министър, че не ще приеме турските внушения и ще се придържа към независима политика. Рендел предупреди Форин офис, че България няма да подкрепи идеята за блок. Самият той не желаше да упражнява натиск, за да не създава впечатление за антигермански характер на блока.⁷³

Първият опит за създаване на балкански неутрален блок завърши без успех. Най-голям удар му нанесе англо-френско-турският договор от 19 октомври. Западните съюзници демонстрираха, че предпочитат откритата подкрепа на балканските държави, отколкото запазването на един несъвсем определен неутралитет. Германия веднага оттегли първаначалното си одобрение, а и Мусолини трябваше да промени становището си.⁷⁴ В същност идеята бе до голяма степен мъртвородена. В нея Румъния търсеше преди всичко защита на статуквото. България и Унгария нямаха намерение да се откажат от исканията си. Турция подкрепи Румъния, но същевременно се обвързваше договорно с Англия и Франция. Югославия бе изключително предпазлива. Италия се блазнеше от перспективата да стане хегемон в Балканите, но без да помрачи отношенията с Германия. От своя страна Германия не гледаше с добро око на групирането на балканските държави. Англия приемаше блока само доколкото не е в състояние да тикне балканските държави към пряко сътрудничество и доколкото чрез него Италия би останала извън войната. Франция не се съгласяваше с ролята, предоставена на Италия в замислената комбинация.

При новосъздадената обстановка Румъния скрои набързо нови одежди на старото предложение — проектът за блок сега предвиждаше абсолютен

неутралитет спрямо войната, взаимно задължение за ненападение и благосклонен неутралитет спрямо евентуалната жертва на агресията. Ръководната роля пак се предоставяше на Италия с надеждата, че така ще се притъпи съпротивата на Германия.⁷⁵ В някои съвременни изследвания се твърди, че румънската дипломатия не е възнамерявала наистина да предостави ръководството на Италия, а целта ѝ е била само да измами Германия.⁷⁶ Подробна хитрина би била твърде прозрачна. Упоритостта, с която и при първия, и при втория етап се подчертаваше италианското ръководство, почиваше върху реални основания: ненамесата на Италия във войната, която ѝ позволяваше да поддържа връзки с двете воюващи групи, връзките ѝ с Германия, поради които блокът не би се приел като антигерманска комбинация, резервите ѝ спрямо съветско-германския пакт, които съвпадаха с антисъветизма на ръководните балкански кръгове, интереса на Англия чрез отстъпки на Италия да осуети влизането ѝ във войната на германска страна. Друг е въпросът, доколко всички тези съображения се оказаха оправдани в конкретната обстановка.

И този път реакцията на заинтересованите страни не бе много различна. Франция възразяваше срещу италианската хегемония. Югославия запази скептицизма си. Турция и Гърция дадоха съгласие, след като Англия заяви, че е за блока, ако той е благосклонен към нея. Германия решително се обяви срещу проекта, в който откри средство за налагане на англо-френското влияние. Съветският съюз не измени принципиалното си отрицателно становище. В края на ноември Гафенко обяви, че се отказва от предложението си поради неодобрението на Германия.⁷⁷

Официална покана до българското правителство не бе отправена. Но София бе в течение на преговорите между съседните държави. Пред представител на един френски вестник Кюсеиванов изрази готовност да проучи всяко предложение, което държи сметка за жизнените интереси на българския народ. Тези интереси бяха ясно формулирани: да придобие чрез мирни преговори границите от 1913 г. Но проектираният балкански блок имаше тъкмо противоположната цел: запазване на статуквото. Пред съветския пълномощен министър Кюсеиванов обеща, че не ще участва в никакви анти-съветски политически комбинации. А антисъветската насоченост на блока бе съвсем неприкрита. Дипломатическите представители на Райха бяха уверявани, че българската политика не ще се обвърже с проект, чиято англо-френска инспирация е очевидна. Във възможно най-мека форма отрицателното становище бе изразено и от Н. Момчилов във Форин офис: засега не било възможно да се образува балкански блок, но балканските държави трябвало да подобряват отношенията си срещу съветските намерения и германския натиск.⁷⁸

Външно Англия се стараше да не дава вид, че насърчава блокирането на балканските държави върху антигерманска и антисъветска основа. Но по косвен път енергично подкрепи румънската инициатива. На председателя на Британския съвет в Лондон лорд Ллойд бе възложено да посети балканските столици и да изложи лично гледището на Форин офис.⁷⁹

Първият етап на пътуването му бе Букурещ, гдето напразно излагаше аргументи в полза на отстъпването на Южна Добруджа.⁸⁰ Официално бе обявено, че целта на лорда в София е да проучи възможностите за откриване на британски културен институт. Рендел предварително извести царя за посещението. Това изигра роля и пребиваването в София премина при изключи-

телна тържественост: устройха се многобройни приеми и вечери в присъствието на най-видни политически лица, уредена бе аудиенция в двореца, водиха се разговори с Кьосеиванов. Главният мотив на Ллойд в разговорите бе германската и особено съветската опасност. Царят и Кьосеиванов повториха вече известните си декларации, че отлагат териториалните искания до края на войната, че няма да съгласуват със Съветския съюз действията си по добруджанския въпрос, но отклониха внушенията за открита антисъветска позиция.⁸¹

Провалът на идеята за балкански блок още веднъж разкри слабостта на английската позиция в Балканите. Отново балканският проблем бе предмет на дискусия в Лондон. Военният кабинет реши да продължи подготовката за действия в полуострова, но като се въздържа от всичко, което би ускорило събитията. Задачата бе Югоизтокът да остане извън войната възможно по-дълго. Англия не бе в състояние да окаже непосредствена помощ на балканските държави, особено на Румъния и Югославия. Турция не желаше конфликт с Германия и Съветския съюз. При това положение възможностите за действия на Англия бяха ограничени — да снабдява балканските страни с допълнителен военен материал, да укрепва волята им за съпротива и да продължи да търси средства за организиране на единодействието им.⁸²

Що се отнася до България, непосредствената цел си оставаше — подобряване отношенията ѝ с Балканската антанта. За посредник се използваше Турция. На Менеменджоглу, който в началото на януари 1940 г. пребиваваше в Лондон, бе поръчано да се отбие на връщане в София за разговор с българските ръководители. Подробностите на разговора бяха уточнени с Н. Момчилов. За да се застрахова пред Оста, Кьосеиванов се оправдава, че въпросът за посещението бил поставен така, че да не може да се отговори отрицателно, и обвини Англия, че с такива методи цели да създава впечатление за двусмисленост на българската политика.⁸³

Менеменджоглу престоя в София от 11 до 13 януари. След разговорите си с царя и Кьосеиванов изрази пред представители на печата задоволство от разбирателството по въпросите от общ интерес. На 13 януари бе публикувано официално комюнике, в което се подчертаваше сърдечното приятелство между двете страни, пълното съгласие за запазване на мира на Балканите и се провъзгласяваше твърдото решение на турското правителство да зачита неутралитета на България и на българското — да съблюдава този неутралитет.⁸⁴ Споразумението по последния пункт бе постигнато според свидетелството на Рендел с много усилия, без съмнение поради стремежа на българското правителство да отбягва публични декларации, които биха събудили подозрение в Берлин. На четири очи обаче Кьосеиванов не се колебасеше да позма задължения. В английската документация се цитират най-важните от тях: периодична размяна на информация между двете правителства, предварителна консултация на българското правителство с Турция, преди да действуват в случай на криза, да не извършва враждебен акт спрямо съседите и най-важното — не само да защитава неутралитета, но и да се съпротивлява със сила на всяко искане за преминаване на чужди войски през страната.⁸⁵ Що се отнася до последното задължение, налице са сериозни основания за съмнение в достоверността на информацията. То противоречи на една линия, избрана от Кьосеиванов още през пролетта на 1939 г. и според която за една малка страна е по-изгодно да пусне войските на чужда сила, отколкото да им оказва въоръжена съпротива. Готовност за въоръжена съ-

протива се показваше само ако чуждата сила е Съветският съюз. И ако такава задължение е поето, то по-скоро е отговор на страховете на Анкара пред разширяването на съветското влияние в Балканите.

Посещението на Менеменджоглу породило голям ентузиазъм у Англия и съюзниците ѝ. В Анкара турският дипломат докладва, че обстановката в България била благоприятна за сътрудничество и сближение с Балканската антанта. Рендел намирал най-голямо удовлетворение от задължението за защита на неутралитета. Той констатираше разведвяване в турско-българските отношения, успокоение в София спрямо турските намерения и пораснала увереност във възможността Балканите да останат извън войната. Въодушевляването в Лондон бе толкова голямо, че военното министерство препоръчва да се преразгледа становището, според което България ще бъде във вражия лагер, ако войната обхване Балканите. Форин офис се постарал да запази хладнокръвие и се обявил срещу преждевременна ревизия на утвърденото становище. Но заедно с това приемал, че е намаляла вероятността за враждебно поведение на България.⁸⁶ Трябвало да се използват резултатите от посещението на Менеменджоглу за подобряване на отношенията на България с останалите членове на Балканската антанта и една тогава можело да се пристъпи към ревизия на становището за българското поведение.

Момчилов обявил във Форин офис, че си е избелязал като следваща задача споразумение между България и Румъния, и то предимно върху анти-съветска основа. Той предлагал да се устрои среща между Карол и Борис, като напомнял значението на запазването на двете династии за борбата срещу болшевизма в Югоизточна Европа и нуждата за Румъния от сигурност на българската граница в случай на съветско-румънски конфликт. Тази идея вече била обсъждана във Форин офис и на Момчилов била обещано, че Хюгесън ще помоли за турско застъпничество в Букурещ. А майор Ейбрахам — шефът на информационното бюро на английската легация в София — подметнал пред цар Борис за нуждата от споразумение с Югославия по подобие на българо-турското. Царят премълчал. Ейбрахам изразявал мнението и на Рендел, който предвиждал значителни трудности пред споразумение с Румъния на този етап: София не желала да бъде увлечена в евентуален съветско-румънски конфликт; тя била приела едно отлагане на териториалните искания до мирната конференция само при категорично, макар и тайно, обещание, че тогава ще се разгледат с благосклонност. Поради това той препоръчвал споразумението с Югославия като следващ етап на политиката на сближение на България с Балканската антанта. Но Форин офис, поне за момента, не очаквал резултат от свои внушения в Белград. Оставало да се направи опит в Букурещ. Хюгесън запознал Сарачоглу с идеята за българо-румънско споразумение. Но тъкмо по това време румънският посланик в Анкара бил заявил на президента Инъоню, че за Румъния не съществува добруджански въпрос. По този повод Сарачоглу не скри раздразнението си от непоследователността на румънската политика — готова да обсъжда концесии, когато се чувства заплашена, и непримирима, щом се почувствува сигурна. Английският пълномощен министър в Букурещ окачил като вредно предложението за взаимна размяна на уверения по териториалните искания, понеже щяло да предизвика такива претенции от Унгария и Съветския съюз.⁸⁷ В случая той само повтарял отдавна известните румънски аргументи.

И все пак турската дипломация се нагърби с посредничество.⁸⁸ Насрочената за началото на февруари в Белград годишна конференция на Балканската антанта предлагаше повод да се изработи общо поведение към България. Сарачоглу възнамеряваше да развива в Белград тезата, че Балканите не били заплашени от страна на Англия и Франция, че опасността идела от Германия и СССР, срещу която трябвало да бъде насочено единодействието на балканските държави. По това време Кьосеиванов демонстрираше големи надежди във възможността Балканите да останат извън войната. Главната опасност според него си оставал болшевизмът, който единствен печелел от конфликта между капиталистическите държави. Пред западните дипломати в София той апелираше за мирни преговори, за споразумение с Германия.⁸⁹ Но ако българското правителство не вижда заплаха за неутралитета си, мъчно би поело задължение срещу неопределени обещания.

На път за Белград Сарачоглу спря за кратко време в София. На гарата и във влака разговаря с Кьосеиванов, комуто се предложи за посредник в Белград по интересуващите България въпроси. Кьосеиванов прояви скептицизъм към конференцията и приписваната ѝ цел — създаване на балканска икономическа общност. По исканията към Румъния бе категоричен: всичко или нищо, единственото разрешение е просто отстъпване на Южна Добруджа. Участието в Балканската антанта обяви за невъзможно поради териториалния въпрос и за да не се предизвика СССР. Но изказа готовност да обсъди с другите балкански държави съвместни действия срещу общата заплаха и обеща в случай, че под вражески напор югославски или румънски войски се оттеглят на българска територия, да ги пусне и даже ако агресията продължи на българска територия — българската войска да се сражава съвместно с тях. Резервите и съмненията на българското правителство към различни балкански комбинации бяха добре известни. Затова декларацията на Кьосеиванов за съвместна защита направи силно впечатление. Тя по-сетне бе окачествена като най-крупен резултат на усилията за сътрудничество на България с Балканската антанта.⁹⁰

Резултатът от Белградската конференция бе посрещнат със задоволство в Лондон, и то главно поради устното споразумение на четирите държави за съгласувана съпротива срещу германската и съветската опасност и утвърдената линия за сближение с България. Гафенко по принцип прие да се обсъди искането за Южна Добруджа, но след края на войната, за да не се предизвикат унгарски и съветски искания.⁹¹ Очакваше се, че конференцията ще доведе до укрепване на солидарността между страните от Балканската антанта и до разширяване на сътрудничеството с България. Но надеждите не се сбъднаха. Белградската конференция щеше да остане в историята като последна конференция на Балканската антанта. Що се отнася до България, обещанието на Гафенко бе толкоз скромно, че не можеше да окаже никакво въздействие. Този път курсът за реални отстъпки срещна най-голяма опозиция у Югославия. С тази опозиция Рендел ще обясни провала на усилията за формиране на турско-югославско-български блок. А по-късно ще обобщи, че последните възможности за спечелване на България пропаднали поради затруднения от страна на Румъния (през зимата на 1938 — 1939 г.) и от страна на Югославия (през зимата на 1939 — 1940 г.).⁹²

На 15 февруари 1940 г. непосредствено след приключването на конференцията в Белград бе назначено ново българско правителство начело с проф. Богдан Филов. Оставката на Кьосеиванов даде повод на балканските столици

и Лондон за оценка на политиката му. Почти всеобщо бе убеждението, че Кьосеиванов е бил отстранен по външнополитически причини, и то понеже се е стремил към сътрудничество с Турция и Югославия против хитлеристката агресия. Само княз Павел по обичая си не откриваше разлика в германофилския курс на българската политика по време на Кьосеиванов и след това.⁹³

Правителствената промяна се отрази неблагоприятно върху английската дипломация и от чисто практическа гледна точка. Както Форин офис, така и легацията в София изхождаха от предпоставката, че цялата власт в България е в ръцете на царя и правителството, че общественото мнение не играе никаква роля.

Рендел бе убеден в добрите намерения на Борис III. В докладите си до Лондон твърдеше, че царят напълно признава моралните основи на каузата на съюзниците, изпитва симпатии към принципите, които Англия отстоява, не желае победата на Райха, но се бои от последиците от едно негово пълно поражение за бързото развитие на комунизма в Европа и за съдбата на България, затова се надява на мирни преговори между воюващите.⁹⁴ С доверие Рендел се отнасяше и към политиката на Кьосеиванов, поне доколкото тя не противоречеше на целите на английската дипломация: за запазване на неутралитета, за ограничаване на германското и съветското влияние, за подобряване на отношенията с останалите балкански държави. Пълна лоялност към царя и правителството на Кьосеиванов — такова бе една от основните начала, към които се придържаше британският пълномощен министър в София. И неведнъж категорично предупреждаваше, че не може да насърчава никой, който се противопоставя на установения в страната режим.⁹⁵

Слизането на Кьосеиванов от политическата сцена създаде една празнина. Новите ръководители бяха слабо известни. Тепърва трябваше да се установяват връзки с тях, да се проучват намеренията им и с оглед на това да се набележат съответни методи на действие. И тъкмо в такава обстановка най-ярко пролича колко откъсната бе английската дипломация от извънправителствените фактори. Даже тази част от опозиционните сили, която безусловно подкрепяше англо-френския блок, фактически се игнорираше.

Рендел наблюдаваше поведението на лидерите на опозиционните партии и информираше Лондон за проявленията им. Той изпрати във Форин офис предложението от 23 септември на Гр. Василев, Д. Гичев, П. Стоянов, Ив. Пастухов и А. Станков до министър-председателя да се свика сесия на Народното събрание, която да обсъди отношението на България към международните събития. Петимата опозиционни водачи настояваха обявеният неутралитет да се съблюдава лоялно и еднакво към всички, както политически, така и икономически, и да не се допусне влияние на чужда пропаганда върху общественото мнение.⁹⁶ Макар възгледите на опозиционерите да съответстваха на целите на английската дипломация, Рендел отбягваше да съгласува действията си с тях. Повечето от опозиционните водачи той или не познаваше, или не ценеше особено.⁹⁷

Интересна в това отношение е една негова среща със софийския митрополит Стефан, устроена тайно на 24 септември от директора на американския колеж в София д-р Бляк. Стефан я бе поискал по повод слухове, че Англия стои зад турските военни мерки по границата, че възнамерява да наруши българския неутралитет и че е обещала на съседните държави подялбата на България след войната. След като чу енергичните опровержения, той се задължи да води борба срещу антианглийската пропаганда. Но действи-

телната му цел бе друга — да поиска пряката подкрепа на Англия за завземането на властта от антигерманската буржоазия, даже представи една листа на бъдещото правителство. Необходимостта от такава промяна обоснова с ориентацията на българската политика към Райха (а причината за това виждаше във връзките на царя с Германия и германското влияние в правителството), с още по-голямата съветска опасност и нарастващото влияние на Комунистическата партия. Рендел се противопостави на всякакви подобни опити, като се обяви за запазване единството на страната около царя срещу външната заплаха.⁹⁸

Под формата на медицински съветник на Рендел тесни връзки с легацията поддържахше д-р Радан Сарафов, който в продължение на десетилетия ще е агент на различни западни разузнавателни служби в България. Той препоръча да се използва десницата на ВМРО за борба срещу съветското и германското влияние и сам се зае да уреди връзка на англичаните с Ив. Михайлов, който по това време се намираше в Дрезден, но според Сарафов бил готов да посети Лондон и Париж. Английската дипломация отдавна наблюдаваше дейността на Михайлов, но отбягваше всякакви контакти с него. Рендел отхвърли и предложението на Сарафов, като му обясни, че Англия и Франция нямат никакво намерение да обсъждат удовлетворяването на българските аспирации за Македония.⁹⁹

Откъсната от политическите сили в България, възприела за принцип да действа само чрез царя и правителството, след правителствената промяна от 15 февруари английската дипломация нямаше друг изход, освен да се нагоди към новите хора в управлението и с оглед техните намерения да изработи собствената си тактика.

Глава втора

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АНГЛИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕХОДА ОТ „СТРАННА“ КЪМ АКТИВНА ВОЙНА

Първата задача на правителството на проф. Богдан Филев бе да пресече нежелателните тълкувания на правителствената промяна. Най-вече в балканските столици промяната се свързваше с планове за реализиране на териториалните искания и за по-тясно обвързване с Германия.¹⁰⁰ Новият външен министър Иван Попов увери както английския пълномощен министър в Белград, така и Рендел, че възнамерява да следва политиката на Кьосеиванов.¹⁰¹ Филев окачестви пред Рендел като „злонамерени“ слухове за „нова линия на България“. И той потвърди, че ще продължи без изменение дотогавашната политика. Турският пълномощен министър го помоли да потвърди заявлението на Кьосеиванов пред Сарачоглу, което резюмира така: неутралитет и мир на Балканите, защита на неутралитета, ако границата бъде нападната, при обща опасност — контакт с другите балкански страни за съвместна отбрана. Филев се ограничи със заявлението за неизменност на външната политика, а за подробности го отправи към външния министър. Попов му даде положителен отговор. В Анкара бе направено заключение, че Филев и Попов потвърждават уверенията на Кьосеиванов за неутралитет и добросъседство, но не желаят да се ангажират със задължение за обща отбрана на Балканите.¹⁰²

В публичните декларации на новото правителство се подчертаваше неизменността на политиката на неутралитет, необвързване, сближение със съседите, неучастие във войната, разрешаване на „жизнените интереси“ на народа само по пътя и със средствата на мира, готовността да се брани независимостта на страната против чужди посегателства.¹⁰³ Още по времето на Кьосеиванов бяха разсеяни до голяма степен опасенията за един просъветски обрат на българската политика. Но в Лондон пак се правеха предположения, че ако Съветският съюз се намеси във войната, ще използва България като предна позиция. Новото правителство декларираше, че няма да се поддава на русофилските настроения сред народа, че ще се съпротивлява със сила на съветското проникване. Самият Рендел заключаваше, че отношенията със Съветския съюз са замразени.¹⁰⁴ Като резултат от едно специално съвещание във външното министерство Ив. Попов изготви инструкция до българските дипломатически представители в чужбина, която потвърждаваше политиката на неутралитет и готовността да се брани независимостта срещу всяко чуждо посегателство. Във връзка с териториалните искания задачата бе да се изяснява искането за Южна Добруджа и се печели подкрепа за връщането ѝ преди края на войната. Искането за излаз на Егея трябваше да се постави, след като се види резултатът от акцията за Южна Добруджа.¹⁰⁵

И така непосредствено след правителствената промяна не настъпиха съществени промени в българската политика на мир, неутралитет, неангажираност, неучастие във войната и мирно уреждане на териториалните искания. Но заедно с това се очертах и някои нови елементи в тази политика: по-ярко изразени симпатии към Германия, предпазливост в поемането на ангажименти към съседните държави, отстъпление от линията на културно и икономическо сътрудничество със СССР.¹⁰⁶

На първо време Рендел трябваше да си състави по-ясно мнение за характера и намеренията на новите министри. Филов бе подозиран, че симпатизира на Германия. За Попов се смяташе, че е благосклонен към съюзниците, но не е способен да оказва сериозно влияние върху политиката, нито пък да се съпротивлява на външен натиск. В отговор на успокоителните декларации на двамата Рендел уверяваше, че съюзниците нямат намерение да пренасят войната на Балканите, че ще зачитат българския неутралитет, твърдеше, че английската политика не е против ревизионизма изобщо, а само против насилствената ревизия, съветваше да не се повдигнат териториални искания, когато свободата и независимостта на страната са застрашени. Понеже Филов бе получил вече докторска титла в Германия, Рендел предложи такава титла да му присъди и английски университет. Филов, колкото и суетен да бе, се оправда с невъзможност да отсъства от страната и се съгласи да получи титлата, ако присъждането стане задочно.¹⁰⁷

Пред новото правителство бе изразено недоволството на Лондон от транзита през България на съветски стоки за Германия. Отправена бе заплаха, че ще последва решителна намеса, ако транзитът се увеличава. Но същевременно Форин офис си даваше ясна сметка, че не разполага с необходимата сила, за да наложи спирането на транзита. Сериозно безпокойство причиняваше новото влошаване на отношенията на България със съседните държави. Ив. Попов предупреждаваше, че ако продължава терорът срещу българите в Добруджа, не ще може да съдържи реакцията на печата. Отново стана напрегнато положението по българо-турската граница. В отговор на

турските военни мерки правителството свика на обучение запасни чиновци. Комунистическата партия организира широка пропагандна кампания срещу англо-френските империалисти, обвинявани, че се стремят да запалят война на Балканите, да нахлуят в България. Рендел — и лично, и по инструкция от Лондон — изразяваше пред Попов загриженост от българските военни мерки, убеждаваше го, че турските войски в Тракия имат само отбранителни задачи, предлагаше се да посредничи за подобряване на отношенията с Турция.¹⁰⁸

При стесняващите се възможности за въздействие върху ръководните среди все по-належащи ставаха контактите с опозиционните водачи. Но Рендел мъчно превъзможваше неохотата си да излезе извън т. нар. „хора от обществото“. Пряко волята си той даде съгласие на разузнавателната служба да се свърже с някои враждебни на царя англофилски групи — привърженици на д-р Г. М. Димитров и Д. Велчев. Колко повърхностно се познаваше извън-правителствения лагер, личи от факта, че вниманието на легацията се спря и върху ген. Хр. Луков, за когото впечатлението бе, че не е нито германofil, нито русофил. В същото време не се отдаваше значение на такъв доказан привърженик на западната политика като Ат. Буров. Рендел запази добрите си отношения с Мошанов и Кюсеиванов. И за двамата вярваше, че ще играят в бъдеще ръководна роля и че връщането им в управлението ще е полезно за Англия.¹⁰⁹

Срещу по-нататъшното нарастване на германското влияние се различаваше на възможността да се разширява пропагандата за справедливостта на английската кауза и за неминуемата победа на съюзниците във войната. Видни англичани пристигаха в София, разговаряха с царя и министрите, изнасяха сказки, установяваха лични връзки. Вече се спомена за балканската обиколка през ноември 1939 г. на председателя на Британския съвет лорд Ллойд. В началото на януари 1940 г. в София пристигна секретарят на групата за имперска политика при британския парламент Кенет де Корси. Под влияние на слухове, че България попада под съветски контрол, той си постави амбицията да отклони правителството от този път. Антисъветското престаиване на де Корси бе толкова силно, че самият Рендел, съзнаващ какъв резултат ще има, ако в една русофилска страна Англия се представи като враг на Русия, се видя принуден да го дезавуира.¹¹⁰ В края на февруари лейбъристият депутат Уеджууд Бен изнесе лекция на тема: „Британската империя и формите ѝ на управление“, бе приет от царя, разговаря с Филов, Попов и някои опозиционни дейци. В началото на юни бригадирът Арнолд използва престоя си в София, за да съдействува чрез личните си връзки с военния министър и други висши офицери за подобряване на отношенията с Турция. По същото време на път за СССР се отби в София новоназначеният британски посланик в Москва сър Стафорд Крипс. В съгласие с практиката си Рендел не му позволи да се срещне с български журналисти и даже с един от ръководителите на БРСДП — личен приятел на Крипс.¹¹¹

Прибягна се до съдействието на църквата. През есента на 1939 г. гибралтарският епископ посети България и установи контакти с български йерарси. По негово предложение през пролетта на 1940 г. Британският съвет финансира обиколка из Балканите на представители на англиканската църква с цел да противодействуват на германската пропаганда сред църковните среди в балканските държави. По-сетне те оцениха като най-успешно и полезно посещението в София, където срещнали повече симпатии към Англия, отколкото се надявали.¹²

Самата легация значително разшири и разнообрази пропагандната си дейност. От първите дни на войната Рендел редовно снабдяваше царя с официални документи, изясняващи английската позиция, както и със сведения за хода на военните действия. Той се стараше да убеждава събеседниците си, че Англия е била принудена да воюва, че ресурсите ѝ са неизчерпаеми, и да подхранва страховете от разпространението на комунизма в Централна Европа, което обясняваше със съветско-германския пакт.¹¹³

В началото на 1940 г. към легацията бе изградено бюро за информация и пропаганда, възглавяваното в началото от Дж. Ейбрахъм, а после от Стийвън Рънсиман. Бюрото издаваше и разпространяваше пропагандни материали, а същевременно — чрез една мрежа от англофилски настроени българи — събираше информация за германските планове и действия. Бе преведена на български и разпространена една статия на Коста Тодоров, публикувана в английско списание, която развиваше идеите за балкански блок под ръководството на Англия, насочен срещу съветското и германското проникване. За пропагандни цели се използваше и едва-що създаденият Британски институт в София. От 7 февруари 1941 г. започнаха и предаванията на Би Би Си за България. С разрешение на външното министерство се организираха в присъствието на официални лица прожекции на английски документални филми за войната.¹¹⁴

Английската пропагандна дейност не постигна големи резултати. В Лондон се подценяваше донякъде тази дейност, а и не се разполагаше с материални средства, за да бъде тя ефикасно подкрепена. Ейбрахъм критикуваше Министерството на информацията, че не разбира нарастващото значение на пропагандата и не откликва на препоръките на своите представители в чужбина. Рендел посочваше за пример отличната организация на хитлеристката пропагандна машина и настояваше за своевременно изпращане на информации за печата, на пропагандни материали и филми. Министерството на информацията командирова свой пратеник в София, за да проучи положението и вземе мерки за подобряване на пропагандната дейност.¹¹⁵ Трябваше да се превъзмогнат и пречките, създавани от българската цензура. Преведените на български език брошури „Английската империя“, „Колониите и суровините“, „Икономическата автархия“ и „Войната от гледна точка на човешки материал и суровини“ бяха забранени за печат и разпространение. Рендел протестира пред Попов и настоя за равно отношение към воюващите групи, като се разреши печатането на английските брошури или се забрани издаването на германски брошури. Попов се учуди, че се правели подобни пречки¹¹⁶, но положението не се измени.

С настъпването на пролетта напрежението на Балканите отново придоби застрашителен характер. Съюзническите щаботове очакваха скоро да се наруши затишието по фронтовете. Германската военна машина бе приключила подготовката си за нов удар и въпросът бе: къде ще се насочи той? Един от възможните пунктове бе Югоизточна Европа — през Румъния и България срещу Турция. Лишена от средства за противодействие тук, Англия се надяваше на отпор от самите балкански държави. Единствено сигурна обаче се смяташе Турция. Румъния все повече се огъваше под германския натиск. Югославската политика оставаше все така колеблива. Преобладаващото становище в Лондон бе, че ако се наложи участието на България във войната — тя ще застане на страната на Райха. Но не се изключваше и възможността да бъде спечелена за някаква балканска комбинация. Н. Момчилов се ста-

раешѐ да затвърждава това убеждение, като изтъкваше ролята, която България може да играе като авангард срещу агресията от север.¹⁷

Защитата на Проливите бе първата грижа на английската стратегия в Югоизтока. С тази грижа се определяше и стойността на Балканската антанта. Притесненото положение на Румъния и несигурното поведение на Югославия криеха опасност за пропукване на Антантата в крайната ѝ периферия, което пък би приближило заплахата за Проливите. В един доклад до Форин офис полк. Рос, английският военен аташе в София, очертаваше двете възможни линии на отбрана в района: първата — по Дунав, западната българска граница и оттам през Южна Югославия до Албания; тази линия имаше предимство, понеже даваше голяма дълбочина и сила на отбраната; втората — Източна Тракия и евентуално северната граница на Гърция, но изграждането ѝ предполагаше споразумение на България с Балканската антанта или поне с Турция. Рос откриваше известни предпоставки, които правели възможно такова споразумение: склонност на българското правителство да се съпротивлява на агресията и във връзка с това — готовност да се разбере с Турция; турското правителство вярвало повече на България, отколкото на Румъния и Югославия, поведението на които разглеждаше като тревожно и несигурно. Ето защо смяташе, че моментът бил подходящ Англия да препоръча на Турция едно стратегическо споразумение с България. Идеята на Рос в същност: да се отстрани опасността от пропукване на Балканската антанта и за да се даде необходимата дълбочина в отбраната на Проливите България, да бъде използвана като средна отбранителна линия чрез политическо и военно споразумение с Турция, което едновременно да осигури българското участие и запазване на Балканската антанта.

До избухването на войната, когато на Балканската антанта се гледаше като на най-солоиден фактор в Югоизтока, английските щабове разчитаха на Румъния и Югославия като на страни, които осигуряват първата линия на защита на английските интереси в Проливите и Егейско море. Още през пролетта на 1939 г. Рендел обърна внимание, че тази линия може да не се окаже много ефикасна, че се налага да се обмисли втора отбранителна линия по българската граница. Но по това време възможността за истинско сътрудничество на България въобще не се имаше пред вид в Лондон и единствената алтернативна линия — в случай, че Румъния и Югославия се окажат неспособни за съпротива — се откриваше в северната граница на Турция и Гърция. В доклада на Рос Рендел видя потвърждение на внушенията, които бе правил преди година. Но приемайки възможността за българското сътрудничество в защита на Проливите, пред него възникваше въпросът, как да се постигне споразумение с България. Едно българо-гръцко споразумение изобщо се изключваше, а българо-турското означаваше България да влезе в съюзническата орбита, т.е. сама да се откаже от неутралитета си.

Препоръката на Рос и бележките на Рендел се обсъдиха във Форин офис. Идеята за българо-турско-гръцка комбинация се отблъсна като нереалистична. А главна пречка за българо-турското сближение се виждаше в стремежа на българското правителство да не компрометира неутралитета си. При това положение едни изобщо отхвърляха изкушенията на тази амбициозна програма, като предпочитаха Балканската антанта, други смятаха, че въпреки трудностите предложението заслужава внимание.¹⁸ Крайното решение бе отложено в очакване на конференцията на дипломатическите предста-

вители в Югоизточна Европа, която щеше да очертае принципите и целите на английската политика в този район.

Задачата на конференцията бе да отговори на въпроса: как Балканите да се използват по-ефективно във войната срещу Германия, като се имаше пред вид политическият, икономическият и военният принос, който могат да внесат за съюзническата кауза. Вече бе ясно, че надеждите за стабилизиране, породени от Белградската конференция на Балканската антанта, не се оправдават и поради това голямо значение продължаваше да има поведението на Италия. Като фактори, които влияят в полза на Англия, се смятаха английската военна сила, поведението на Турция, благосклонността на балканските държави, грешките на германската политика. За главни задачи се сочеха засилването на въоръжението на Турция, преодоляването на сдържаността на България, включително чрез допълнителни търговски операции, предназначени да не допуснат по-нататъшното обвързване с Германия, осуетяването на една преориентация на румънската политика.¹¹⁹

На 2 април Чембърлейн оповести в Камарата на общините решението да се свикат на съвещание посланикът в Анкара и пълномощните министри в Атина, Белград, София, Букурещ и Будапеща с участието и на посланика в Рим. Съвещанието се обясняваше с необходимостта да се отговори на германската пропаганда, че съюзниците искат да нарушават мира в Балканите, а задачата му се определяше така: да се проучат конкретно актуалните политически и стопански въпроси на Югоизтока. Чембърлейн изказа убеждение, че съвещанието ще изиграе положителна роля за каузата на съюзниците и за запазване на мира и сигурността на Балканите.¹²⁰

Преди да се отправи за Лондон, Рендел се постара да си уясни още веднъж българската външна политика от нейните непосредствени ръководители. Той поиска аудиенция и на 3 април бе приет в двореца Врана. Завари царя спокоен и сърдечен, готов пространно да отговаря на въпросите му. Цар Борис твърдо подчерта неизменността на политиката на мир и неутралитет и го увери, че няма да допусне авантюризм или повторение на грешките от миналото. Този път се показва оптимист и по отношение на Съветския съюз. Края на съветско-финландската война приемаше като „сериозно поражение за Русия“, поради което и опасността за Югоизточна Европа смяташе за намаляла. Специално за България тази опасност била донякъде преувеличавана. Царят имаше своя теория, според която българският народ се развил върху „туранска основа“ със славянска култура, следователно не бил преобладаващо славянски, а селяните притежавали здрав смисъл и поради това не се поддавали толкова на руското влияние, както се предполагало откъм. Като обяви, че България е елемент на мирна стабилизация на Балканите, царят се спря на отношенията със съседните държави: увери, че няма опасност да провокира инциденти в отношенията с Турция; в отношенията с Румъния прогрес не бил възможен, но се надява, че Англия няма да забрави българското искане при евентуално мирно споразумение; констатира значително подобрение на отношенията с Югославия и процес на подобряване отношенията с Гърция. Накрая не пропусна да изложи любимата си идея за мирни преговори, за възстановяване на разумен мир като средство за запазване на европейската цивилизация.

От своя страна Рендел го увери, че Англия е за запазване на неутралитета и цялостта на балканските държави, а на апелите на царя за мир отговори, че съюзниците няма да вземат инициатива за преговори, докато не се сдо-

бият с превъзходство, че са готови да посрещнат всяко германско нападение. И пак напомни тезата, че войната била на идеологическа основа: „срещу руската и германската система на ликвидиране на индивидуалните свободи“.

Рендел разговаря и с Филов и Попов. И от тях получи уверения, че България не ще се отклони от политиката на мир и неутралитет, а той самият заяви, че тази политика отговаря на английските интереси, че Англия и Франция също се стремят към ревизия на мирните договори, но не приемат германските методи.¹²¹

Рендел замина за Лондон със затвърдено убеждение, че българското правителство желае да запази неутралитета си, че антисъветският му курс е неизменен, че няма да създава усложнения в отношенията си с балканските държави и че е склонно да отложи териториалните искания до мирната конференция, като разчита и на английската благосклонност.

Българският печат прояви голям интерес към дипломатическата конференция в Лондон. Даваха се подробни информации за програмата ѝ. Целта ѝ се определяше така: провеждане на единна политика в Югоизтока и най-вече за разширяване на блокадата на Германия и затрудняване на снабдяването ѝ със суровини от този район. Бе препечатана статия на в. „Таймс“ по повод конференцията, в която се подчертаваше, че западните държави били вече в състояние да снабдяват Югоизточна Европа с оръжие и муниции; че целта им била да не допуснат установяването на един монопол, вреден за интересите на самите балкански и дунавски държави, да се запази мирът и стопанската им независимост, като им се предложат пазари за техните стоки.¹²²

Конференцията бе открита на 8 април от външния министър Халифакс. Първият въпрос, който се разисква, бе за английската политика спрямо Турция и във връзка с това за турско-съветските отношения. Според Хюгесън Турция ще влезе във войната, ако са застрашени жизнените ѝ интереси или ако това наложат договорните ѝ задължения; присъединяването на Бесарабия към Съветския съюз не би се приело като повод за акция, но сигурно би преценила, че жизнените ѝ интереси са засегнати, ако съветски войски минат отвъд Дунава. Самият Хюгесън смяташе за невъзможна една съветска акция в Бесарабия. Според него молба до Анкара за помощ срещу Германия и Съветския съюз можела да се отпрати едва когато положението на самите съюзници и на Турция е по-стабилно.

Рендел изтъкна, че в България английските гаранции за Румъния се разглеждали като насочени срещу Съветския съюз. Оттук той извличаше едно сложно положение: ако Англия не изпълни гаранциите си, престижът ѝ в България ще пострада, но за да ги изпълни, трябва да премине с войска през българска територия, което пък се експлоатираше от Германия, за да твърди, че тя иска да запази балканския мир, а съюзниците — да разширят войната. Той допускаше, че България ще застане на страната на Германия, ако Англия изпрати помощ на Румъния, без да разполага със сътрудничеството на Турция.

Обсъждането се прехвърли върху политиката на самите балкански държави. Бе изразено общото впечатление, че тези държави вярват в победата на съюзниците. Изключение от това правило бе българското правителство, което според Рендел проявявало съмнение, дали наистина времето работи в полза на съюзниците. Главният въпрос бе: какво да се предприеме за подобряване на отношенията между балканските държави. И във връзка с това

като първостепенен изтъкна българския проблем. Халифакс попита присъстващите дали е желателен опит да се убеди Румъния за незабавно споразумение с България за Южна Добруджа?

Рендел не'бе в течение на линията, възприета по териториалните искания от съвещанието в българското външно министерство. Той изхождаше главно от декларациите, които царят му бе направил, за да твърди, че за българското правителство добруджанският въпрос вече не е от жизнено значение, че разрешението му трябва да се отложи за след войната. Ето защо наблегна върху необходимостта от подобряване на българо-югославските отношения, и то с оглед пресичането на съветското влияние в България. Пълномощният министър в Букурещ Хор смяташе за достатъчно, ако румънското правителство информира българското, че е обещало на съюзниците уреждането на добруджанския въпрос след войната и че съюзниците са изказали одобрението си. Рендел изложи по-широк план, предназначен да осигури сближението на България със страните от Балканската антанта: по-нататъшно подобрене на отношенията с Турция, икономическа помощ за България, българо-гръцко споразумение на икономическа основа, уверение от съюзниците, че българските искания няма да се отминат без внимание при мирното уреждане след войната. А като напомни, че българското правителство се бои най-много от намеренията на съюзниците да преминат с войски през страната, отново повдигна старото си предложение за официално и публично уверение, че Англия не ще наруши българския неутралитет. Този план Рендел аргументира по-подробно в заседанието на 11 април. Съображенията му са: за България съветската опасност е по-голяма от германската, единственият ѝ път е сближаване с Турция и Югославия, като се съдействува и за подобряване на отношенията с Гърция, отношенията с Румъния не били толкова важни. Трудността в българо-югославските отношения идвала според него от личното недоверие на княз Павел към цар Борис. Затова предложи английският крал да изпрати специално писмо до княза Павел в полза на българо-югославското сближение.

Заключенията на двете съвещания по българския въпрос бяха: да се предложи на Франция общо публично уверение до българското правителство, че съюзниците ще зачитат неутралитета му, докато бъде зачитан от другите; съгласувано с Турция да се накарат и другите членове на Балканската антанта да дадат подобно уверение; да се убеди румънското правителство да обещае на българското разглеждане на добруджанския въпрос на мирната конференция, което да се потвърди и от съюзническите правителства; допълнително да се обсъди предложението за писмо на Джордж VI до Павел; Хюгесън да препоръча на турското правителство да използва влиянието си в Белград в полза на българо-югославското сближение. Румънското правителство трябваше да бъде информирано, че степената и характерът на английската помощ в случай на конфликт със Съветския съюз ще зависят от поведението на Турция, Италия и България. Последното решение бе вероятно във връзка с твърдението на Хор, че румънското правителство ще прояви по-голяма твърдост спрямо Германия, ако английските гаранции се разширят и по отношение на Съветския съюз.¹²³

Пред външния свят — и то с оглед да не се предизвикат ненавременни германски реакции — активизирането на английската политика на Балканите се обясни като икономическо по своя характер и цели. Пред Камарата на общините Чембърлейн декларира, че Англия е за запазване на мира и сигур-

ността на страните в Югоизточна Европа, че не застрашава тяхната независимост и цялост, а води по отношение на тях политика на развитие на търговските отношения. Но насаме се хранеха надежди за политически успехи в изграждането на антигермански фронт, който според Халифакс трябваше да се базира върху Турция и да включва България, Югославия, Румъния, Гърция и Унгария. Специално за България, смятана за слаб пункт в тази верига, Халифакс отчиташе засилване на английските позиции през последните месеци. Момчилов си обясняваше тази неочаквана оптимистична преценка както с разочарованието на Лондон от колебанията на румънската политика и отдръпването на Турция от допълнителни ангажменти, така и с успокоението, настъпило, след като се изясни, че българското правителство не се поддава на русофилските настроения сред народа.¹²⁴

Конференцията в Лондон бе свикана с оглед очакваната германска пролетна офанзива и възможността ударът на Вермахта да се насочи към Балканите. Но още докато конференцията заседаваше, във военното положение настъпи рязка промяна. На 9 април хитлеристките войски окупираха Дания. Същия ден бе нападната и Норвегия. Въпреки героичната съпротива на норвежката войска и помощта, която ѝ оказаха съюзниците, в началото на юни и Норвегия бе окончателно окупирана. Със завладяването на Дания и Норвегия се подобри стратегическото положение на Германия. Пропаднаха англо-френските усилия за противодействие на фашистката агресия в Северна Европа.¹²⁵ При това положение съдбата на Балканите придоби още по-голямо значение за Англия. В „Таймс“ изтъкваше, че след скандинавските страни, Белгия и Холандия Балканите се намират под най-голяма заплаха. Като приемеше, че в различна степен балканските страни са благосклонни към съюзническата кауза, вестникът предупреждаваше, че те ще се подчинят на германските искания, ако не бъдат незабавно и ефикасно подпомогнати. И заключаваше: тези страни трябва да бъдат убедени, че ще им дадем нещо повече от морална подкрепа в отпора срещу агресията.¹²⁶

Войната в Скандинавия се отрази върху самия ход на Лондонската конференция, така че никакво окончателно решение не се взе. Фактически трябваше да продължи линията на проучване, на сондажи, на излагане на гледища и доводи в една обстановка, когато позициите на съюзниците бързо отслабваха.¹²⁷ Вниманието на Форин офис отведнъж бе отклонено от юг към север, а месец по-късно — към запад и не оставаше нито достатъчно време, а още по-малко сили, за да се води успешно борбата за Балканите.

В изпълнението на препоръките на конференцията централно място заемаха мерките, предназначени да осигурят благоприятното поведение на България. Цитираната статия на в. „Таймс“ подчертаваше, че при създадената обстановка и поради географското си положение България играе ключова роля при решаване на балканските проблеми. А в навечерието на конференцията Инъоню предупреди заминаващия за Лондон Хюгесън, че най-важното е да се прецени и се вземат мерки с оглед поведението на България.¹²⁸

Рендел потегли от Лондон с вяра и оптимизъм. Но още със завръщането си в София констатира, че положението в страната се е влошило: общественото мнение се клатушкало в зависимост от фронтовите комуникети, хитлеристкият десант в Норвегия вдъхнал уплаха, дебаркирането на английски войски повдигнало английския престиж, но по-нататъшният ход на военните действия отново оказал неблагоприятно отражение; в резултат на всичко това прогерманските сили получили лек превес.¹²⁹ Онова, което дипло-

матът не виждаше или поне не отбелязваше в докладите си, бе, че не успехите на германското оръжие срещу две малки страни правеха впечатление, а неспособността на велики държави като Англия и Франция да помогнат на жертвите на агресията, да спрат нашествениците. Правителството се стараше да не се поддава на пропагандния шум за военната мощ на Райха и декларираше неизменност на политиката си. Точно по това време Ив. Попов направи публични изявления за балканско сътрудничество, оценени от английския печат като израз на конструктивен дух и добросъседство. Положителна оценка получи и речта на Б. Филов на Пловдивския панаир. Пред югославския пълномощен министър в София Попов разясни, че българското правителство не може да приеме задължение за обща отбрана на балканските страни, понеже това задължение би означавало да защитава и Румъния, заграбила българска територия, но че ще поддържа неутралитет, ако балканска страна бъде нападната от външни сили.¹³⁰

На 23 април Рендел имаше „дълга и полезна“ среща с цар Борис. Царят бе развълнуван от личните поздравления на Джордж VI, които Рендел му предаде. Но не скри тревогата си от разширяването на войната, от опасността и други страни да бъдат въвлечени в нея, което разрушаваше надеждите му за мирни преговори като главно средство за спасяване от комунизма. Информирайки го за решенията в Лондон, Рендел наблегна върху волята на Англия за победа и желанието ѝ да не се нарушава мирът в Югоизтока. Специално за България обеща благосклонност към исканията ѝ след войната, ако запази неутралитета си. Ефектът от изявленията му бе точно обратен на желания. Пред един германски дипломат царят сподели, че е бил смутен тъкмо от демонстрираното спокойствие от Рендел, от факта, че не му е предложил никакво искане, което тълкуваше, че Англия готви други планове за Югоизтока. На Ив. Попов Рендел изясни, че на Балканите Англия ще води само икономическа война и че ще се вземат мерки за увеличаване на английските покупки в България. Пред Филов напомни ролята на „петата колона“ за окупацията на Дания, за да обърне внимание върху съсредоточаването на много германци в България, и то във важни учреждения. Филов заяви, че правителството ще пази и защитава неутралитета и ще се стреми към разбирателство със съседите.

Уверенията задоволиха Рендел и той побърза да заключи, че положението се е подобрило.¹³¹

По време на дипломатическата конференция бе уговорено британският посланик в Анкара Хюгесън да посети София, за да се подчертае по такъв начин интересът на Англия към българското поведение и ролята, която се предоставя на Турция в усилията за изграждане на балканско единство. Рендел уведоми царя за предстоящото посещение, като изрази надежда, че то може да съдейства за преодоляване на изолацията на България чрез потясно разбирателство с Турция.¹³²

Преди да потегли за София, Хюгесън скицира основните позитивни изводи за българската политика, произтичащи от официалните изявления: запазване на мира и неутралитета, решимост да се защитава неутралитетът срещу външна агресия, за общобалканска комбинация с взаимна гаранция на външните граници, за взаимно споразумение по балканските въпроси без външна намеса, българо-турски отношения върху взаимното задължение България да пази неутралитета и на Турция — да го почита; взаимна консултация между Турция и България, преди да се вземат сериозни външнополи-

тически решения; разбирането, че разрешението на добруджанския въпрос трябва да се доложи до мирната конференция, обещание да не се прибегва до сила във връзка с териториалните искания. Такива бяха обективните основи, които оправдаваха една посредническа мисия в София. Но така направената скица изпускаше други елементи на българската политика, които поставяха под въпрос успеха на мисията. На тях обръщаше внимание българският пълномощен министър в Атина, който споделяше с италианския си колега: българското правителство знае, че Анкара играе двойна игра, а Англия не разполага със средство за натиск; то не вярва на обещания за след войната, още повече, когато една съюзническа победа изглежда така съмнителна.¹³³

В София Хюгесън прекара от 3 до 8 май. Английската легация обяви, че посещението има частен и осведомителен характер.¹³⁴ Целта бе да се неутрализира реакцията от страна на Оста. Италианският печат разглеждаше посещението като израз на трудностите, които английската дипломация срещала в България, и като доказателство за намерението на Англия да пренесе войната на Балканите. От Берлин обвиняваха Англия, че се стреми да смуцава балканския мир. Един характерен за царя жест предизвика още по-голямо вълнение. По време на Гергьовденския парад той, забелязал сред официалните лица Хюгесън, се отправя към него, подава му ръка и завързва кратък разговор. В това германските дипломати видяха предумишлена демонстрация.¹³⁵ Ако е имало демонстрация, то предназначението ѝ бе друго. По същото време в София пребиваваше германска делегация начело с пълномощния министър Клодиус. От това съвпадение управляващите среди бяха доволни, понеже им позволяваше да поддържат политиката си на равновесие. Пред Клодиус царят декларира, че България винаги е разчитала само на Германия за осъществяване на исканията си, че се надява на освобождението на Южна Добруджа, преди да е завършила войната, а запазването на неутралитета обясняваше с военна неподготвеност.¹³⁶

От разговора с царя Хюгесън си състави мнение за него като за човек, у когото надделява чувството за собствената сигурност, който няма контрол върху събитията и който съзнава, че дойде ли приливът — ще бъде повлечен от него. Както пред него, така и пред Филев и Попов Хюгесън развиваше тезите, многократно излагани от Рендел: Турция не храни агресивни намерения спрямо България; Англия не възнамерява да предизвика криза в Балканите. Новият момент бе твърдението, че съветско-турските отношения се подобряват и че Москва давала доказателство за добра воля. От своя страна Филев и Попов повториха декларациите за мир и независимост; възможността за участие в Балканската антантата отхвърлиха с аргумента да не се събуждат подозренията на СССР, Германия и Италия.¹³⁷

Ако са се търсели конкретни изгоди от посещението в София, то може да се каже, че Хюгесън се върна с празни ръце. Ала от двете страни бе изразено задоволство. Българските управляващи среди бяха успокоени, че поне за известно време от страна на Турция и Англия не се очакват опасни инициативи. Хюгесън получи потвърждение за намерението на българското правителство да запази неутралитета си, макар да не се съмняваше, че ако Германия реши да упражни натиск, съпротивата ще е безполезна. Изводът му бе: да не отслабват усилията за постепенно сближение на България със съседите. А конкретната му препоръка: страните от Балканската антантата да дадат уверение в София, че пред вид подобряването на отношенията на Балканите Антантата е изменила първоначалното си предназначение (т.е. анти-

българската си функция) и е готова да обсъди след войната с благосклонност добруджанския въпрос.¹³⁸

Но непримиримостта на Белград си оставаше неизменна. Според югославските ръководители неутралитетът на България не създавал сигурност на Балканите срещу агресията и затова не приемаха никакви отстъпки срещу задължението ѝ да го запази. В същото време не вярваха, че българското правителство ще се съгласи на общо балканско сътрудничество. Така те обосноваваха убеждението си за безполезността на усилията за въздействие върху българската политика. Във връзка с посещението на Хюгесън в София върхният министър Цинцар-Маркович призоваваше да не се оказва доверие на българските изявления. Още в Лондон Кямбъл бе изразил съмнение към предложението за писмо на Джордж VI до княз Павел. Съмненията му се затвърдиха, щом се прибра в Белград. Княз Павел не вярваше в резултата от усилията за сближаване с България, а Цинцар-Маркович заяви, че не може и да се мисли за каквато и да е акция на югославското правителство в това отношение.¹³⁹

Конференцията в Лондон обърна внимание и върху българо-гръцките отношения. Легацията в София не откриваше възможност за прогрес в политическите отношения поради искането на България за излаз на Егейско море, по което и Атина и Лондон отхвърляха дори дискусията. Оставаше икономическата сфера. Но стопанската структура на двете страни бе сходна, което не позволяваше особено нарастване на търговските отношения. Изходът се видя в засилване ролята на Гърция в транзита на българските стоки за съюзническите страни, развитието на жп. съобщения и оттук — на търговията на двете страни с Англия.¹⁴⁰ През май в София пристигна гръцка икономическа делегация. Започнаха преговори, които не доведоха до практически резултати поради променената наскоро обстановка в Европа.

С нота от 20 април Форин офис запозна френското правителство със заключенията на Лондонската конференция. Ке д'Орсе нямаше принципиални възражения срещу предложението за уверение до българското правителство, че съюзниците ще зачитат неутралитета му, стига да е придружено със задължение от българска страна, че не ще оказва пряка или косвена помощ на врага. Но съмнявайки се в практическата полза от такива уверения, Ке д'Орсе настояваше да не се пренебрегват предпазните мерки, които развитието на събитията би наложило да се вземат. Одобряваше се линията за турско-българско сближение и намерението да се използва влиянието на Турция в Белград в полза на българо-югославското сближение. Обявяваше се за нецелесъобразно едно открито задължение от румънското правителство за териториални отстъпки. Скептицизмът на Франция прозираше от целия текст на нотата на Ке д'Орсе. Консултациите между Лондон и Париж забавяха практическите стъпки, а европейското положение се изменяше бързо и първоначалните намерения бяха до голяма степен надхвърлени от събитията. Франция подкрепяше частично английските планове за турско-българско сближение, за интервенция на Анкара в Белград, за съюзнически уверения в София, но срещу съответно българско уверение. Форин офис се опасяваше, че българското правителство ще поиска уточнение, какво се разбира под „косвена помощ“, и ако включва превоза на съветски стоки през България — не ще се съгласи. На Рендел и току-що назначения нов френски пълномощен министър в София Блондел бе възложено да изработят формула, съчетаваща френското предложение с българските възможности. След продължителни дис-

кусни двамата стигнаха до заключение, че искането за уверение от българска страна би създадо усложнение главно поради реакцията на Германия. При това положение и писмено уверение от страна на съюзниците не се налагало, още повече, че поради многократните устни уверения страхът от съюзническо нападение върху България бе отслабнал.¹⁴¹

Така всички препоръки на Лондонската конференция за въздействие върху България по дипломатически път се оказаха неприложими. Причината се криеше в резервите на Франция, съпротивата на Югославия и Румъния и най-вече новия обрат и хода на войната, настъпил с хитлеристката офанзива на Запад.

Публично задачата на конференцията бе обяснена главно с развитието на стопанските връзки на Англия с балканските страни.

Още със започването на войната британските управляващи среди трябваше да си дадат сметка за печалните резултати от довоенната си политика на икономическа незаинтересованост спрямо Югоизтока, довела целия този район в положението на едностранна търговска обвързаност с Райха. Чембърлейн официално декларираше, че няма намерение да пречи на германското икономическо проникване, и това бе една от основите на политиката му на омиротворяване.¹⁴² При една вече крайно неблагоприятна обстановка — когато войната бе обявена в Европа, а стопанските позиции на Райха в Балканите — крепки, Англия се зае да възстанови икономическото си влияние като част от усилията за разширяване и на политическото си влияние. Този нов курс се посрещна в София със смесено чувство: надежда, че ще помогне да се преодолеят едностранчивите търговски връзки с Германия, които тревожеха и българското правителство, и страх, че Германия ще отговори с насилствена намеса срещу английските действия.¹⁴³

На 23 октомври 1939 г. бе подписано англо-българско търговско споразумение. Предвоенният обем между двете страни нарасна, което изведе Англия от шесто на второ място в българския износ. В началото на 1940 г. Лондон изказа готовност да изкупи цялото българско тютюнево производство, а заместник-държавният секретар за задморска търговия обяви в Камарата на общините, че двете правителства обсъждали възможността за увеличаване размяната на български земеделски произведения с английски промишлени продукти.¹⁴⁴ След сключването на българо-съветската спогодбата за въздушни съобщения Момчилов предложи да се открие британска въздушна линия в противовес на преките въздушни съобщения с Москва. Рендел възторжено подкрепи идеята. Тя бе предадена за обсъждане от компетентните органи. На дипломатическата конференция въздушната линия се обясни с необходимостта да се даде отпор на съветското проникване в България. Въпросът бе поставен на срещата на дипломатите с началниците на щабовете, а след това съгласуван с различните ведомства. До конкретни решения не се стигна поради намесата на Италия във войната и изобщо поради промяната в общото военно положение.¹⁴⁵

През април 1940 г. британското правителство създаде специално дружество „Юнайтед Кингдъм Комершъл Корпорейшън“ с предназначението да съдейства за развитие на търговията предимно с балканските страни. Чрез закупуване на храни и суровини то трябваше да отговори на определени потребности на тези страни, като същевременно се затрудни снабдяването на Райха. В Камарата на общините бе обяснено, че капиталите на дружеството се внасят от самото правителство и че в обсега на дейността му влизат България, Гърция, Турция, Югославия, Румъния и Унгария. Англий-

ските дипломати в балканските страни бяха запознати с характера и целта на дружеството по време на конференцията в Лондон. В отговор на проницателните забележки на германския печат по повод незначителния капитал, с който щяла да се осъществи програмата за развитие на търговията с Балканите, в. „Таймс“ предупреди, че зад новото дружество стоят източниците на правителството, т.е. цялата Британска империя. В Берлин не на шега се разтревожиха. На легациите в съответните страни бе поръчано да обърнат внимание на правителствата, че не бива да се подценяват усилията на Англия да изтласка Германия от пазарите в Югоизточна Европа.¹⁴⁶

Непосредствено след създаването на дружеството Форин офис предложи на България да се сключи търговска спогодба и споразумение за уреждане на плащанията. Едновременно представител на английската легация заяви на министъра на търговията Сл. Загоров, че Англия е готова да изкупи всичко, което България продава на Райха. Това по-скоро обезпокои, отколкото зарадва правителството. То най-малко желаше да става обект на икономическата война, която Англия водеше срещу Германия. И от София не последва никакъв отговор на предложението на Форин офис въпреки известията на Момчилов за огорчението в Лондон от това мълчание и апелите му да не се създава излишно подозрение и неприятна атмосфера, „от която няма нито нужда, нито полза“¹⁴⁷.

В края на краищата цялата амбициозна, но прзкалено закъсняла програма рухна. Германия разполагаше с монопол върху българското стопанство. Влизането на Италия във войната прекъсна английските съобщения с балканския пазар. Разгромът на Франция постави Англия в критично положение, при което икономическата война вече не бе по силите ѝ. Неутешителна бе равностметката и от дипломатическите средства за въздействие върху българската политика. Тъкмо през май и юни бе раздухано ново напрежение в отношенията с Турция и Румъния, което улесняваше германския натиск, а обричаше на неуспех английските усилия.

С хитлеристкото нашествие срещу Дания и Норвегия „странната война“ започна да се превръща в истинска война. На 9 май хитлеристките войски предприеха силна офанзива на Западния фронт. В разстояние само на двадесетина дни бяха окупирани Люксембург, Холандия и Белгия. Вермахтът проникна дълбоко в територията на Франция. Англия отново се оказа неспособна да подпомогне съюзниците си. Нейните войски на континента се изтеглиха през Дюнкерк на остров. На 10 юни капитулира норвежката армия. Същия ден Италия влезе във войната на германска страна. На 22 юни Франция капитулира.

На 10 май — под непосредственото влияние на германската офанзива на Запад — в Англия бе съставено ново правителство начело с У. Чърчил. То се ориентира към действителна война с Германия, но възможностите му за отпор на континента бяха ограничени. Разгромът на Франция — основния съюзник на Англия — означаваше крах на европейската антигерманска коалиция, на цялата стратегия, така усърдно разработвана през предишните години. Останала сама, Англия трябваше да се справи със заплахата от хитлеристко нашествие върху собствената си територия и същевременно да преразгледа дотогавашните планове за водене на войната.¹⁴⁸

На 16 юли Хитлер подписа Директива № 16 — операция „Морски лъв“ — за подготовка на нашествието в Англия. Подготовката трябваше да приключи до средата на август. За най-подходящ момент за десанта се приемаше

втората половина на септември. Операция „Морски лъв“ имаше двойна цел. От една страна — да сплаши английските управляващи среди и ги принуди на сговор с Германия. На 19 юли Хитлер обяви пред Райхстага, че за сетен път се обръща към здравия смисъл на английското правителство и му предлага мир. Апелът остава без отзвук. На 1 август Хитлер подписа директива № 17 — за усилена въздушна и морска война срещу Англия. От средата на август до средата на септември се извършиха масови въздушни нападения върху английска територия. Италия предприе настъпление срещу английска Сомалия, проникна в Судан и Египет.

Въздушният блицкриг не даде желаните резултати. Не се оправдаха надеждите, че бомбардировките ще сломят моралния дух на английския народ. На 17 септември Хитлер отложи за неопределено време нашествието на острова.

Другата цел на операцията „Морски лъв“ бе да прикрие подготвяната агресия срещу СССР. Първата заповед на Хитлер за тази подготовка е от 2 юли. На първо време се готвеха и нашествието в Англия, и агресията срещу СССР. Отлагането на първото за неопределено време означаваше, че съдбата на Англия се поставя в зависимост от резултата от войната на изток.¹⁴⁹

Англия се съпротивляваше мъжествено срещу хитлеристката агресия, но сама не бе в състояние да спечели войната. Нужни ѝ бяха мощни съюзници. Първата задача бе да се вкарат възможно по-скоро Съединените щати във войната. В периода на „странната“ война американското правителство виждаше в Япония главна заплаха за интересите си и отбягваше да се ангажира пряко в европейския конфликт. Превръщането на Германия в господстваща сила на континента стресна Вашингтон. И за него хитлеристката опасност се превръщаше в главна. Без все още да се включва пряко във военните действия, американското правителство започна да оказва по-щедра помощ на Англия. Втората задача бе да се ускорява неизбежният според Чърчил съветско-германски конфликт. На 1 юли новоназначеният английски посланик в Москва сър Ст. Крипс връчи на Сталин лично послание от Чърчил, в което се изразяваше желание за взаимно подобряване на отношенията.¹⁵⁰ Най-близко съвпадение на съветско-английските интереси бе налице тъкмо в Югоизточна Европа, където една агресия на Оста би заплашила едновременно райони, жизнено важни за сигурността на СССР и за английските позиции в Близкия и Средния изток. А такава опасност се очертаваше вече като непосредствена.

Под влияние на германските военни успехи рухна балканската политическа структура, създавана с такава упоритост от западната дипломация. Намесата на Италия още повече усложни обстановката поради известните стремежи на Мусолини за хегемония в Балканите и Източното Средиземноморие. От примера на скандинавските държави, на Франция, на Белгия, Холандия и Люксембург балканските държави си извадиха горчив урок за ненадежността на английската подкрепа, за необходимостта да се търси приятелството на Германия. Най-рязък бе повратът в Румъния, която в началото на юли се отказа от английските гаранции, скъса с Балканската антантата и пое курс на пълно подчинение на целите на хитлеристката политика.¹⁵¹

Нов, силен гласък получи и ориентацията на България към Оста. Неутралитетът добиваше все по-ярка прогерманска насоченост. На амбициозната програма, изработена през април в Лондон за разширяване и укрепване на

английските позиции в България, бе нанесен съкрушителен удар, преди да се е пристъпило към практическото ѝ осъществяване. Още при формирането на българската политика на неутралитет бяха формулирани две съществени условия — да не се допусне отново страната да се окаже в лагера на победените и да не се влиза в безнадеждна борба с войски на велика сила. Така предварително българските управляващи среди бяха приели, че дълготрайността на неутралитета им ще зависи от изгледите в дадена обстановка за възможния победител и от това, чии войски на воюващите групи ще стигнат до границите на България и ще поискат да използват територията ѝ за целите на войната. По принцип това означаваше, че ако има изгледи победата да е на страната на Англия и войските ѝ да стигнат до границите на България без възможност на Германия да противодействува везните на българската политика биха се наклонили към съюзниците. Но през лятото на 1940 г. Германия господствуваше върху европейския континент, а Англия, останала сама, с трепет очакваше хитлеристки десант върху собствената си територия. Италия, спрямо чиято политика на ненамеса България моделираше собственото си поведение, влезе във войната. Прогерманските среди в страната преминаха в настъпление. Те натрапваха вярата в германската непобедимост, за да налагат убеждението, че страната няма друг път, освен да подкрепи коалицията, която смятаха за неизбежен победител. Правителството гледаше да се нагоди към новата обстановка, като укрепи връзките си с Германия и използва победите ѝ за разрешаване на собствените си проблеми. Все още обаче политиката на неутралитет официално се поддържаше и особено решителността за ненамеса във военните действия.¹⁵²

Непосредствено след германската офанзива на Запад Попов изразяваше пред Рендел съчувствието си към съдбата на Белгия, Холандия и Люксембург, но същевременно не криеше задоволството си, че Германия се е насочила на Запад вместо на Изток. Рендел отчиташе, че българският печат проявява много-много безпристрастие и обективност, а общественото мнение се отнася много критично към Германия. Но светкавичната победа на Вермахта наклони везните. Даже проанглийски настроените кръгове бяха разколебани в крайната победа на съюзниците. Рендел предвиждаше, че политиката на неутралитет ще стане мъчно удържима, ако германските победи продължат. Със страха си от Германия, с нежеланието си да провокира намесата ѝ в Балканите правителството мотивираше отрицателното си отношение към внушенията за общобалканско сътрудничество и за балкански блок.¹⁵³ За предотвратяване на тази опасност се разчиташе на Съветския съюз. Лично Рендел твърдеше, че Съветският съюз не възнамерява да се меси в Балканите, че и Германия поради страх от съветско контрадействие не би дръзнала да посегне на Югоизтока. По време на пребиваването си в София сър Ст. Крипс развиваше новите идеи във Форин офис — за неизбежен германо-съветски конфликт, за необходимостта от англо-съветско приятелство.¹⁵⁴ Но нито твърденията на Рендел убеждаваха, нито предвижданията на Крипс радваха българските управляващи среди. За тях Съветският съюз си оставаше източник на най-голямо безпокойство. Евентуална акция на Оста на Балканите ги плашеше най-вече с перспективата за съветска контраакция. А сред широките народни маси бе все така силна вярата в Съветския съюз като единствена опора срещу пълния германски контрол. Рендел виждаше в тези настроения потвърждение за склонността на българския народ „да се обръща към Русия в кризисни моменти“.¹⁵⁵

Лично Попов бе искрено убеден, когато говореше пред Рендел, че стриктният неутралитет е единственото средство за малките народи да се запазят от войната. Момчилов отиваше по-далеч: той уведоми Форин офис, че ако германски или италиански войски заплашат границата, правителството ще мобилизира. Информациите в Англия също свидетелстваха за намерението на България да запази неутралитета си. Недоверието пак се подхранваше от Белград. Рендел отхвърляше склонността на югославските ръководители да разглеждат България като минала в германския лагер. Едно такова предубеждение според него би само поощрявало прогерманските елементи.¹⁵⁶

В края на май и началото на юни, когато се очертаваше перспективата за крах на Франция, английските военни експерти препоръчваха да се открие фронт на Балканите, като самите балкански държави започнат война с Германия и отклонят така вниманието на Вермахта от Запада. Колкото и привлекателна да бе тази мисъл, английското правителство съзнаваше, че не разполага със средства, за да накара балканските държави да воюват.¹⁵⁷ Рендел подметна пред Попов, че Белгия и Холандия биха издържали на германския удар, ако предварително се бяха споразумели за обща отбрана. Намекът бе прозрачен и Попов ловко го парира.¹⁵⁸

Влизането на Италия във войната и крахът на Франция затрудни даже нормалния дипломатически контакт между София и Лондон. Момчилов се оплакваше, че не получава редовно съобщения от София. Дипломатическият куриер на Форин офис от Лондон за столиците в Югоизточна Европа престана да пътува.¹⁵⁹ Критичното положение отново събуди надеждата за компромисен мир чрез англо-германско споразумение. И царят, и Филев, и Попов често подпитваха Рендел за настроенията в Лондон, за мирните перспективи. Речта на Чърчил от 22 юни, която бе отговор на демагогския апел на Хитлер за мир, показва готовността на Англия за борба докрай.¹⁶⁰ А в телеграмите си от Лондон Момчилов подчертаваше високия дух на английския народ и единодушната подкрепа, на която се радва правителството на Чърчил.¹⁶¹

Филев и Попов декларираха, че българската политика си остава неизменна.¹⁶² Но Рендел констатираше, че за управляващите среди германската победа ако не сигурна, то поне е вероятна, че се предпазват от всичко, което би засегнало Германия, тъй като не вярват в способността си да се съпротивляват, че се усилва пропагандата за ориентация към печелившата страна, че печатът е станал рупор на германската пропаганда. Рендел се старееше да прави разграничение между царя и правителството, които се предпазвали от увлечение, и прогерманските елементи, които се усилвали и които лесно биха се наложили, ако Англия претърпи крупно поражение, а Германия и Италия упражнят пряк натиск.¹⁶³

Особено внимание обръщаше Рендел върху съживената ревизионистична кампания. В печата се акцентираше главно върху искането за връщане на Южна Добруджа, но и за излаз на Егея. Разпространяваха се позиви срещу Ньойския договор, устройваха се националистически манифестации под лозунга за обединение и „нов ред“ в Европа. Царят се оправдаваше пред Рендел, че предпазливо насочва ревизионистичната кампания към Южна Добруджа, за да отклони много по-опасните искания за Егейска Тракия и Македония. На 25 юни германската легация публикува официално съобщение, че хитлеристкият флаг се вее над Ньой. Рендел разбираше целта на съобщението: да създаде впечатлението, че германската победа освобождава Бъл-

гария от Ньойския диктат. Но самият не допускаше, че българското правителство възнамерява да напусне неутралитета си срещу териториални отстъпки, а и не вярваше, че Германия бе желала да се компрометира пред другите балкански държави, като подкрепи българските искания.¹⁶⁴

В действителност Германия предпочиташе да се запази цялостта на Румъния, а териториалните проблеми да се отложат за след войната. Поради това се предпазва да поощрява всяко българско искане за връщане на Южна Добруджа. През лятото на 1940 г. тя измени това си становище, за да не допусне съветска намеса при решаване на балканските проблеми и за да предотврати един преждевременен конфликт в Югоизтока.¹⁶⁵

Връщането на Южна Добруджа стана възможно благодарение на инициативата на Съветския съюз.

Преориентацията на румънската политика от неутралитет към тясно сближаване с Германия създаваше непосредствена опасност за границата на СССР. На 26 юни съветското правителство настоя пред Румъния незабавно да се разреши бесарабският въпрос. На 30 юни Бесарабия и Северна Буковина бяха присъединени към СССР. През юли и август бе възстановена съветската власт в балтийските републики. Действията на СССР възбудиха силен гняв в Берлин. Неслучайно първата заповед на Хитлер за подготовка на антисъветската война бе подписана на 2 юли 1940 г. Непосредствената задача обаче бе да се затвърди прогерманският курс на румънската политика и се отклони всяка възможност за разрешаване на добруджанския въпрос със съветско съдействие. При посредничеството на Хитлер се състоя Виенският арбитраж, по силата на който Трансилвания премина към Унгария, и се проведе българо-румънските преговори в Крайова, чийто резултат бе връщането на Южна Добруджа към България. Междувременно крал Карол, след като предаде властта в ръцете на генерал Антонеску, абдикира. От монархическа диктатурата в Румъния се превърна във военно-фашистка.¹⁶⁶

Непосредствено след присъединяването на Бесарабия и Северна Буковина към СССР западните дипломати в София, включително и Рендел, продължаваха да смятат, че Германия не ще поощри българските искания. Първо от Белград подхвърлиха, че Съветският съюз ще подкрепи не само искането за Южна Добруджа, но и за излаз на Егея срещу отстъпването на бази във Варна и Бургас. После и Рендел заговори за такава евентуалност. Той напомняше, че народните маси били готови да приемат едно просъветско правителство, и за доказателство сочеше образуването на българо-съветски дружества по градове и села, тържественото посрещане на съветските футболисти въпреки строгостите на властта.¹⁶⁷

Отношението на английската дипломация към този въпрос бе двойствена. От една страна, и тя се безпокоеше от съветското влияние в България и съчувствуваше на антисъветизма на управляващите. Рендел знаеше, че българското правителство не желае да свърже освобождението на Южна Добруджа със съветската подкрепа, но че не е в състояние да я пренебрегне.¹⁶⁸ От друга страна — с разгрома на Франция отпаднаха всички антисъветски проекти на съюзническите щабове за бомбардировка на Баку. Все повече английската политика залагаше на съветско-германски конфликт и правеше стъпки за подобряване на отношенията със СССР. Крипс говореше пред Молотов за общите англо-съветски интереси в Балканите. Признаците за сблъкване на Германия и СССР в Югоизтока се следяха внимателно във Форин офис. На английските дипломатически представители в този район

бе наредено да използват всички възможности, които биха ускорили един съветско-германски конфликт. Големи илюзии обаче в това отношение не се хранеха. Съветската политика се оценяваше като реалистична, отчиташе се стремежът ѝ да избягва война с Германия и поради това перспективата за подобряване на англо-съветските отношения изглеждаше малко вероятна.¹⁶⁹

В крайна сметка разрешаването на добруджанския въпрос както чрез германска, така и чрез съветска подкрепа бе политически неизгодно за Англия. През лятото на 1940 г. нейното положително или отрицателно становище нямаше практическа стойност. Ала въпреки това Лондон не бе заинтересован да се разбере, че освободението на Южна Добруджа е станало против волята му и по такъв начин прогерманските сили в страната да получат допълнителен аргумент. Една, макар и закъсняла, макар и чисто словесна подкрепа би отговорила на стремежа на българското правителство да осъществи по мирен начин исканията си в съгласие с великите сили и в споразумение със съответната страна.

От всички български териториални искания Лондон признаваше искането за Южна Добруджа като най-справедливо и чрез разрешаването му още преди войната търсеше основа за разбирателство между България и Балканската антанта. От началото на престоя си в България Рендел бе състъпник на ревизия на българо-румънската граница под английско покровителство и даже предричаше, че ако Ньойският договор е бил съставен от типа на Севърския, отношенията на Англия и България не биха се отличавали от англо-турските. Но Лондон се съобразяваше с поведението на Франция, която поддържаше твърдо статуквото и с румънската съпротива срещу всяка териториална отстъпка. Когато добруджанският въпрос бе поставен за практическо разрешаване, Англия бе освободена от дотогавашните задръжки. Но в същото време не бе и в състояние да наложи собственото си посредничество.

В началото на юли Рендел поиска аудиенция при царя, за да го запознае с английското виждане на военното положение. По този повод помоли за предварителни инструкции от Лондон. Междувременно той бе заявил пред Попов, че английското правителство винаги е разбирало ползата от „разумна и справедлива ревизия“, но било спъвано от френския антиревизионизъм. Смисълът на заявлението му бе ясен: Англия не би имала принципиални възражения срещу териториални промени и не ще се съпротивлява на връщането на Южна Добруджа. Що се отнася до искането за излаз на Егея — за единствена възможност обяви предоставянето на свободна зона в някое беломорско пристанище. Във Форин офис Рендел даде следното обяснение на тази си декларация: в България преобладавало впечатлението за Англия като антиревизионистична сила и че воюва за запазване на Версайската система; следователно, ако Англия спечели войната, не ще удовлетвори българските искания, докато една германска победа би довела до цялостна ревизия. Убеждението на Рендел бе английската политика не ще е по-късно никакъв успех, докато докаже, че не е антиревизионистична и че е готова да скъса с ньойската традиция.¹⁷⁰

Форин офис избягваше официални заявления по добруджанския въпрос. Предложението на Рендел наложи ново обсъждане. Идеята за специално послание до цар Борис в полза на връщането на Южна Добруджа бе отхвърлена с мотива, че не предстоят преки български действия за разрешаването на добруджанския въпрос. За достатъчна се смяташе една декларация, че

Англия симпатизира на скорошното му уреждане. Мотивировката се намираше в измененото положение на Балканите вследствие ориентацията на Румъния към Германия и отхвърлянето на английските гаранции. В допълнителна телеграма до Рендел се изтъкваше, че Англия не би се възпротивила даже на българско нападение срещу Румъния, ако то доведе до дезорганизиране на румънските съобщения, до затрудняване на германските доставки и по такъв начин — до скарване между СССР и Германия.¹⁷¹ Телеграмата силно смуги Рендел, понеже тя би потвърдила подозрението, че английското правителство провокира смущения на Балканите, докато българската политика се стремеше да избягва всякакъв конфликт. Даже когато добруджанският въпрос бе поставен на дневен ред, управляващите среди постоянно декларираха, че не ще прибегнат до сила. Ето защо Рендел предпочиташе да информира цар Борис, че след като Англия не е вече свързана със задължения спрямо Румъния, тя може да изрази симпатия към българското искане за Южна Добруджа и да го подкрепи чрез всички средства, с които разполага, но без да се предизвиква въоръжен конфликт.¹⁷²

Без да е получил нова инструкция, Рендел бе приет в двореца на 18 юли вечерта. Царят се държеше сърдечно, но изглеждаше нервен и малко склонен да разговаря — оплака се, че го е хванал ишиас. В духа на телеграмата си до Лондон Рендел се позова на измененото международно положение (капитулацията на Франция, преориентацията на Румъния), за да обяви, че Англия, несвързана с предишни задължения, може да информира, че се отнася със симпатии към българското искане за Южна Добруджа, и се надява на скорошното му осъществяване. Удовлетворението на царя бе много по-голямо, отколкото Рендел бе очаквал, и то понеже виждаше оправдание на политиката си на неутралитет и на вярата си, че справедливостта ще бъде призната от всички. За други искания не спомена.¹⁷³

Форин офис одобри заявлението на Рендел пред царя, но изрично предупреди да не се насърчава убеждението, че е дошъл моментът да се поставят всички искания. Официалното становище бе формулирано така: Англия симпатизира на българското искане за Южна Добруджа; никога не е подкрепяла идеята за строго запазване на статуквото, но е настоявала за промени чрез мирни преговори между заинтересованите, а не чрез едностранни декларации и агресии. Стоеше въпросът, доколко е изгодно да се оповести новото становище; дали заявлението пред царя да се направи публично достояние, както предлагаше Рендел, или само някои вестници да излязат с благоприятни за българското искане статии. При това се разбираше необходимостта да се действа бърже, защото — както подчертаваше един отговорен служител във Форин офис — „Ако кажем нещо, трябва да го кажем преди Германия“.¹⁷⁴

Докато в Лондон умуваха, Берлин взе инициативата и английската дипломация пак трябваше да се нагажда към хитлеристките действия.

Късно вечерта на 23 юли в София бе съобщено, че Филев и Попов заминават за Германия.¹⁷⁵ Изрично се подчертаваше че, посещението става по германска покана, без да са означени въпросите, които ще се обсъждат, но се очакваше, че от Берлин ще се направи опит за българо-румънско споразумение. Рендел се бе надявал, че Германия не ще поощрява едно непосредствено разрешение на добруджанския въпрос. Затова и поканата до българските министри го изненада. Обяснението му бе, че Германия е променила мнението си, за да възстанови разклатеното си влияние поради бездействието по добруджанския въпрос и да ограничи нарастващия възход на съветското

влияние. Момчилов изрази във Форин офис съжалението си, че кредитът за освобождението на Южна Добруджа ще падне върху Германия. Представителят на министерството го уведоми, че английското становище ще бъде оповестено чрез печата.¹⁷⁶

На 24 юли Рендел заяви на Филов, че Англия е готова да подкрепи българското искане на Южна Добруджа и би приветствувала всяко благоприятно за България споразумение по този въпрос. Но същевременно използва случая, за да развие някои мисли, които да накарат българските министри да се отнесат по-резервирано към твърденията на Хитлер и Рибентроп. Той напомни, че окончателните европейски граници ще се очертаят от мирната конференция, а не от постигнати в хода на войната споразумения; подчерта волята на Англия да воюва до победа и решимостта на САЩ да влязат във войната.

Рендел бе си изградил вече впечатление за Филов като германofil и не очакваше от него да реагира срещу хитлеристкия натиск. По-голямо доверие имаше към Попов, затова на следния ден повтори заявлението си и пред него. Попов изрази удовлетворение от декларацията, която за него означаваше признаване на справедливостта на българското искане. От своя страна увери, че България ще следва политика на строг неутралитет до края на войната.¹⁷⁷

Но опасението, че едно резултатно германско посредничество ще наклони към Германия везната на българската политика, не изчезна. Задачата на английската дипломация бе да осуети подобен изход или поне да омаловажи значението на германската намеса. Рендел докладваше, че печатът широко информира за посещението в Германия, като насажда убеждение, че е предстоящо връщането на Южна Добруджа; той констатираше нарастващо раболепие на българските власти към Германия. Преценката във Форин офис бе, че България ще играе все по-важна роля в развитието на събитията в Югоизтока, а във връзка с предстоящото споразумение за Южна Добруджа се изтъкваше необходимостта и Англия да получи част от кредита пред българската общественост.¹⁷⁸ До печата бяха изпратени инструкции, в които се излагаше становището за ревизионизма, признането за справедливостта на някои български претенции, обяснението, че английската подкрепа не била възможна, докато били в сила гаранциите на Румъния, и че при изменената обстановка английското правителство би одобрило едно незабавно разрешение на добруджанския въпрос. На печата се обръщаше специално внимание да не прави голяма реклама на българските искания и да избягва позовавания за ролята на Съветския съюз и традиционното българско русофилство.¹⁷⁹ Все във връзка с очакванията за нарастване на германското влияние в България като резултат от споразумение с Румъния във Форин офис отново се обсъди възможността за развитие на стопанските връзки, като се препоръча да бъде отлуснат жп. материал срещу внос на български стоки.¹⁸⁰

На 27 и 28 юли Филов и Попов водиха преговори в Залцбург с Хитлер и Рибентроп. Веднага след завръщането си в София Попов уведоми българските легации в чужбина, че германските ръководители са се изказали за запазване на спокойствието в Дунавската област, където имали само стопански интереси; признали необходимостта от връщането на Южна Добруджа и обещали помощта си, без да правят какъвто и да е намек за задължение от българска страна; румънските министри, които се намирали в Гер-

мания, изразили готовност за отстъпки и обещали да вземат инициатива за преговори.¹⁸¹

Общественото мнение в България бе очаквало, че още в Залцбург добружанският въпрос ще бъде разрешен. Но се оказа, че предстоят преговори, а изходът им никой не можеше да предвиди. Говореше се, че Румъния претендира да си запази Силистра и Балчик, че ще настоява за размяна на населението като главно средство за разрешаването на споровете. Оттук естествено се породило известно разочарование към ефикасността на германската подкрепа, което Форин офис веднага се зае да експлоатира. На печата и Би-Би-Си бе поръчано да се ласкае България, да се подчертава обосноваността на искането на Южна Добруджа, да се отхвърля принципът за размяна на населението. В интерес на английската политика трябваше да се използва и русофилството на народа, като се отправят предупреждения, че германското проникване ще вбие клин в българо-съветските отношения и като се препоръчва единодействие на България не само с Турция и Югославия, но и със СССР.¹⁸² В статия на в. „Таймс“ се обръщаше внимание, че Германия се стреми да се представя за крепител на българския ревизионизъм и същевременно да не навреди на прохитлеристкото правителство в Румъния. Напомняше се, че Българската комунистическа партия и русофилските среди в страната се обявяват потив преговорите в Залцбург. Други вестници подмятаха, че България претендира за цяла Добруджа, за обща граница със СССР, което пък било неизгодно за Германия. В същото време се даваха широки информации за опозицията на англофилските партии в Румъния срещу политиката на правителството. Рендел критикуваше неточните информации в английския печат, които водеха до погрешни заключения за намеренията на Германия, отхвърляше заблудата, че България претендира за цяла Добруджа, настояваше да не се спекулира с германо-съветските противоречия. Той предупреждаваше, че само би навредило на английските интереси едно впечатление, че Англия се стреми да въвлече Балканите във войната, като едновременно подкрепя българското искане и насърчава румънската съпротива.¹⁸³

В същност двойствеността на английското поведение бе очебийна. Нещастливци бяха намеците за обща българо-съветска граница, което означаваше, че България претендира за цяла Добруджа. Боязън от установяване на такава граница изпитваха ръководните среди на останалите балкански държави, макар да бе добре известно, че нито българското правителство бе издигало подобно искане, нито Германия би го покровителствувала. Но в Лондон даже се обмисляше да се поощри София в тази насока, за да се създават допълнителни затруднения в германската политика на Балканите.¹⁸⁴ А в същото време не се отказваше да подтиква съпротивата на опозиционните елементи в Румъния главно срещу отстъпването на Трансилвания, като им се внушаваше, че споразумението с България ще засили румънските позиции срещу Унгария. Такава бе инструкцията и до печата. Но положението на Англия в Букурещ бе вече толкова отслабнало, че внушенията ѝ можеха да окажат малко влияние.¹⁸⁵

Чрез частичната си подкрепа на българските териториални искания Лондон разчиташе да си осигури едно по-благосклонно отношение на София към сближението с Турция и подобряването на отношенията с Югославия. Турското правителство се солидаризира със становището на Англия по добруджанския въпрос. Но в Белград запазваха всичките си резерви и подо-

зрения. Тук бе центърът, от който излизаха слухове, че България попада под съветски контрол, че се подготвя обща граница със СССР.¹⁸⁶ Опасността, която се изправяше пред югославските ръководители, бе: няма ли разрешаването на добруджанския въпрос да актуализира останалите български искания и специално искането за Македония? Този въпрос се поставяше и в Лондон. В това отношение не се проявяваше никакво колебание: английската дипломация оставаше твърд противник на всяка промяна в ущърб на Гърция и Югославия. Но налице бяха признаци, които говореха, че успехът с Южна Добруджа ще насърчи българското правителство да пробива почвата и за останалите искания. В такъв случай силите на Оста отново ще бъдат в изгодна позиция, защото лесно биха обещавали съдействие за допълнителни придобивки в Беломорието и Македония.

В началото на август от Атина бе сигнализирано за италианска пропаганда в Македония.¹⁸⁷ По същото време в една статия във в. „Таймс“ се очертаваха две групи в македонското движение: прогресивна, която е противник на Оста и вижда в СССР единствен покровител на южните славяни, и националистическа, която се свързва с Оста. Във връзка с това се обръщаше внимание на посещението в Берлин на проф. Ал. Станишев — един от най-авторитетните водачи на македонските националисти. Съобщението направи силно впечатление във Форин офис, където бяха добре известни връзките на десните македонски групи с Рим, но се смяташе, че Германия съдържа тяхното нетърпение. Рендел потвърди информацията на „Таймс“. Той предполагаше, че Оста опитва да играе с македонските националисти, но допускаше различия между Германия и Италия: докато първата търсела връзки само с пропагандна и разузнавателна цел, втората можела да има по-конкретни планове (например за автономна Македония) с цел да отслаби Югославия и Гърция, а в случай на разчленяване на Югославия да установи свой протекторат над Македония. Така че според Рендел разрешаването на македонския въпрос не е реална цел на българската политика; този въпрос се използва от Германия и Италия с оглед планове им по отношение на Югославия. Затова се отдаваше особено значение на посещението на Станишев, доколкото той винаги е бил свързан с Германия.¹⁸⁸ Повече интерес предизвикваше у Рендел дейността на левицата в македонското движение, на която приписваше намерения за създаване на македонска съветска република като част от южнославянска съветска държава, простираща се от Адриатика до Черно море. Във връзка с това съобщаваше за манифеста на БРП „Борбата за запазване на мира в Балканите“, в който се изтъкваше опасността за Македония от политиката на Германия и Италия и се апелираше за сътрудничество с Югославия и СССР. В манифеста Рендел откриваше признак за безпокойство и на Москва от германо-италианското проникване в Балканите.¹⁸⁹

Форин офис разглеждаше македонския въпрос по-скоро през призмата на отношенията Германия — Италия — Съветския съюз, отколкото като елемент на българо-югославските отношения. Но не се изключваше и възможността на определен етап Оста да подкрепи присъединяването на Македония към България с оглед планове за разчленяване на Югославия и Гърция. Във връзка с това се събираха данни и се съставяха преценки за развитието на македонския въпрос и перспективите за разрешаването му.¹⁹⁰

Що се отнася до излиза на Егейско море, имаше опасение, че България би се изкушила да участва в евентуална италианска агресия срещу Гърция, за да го осигури. По този повод Рендел бе наточен да отправи предупре-

ждение до българското правителство. Рендел оспори целесъобразността на такава стъпка. Според него българското правителство не би участвувало в италианска агресия срещу Гърция, понеже държи на линията си за териториални придобивки, без да прилага сила. Не допускаше, че и Германия би го подкрепила в това отношение. Но дори ако и тя окаже подкрепа, английското предупреждение не би изиграло роля. Затова по-резултатна би била постъпка на Турция поради нежеланието на българското правителство да влезе в конфликт с нея. Веднага от Лондон бе наредено на Хюгесън да направи съответно внушение. Сарачоглу отклони с мотивите, че България няма подобни намерения и че изобщо не би се осмелила да действувa поради турските сили в Източна Тракия.¹⁹¹

Самото английско правителство преценяваше, че разполага със скромни възможности да подпомогне Гърция срещу италианска агресия. Именно за това залагаше толкова много на турската намеса. Но Турция отбягваше да предприеме стъпки, които биха я опълчили преждевременно срещу Оста. От своя страна Германия не бе заинтересована от влизането на Турция във войната, поради което се очакваше, че не ще благослови действия, които биха били използвани от Лондон за натиск в Анкара. Следователно на Англия не оставаше друго, освен да се задоволи с приятелския неутралитет на Турция. В случай обаче, че България се присъедини към италианска агресия срещу Гърция, от турското правителство трябваше да се поиска да се намеси.¹⁹²

Тези разсъждения и преценки се правеха още преди да е постигнато споразумение по добруджанския въпрос. Английската дипломация неотстъпно следеше хода на българо-румънските преговори. И пак най-голямо внимание се обръщаше на съветската позиция. Пристигането в София на българския пълномощен министър в Москва даде повод на спекулации за недоволство на СССР от разрешаването на добруджанския въпрос под егидата на Оста, от игнорирането му при решаването на проблеми, засягащи Черноморския басейн и пр. Попов уведоми Рендел, че Съветският съюз е признал обосноваността на българското искане и е обещал да го подкрепи. Това бе потвърдено и от една статия на в. „Правда“, която Крипс изпрати от Москва, а Форин офис нареди да бъде препечатана в английските вестници. Изводът на Форин офис бе, че съветското правителство не желае целия кредит за разрешаването на добруджанския въпрос да падне върху Германия и се стреми да избегне военни действия в Югоизтока.¹⁹³

Българо-румънските преговори се затегнаха поради усилията на румънското правителство да наложи частично разрешение на добруджанския въпрос. Рендел, съобщавайки за затрудненията, пак настоя във Форин офис да се направи публично достойние английското становище, за да се подкопае почвата под германската пропаганда в България.¹⁹⁴ Но Германия този път решително се намеси. В среща с Филев и Попов, състояла се на 26 август, Хитлер и Рибентроп ги увериха в твърдата си подкрепа на българската позиция в Крайова.¹⁹⁵ На 29 август във Виена външните министри на Германия, Италия, Унгария и Румъния подписаха протокол за арбитраж, чрез който Трансилвания премина към Унгария. След няколко дни крал Карол абдикира. Румъния бе провъзгласена за „национално-легионерска държава“ с „кондукатор“ генерал Антонеску.

Чак сега, след като Румъния окончателно премина в лагера на Оста, след като българо-румънското споразумение в Крайова бе съгласувано и предстоеше само подписването му, след като Германия обрa лаврите на по-

средник за териториалните промени в Югоизтока, Англия реши да обяви публично становището си по добруджанския въпрос. На 5 септември Халифакс направи следната декларация в Камарата на лордовете: Английското правителство никога не е подкрепяло една политика, основана върху строго придържане на статуквото. Напротив, то е било благосклонно за изменение на статуквото при условие, че това изменение е обосновано и справедливо и е постигнато чрез свободни и мирни преговори между заинтересованите страни и без агресия или принуда. От тези съображения то гледа с удовлетворение на разговорите за Южна Добруджа.¹⁹⁶

На 7 септември, веднага след подписването на Крайовската спогодба, Форин офис нареди на Рендел да поздравя правителството с успешното приключване на преговорите. Рендел изпрати приветствена телеграма до Попов, на която получи благодарствен отговор. А в първата им среща след присъединяването на Южна Добруджа Попов даже апелира към английското правителство да не изтълкува зле посланието, с което българското правителство се бе обърнало към Хитлер и Мусолини.¹⁹⁷ Упълномощен от София, Момчилов изказа лично на Халифакс благодарности за изразените симпатии и надежда, че на Балканите настъпва сравнително спокойствие. Тази постъпка разгневи силно Берлин. По-сетне Багрянов — по време на посещението си в Германия — трябваше да прехвърля вината върху Момчилов.¹⁹⁸

Английската подкрепа дойде прекалено късно, за да може да повлияе върху насоките на българската политика.¹⁹⁹ Но независимо от оправданията на Багрянов официалната благодарност до Англия бе искрен израз на настроенията на българските управляващи среди. Те все още се надяваха, че може да се запазят извън войната, че Германия, незаинтересована от военен конфликт на Балканите, ще се задоволи с прогерманския неутралитет на България, вместо да налага открит съюз, който би объркал цялото балканско положение. Така политиката им на тясно сближение с Оста без официални ангажименти осигуряваше придобивки чрез споразумение със съседните страни и при одобрението на всички велики сили и би запазила тези придобивки при следвоенното уреждане на Европа независимо от победителя във войната.

Глава трета

АНГЛИЯ И ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ

През есента на 1940 г. центърът на продължаващата вече втора година война се изместваше към Югоизтока. Германия бе затвърдила господството си върху по-голямата част на Европа. На нейна страна вече воюваше и Италия. Англия, лишена от континентални съюзници, бе подложена на жестоки въздушни удари. Но тя не възнамеряваше да капитулира. Населението ѝ мъжествено удържа на бомбардировките. Правителството организираше с ускорени темпове военно-икономическата мощ на страната. То се надяваше на нарастващата помощ на САЩ и на близкото им военно сътрудничество. То бе убедено и в неизбежността на германо-съветския конфликт. През втората половина на септември стана ясно, че е отминала непосредствената опасност от хитлеристко нашествие. Силата на германските бом-

бардировки спадна.²⁰⁰ Но никой не си правеше илюзията, че устремът на фашистката агресия е спрял. Подписаният на 27 септември 1940 г. Тристранен пакт от външните министри на Германия, Италия и Япония оформи окончателно зловещата агресивна коалиция, поставила си за цел да установи господство над целия свят.

В този момент Балканите се оказаха изключително важни за по-нататъшния ход на войната.

За Германия ролята на Балканите се определяше преди всичко от подготовката в дълбока тайна агресия срещу първата социалистическа държава. Тя бе вече обкръжила СССР от север и запад чрез окупацията на Полша, Дания и Норвегия и антисъветския режим във Финландия. Чрез Балканите трябваше да се затегне обръчът откъм югозапад. В същото време бе нужно да се ликвидират последните позиции на Англия в континента, за да се подготви ударът срещу Близкия и Средния Изток.²⁰¹

Англия разглеждаше балканските държави с оглед оперативно-стратегическите си цели като суровинно-продоволствени бази и като фактор във бойните действия срещу фашистката коалиция. Тя се намиреше в съюзни отношения с Турция и бе дала гаранции на Гърция. Поведението на тези две страни, най-вече на Турция, се оценяваше като жизнено важно за английските интереси. Румъния бе окончателно влязла в германската орбита, а в началото на октомври допусна хитлеристки войски на територията си. Югославия граничеше и с двете страни на Оста, намиреше се в кризисно вътрешно положение, което я караше да се грижи преди всичко за собствената си сигурност.

Най-непосредствената задача на английското правителство бе да се спре германското придвижване към Проливите, а оттам към Близкия и Средния Изток чрез отпор на самите балкански държави било в блок, чийто състав варираше от четири (Турция, Гърция, Югославия, България) на три (без България) и две (без Югославия), било в краен случай чрез вкарването поне на Турция във войната.

Успехът на различните комбинации зависеше до голяма степен от поведението на България. Една нейна категорична антигерманска линия би направила възможен четиристранния блок, а наличието му сериозно би разколебало намеренията на Берлин. Но тази перспектива бе нереална. Оставаше по-неизгодното, но единствено възможното: да се задържа българската политика върху неутралитета независимо от прогерманските ѝ симпатии, за да се осуети минаването на хитлеристки войски през България, което би улеснило и усилило удара върху Турция и Гърция. Надеждата се основаваше върху факта, че вече година българското правителство отблъгваше намеса във войната. То не се отказваше от териториалните си претенции, ала присъединяването на Южна Добруджа заедно със засилването на германското влияние в страната даде увереност, че политиката на неутралитет не е несъвместима с удовлетворяването на тези претенции.²⁰² Лично Рендел бе убеден, че докато не станат ясни изгледите за победителя във войната, България ще полага всички възможни усилия да се запази извън конфликта, че царят съзнава колко трудно ще е едно поражение на Англия, особено при американска намеса. Момчилов твърдеше във Форин офис, че никаква българска военна акция не се предвижда, че Оста не упражнява натиск за такава акция, че царят е противник на всяка авантюра.²⁰³

Но стремежът за запазване на неутралитета бе едната страна на българската политика. Другата — която все повече надделяваше — бе линията на политическо сближаване с Райха, която изпразваше от съдържание официално поддържания неутралитет. Германските военни успехи на Запад и германското посредничество за разрешаването на добруджанския въпрос водеха до отслабване на английския престиж в страната, по-бързо нарастване на хитлеристкото влияние. Рендел посочваше формите, чрез които хитлеристката дипломация упражняваше въздействието си: пряка заплаха за военен натиск: пропаганда за германската непобедимост, за фактическото унищожение на Англия; ориентацията към Оста като единствен път пред малките държави; икономически натиск; експлоатиране на ролята на Германия за освободението на Южна Добруджа. Печатът рекламираше победите на Вермахта, възхваляваше ролята на Хитлер за освободението на Южна Добруджа, представяше българо-германските отношения като фактор за изграждането на „новия ред“ в Европа. Още през август Рендел протестира пред българските власти срещу ширещата се германска пропаганда в страната и настоя да се възстанови неутралното поведение, съблюдавано в първите месеци на войната. Хюгесън изрази пред българския пълномощен министър в Анкара огорчението си от германското влияние върху българския печат. Лично пред министър-председателя Рендел обърна сериозно внимание, че докато свободно се разпространяват германски пропагандни материали, върху английските съобщения се упражнява най-строга цензура. Особено тревожна бе констатацията, че сред висшите военни среди се налага вярата в германската непобедимост и убеждението, че само с помощта на Оста могат да се разрешат националните проблеми.²⁰⁴

Нямаше съмнение, че окончателното българско решение ще зависи от Германия. Рендел не знаеше дали Берлин предварително е определил цената за подкрепата си по добруджанския въпрос. Но бе сигурен, че компенсация ще се поиска, щом му дойде времето. Следователно преценката за бъдещото поведение на България можеше да се направи само когато има сигурност по германското намерение. Според Рендел за една успешна балканска кампания на Германия ще е нужно силна авиация. Ето защо предварително трябва да се е освободила от грижата за Англия. Нашествието на Балканите би се наложило било в подкрепа на италианска агресия срещу Гърция, било с оглед собствени цели на Райха (обкръжение на Югославия и Гърция, нападение срещу Турция, подготовка на плацдарм за агресия срещу СССР). Във всеки от тези случаи поведението на България би било от жизнено значение за германските планове. Поради извоюваните вече солидни позиции в страната и особено ако обещае излаз на Егейско море, Германия ще е в състояние да получи всяка концесия, без да прибегва до сила. А това ще направи положението на Турция, Югославия, Гърция, на самата Англия изключително опасно. Срещу такава перспектива Лондон залагаше главно на Турция. Но Рендел се съмняваше, че турското правителство ще обяви война, ако германските войски навлизат в България, без да преминават турската граница. Във Форин офис се правеха предложения за турска акция, която да предвари германското нашествие. Но малцина вярваха, че Анкара ще извърши нещо, което би я въвлекло във войната с България и Германия. Самата Англия не бе в състояние да ѝ помогне, а при това положение не можеше и да настоява за такава акция. При тази сложна обстановка Рендел виждаше един изход — да не се предприемат прибързани действия, които, без да са

в състояние да осуетят хитлеристкото нашествие, само биха подтикнали преждевременното сътрудничество на България с Оста.²⁰⁵

Едва бе подписана спогодбата в Крайова и се пусна слух, че било сключено споразумение за българско участие в германско нападение срещу Турция, предвидено за октомври.²⁰⁶ Рендел се отнесе с недоверие към слуха, но все пак видя в него свидетелство за тревожното очакване, в което живееше страната.

Особено настойчиви слухове станаха в началото на октомври. На 8 октомври мисии на сухопътните и военно-въздушните сили на Германия се настаняха в Румъния. Бе поставено началото на германското проникване в Балканите, представено като отговор на намеренията на Англия да разшири войната в райони от жизнена важност за интересите на Райха.²⁰⁷ Точно по това време английската легация в София сигнализира за присъствието на униформени хитлери в Добруджа. От военното министерство обясниха, че те били използвани за снимане на филм. На българските военни власти бе препоръчано да се избягват подобни инциденти, които само биха подхранвали подозренията. По повод донесенията за пристигане на германски военни експерти военният аташе на легацията не откри признаци за присъствие, а само подготовка за настаняването им, щом се наложи да бъдат пратени. Според други информации върху българските летища бил установен германски контрол и се извършвала подготовка за преминаване на хитлеристки войски в страната. Момчилов докладва за голяма тревога в Лондон от предстояща акция на Оста в Балканите. На Германия се приписваше намерение да използва българската територия за война против Гърция или против Гърция и Турция в случай, че Гърция окаже съпротива на италианска агресия и Турция ѝ се притече на помощ. Във връзка с това се твърдеше, че на България е обещан излаз на Егея срещу съдействието ѝ на германските планове за Проливите и на италианските за Гърция.²⁰⁸

В София Филев и Попов, а в Лондон и Момчилов опровергаваха слухове, уверяваха, че неутралитетът ще се запази и че България не възнамерява да нападне никого.²⁰⁹ Лично Рендел продължаваше да вярва, че обществените настроения в страната не са се изменили, че те са по-скоро русофилски, отколкото германофилски; констатираше даже нарастване на антихитлеристката реакция, която обясняваше с неуспеха на въздушния блицкриг срещу Англия и на комунистическата пропаганда. Но много повече, отколкото на обществените настроения той се позоваваше на настроеността в управляващия лагер. За убеден привърженик на Оста, даже за водач на германофилите той смяташе министър-председателя Филев. Но за външния министър Попов приемаше, че не съчувствува на прогерманската ориентация. Намираше, че и други най-отговорни лица в управлението не са убедени в победа на Германия. А царят би сторил всичко, за да избегне обвързването, докато не бъде ясен изходът от войната. Както Рендел, така и неговият турски колега заключаваша, че главно желание на правителството е да остане извън войната, че няма да предприеме враждебни действия срещу никого, освен ако не бъде принудено за това, че събитията ще зависят не от България, а от решението на Хитлер.²¹⁰

Дипломатическият натиск оставаше единствената възможност за въздействие върху българската политика. Задачата му бе да се осуети или поне отлага превръщането на България в активен съюзник на Райха.²¹¹ Пред българските ръководители Рендел доказваше, че Германия няма да спечели вой-

ната, като се аргументираше със силата на империята, със сътрудничеството на САЩ и несигурното поведение на СССР. Предупреждавайки за тежката съдба на България, ако попадне под германски контрол, той напомняше нацистките теории за славянството като низша раса. Апелираше за запазване на неутралитета, да не се повтаря грешката от 1915 г., за да се яви България на мирната конференция свободна от подозрението, че е била на страната на Германия. А във Форин офис заявиха на Момчилов, че включването на България във фашисткия блок ще доведе до изменение на отношенияето на Англия към нея.²¹² Английските внушения и предупреждения се подсилваха от докладите на Момчилов до правителството, в които се говореше за засилената помощ, оказвана от САЩ на Англия, за сключените англо-американски споразумения, за несломимия дух на английския народ въпреки германските бомбардировки.²¹³ Рендел използва едно писмо на Кенет де Корси до царя, писано още в началото на август, но пристигнало в легацията два месеца по късно, за да го информира лично, че англичаните били единодушни в решението си да сразят силите на „тиранията и варварството“. В този дух бе и самото писмо на де Корси.²¹⁴

Едно от основните преимущества на Германия бе, че можеше да спесулира с българския ревизионизъм. Английските дипломати очакваха, че след разрешаването на добруджанския въпрос ще се издигне искането за излаз на Егея. Така и стана. Още в края на септември Рендел сигнализира във Форин офис, че това искане излиза на преден план и в официалната пропаганда. От Москва сър Ст. Крипс съобщи, че българският пълномощен министър определя излаза като настоятелна необходимост, докато смятал, че различията с Югославия могат лесно да се уредят. Английският печат съобщаваше, че България е започнала кампания за излаза, който ѝ бил обещан от Германия срещу участие в Оста. Момчилов докладваше за загрижеността в Лондон от последиците за Пролитите в случай на българска намеса към Егея едновременно с италианска агресия срещу Гърция.²¹⁵

В навечерието на Крайовската спогодба английското правителство се отрече от налаганата му от Балканската антанта антиревизионистична линия, като официално призна справедливостта на искането за Южна Добруджа. Новата кампания в България налагаше съвременни стъпки от страна на Лондон, чрез които София ясно да разбере, че едно повторение на добруджанския вариант е немислимо, че нито Гърция ще приеме споразумение, нито Англия ще одобри преместването на границите на България към Егея. Хюгесън споделяше с българския си колега надеждата, че българското правителство няма да повдига по свой почин други искания, и направо заплашваше, че ако възникне въпросът за Западна Тракия или за излаз — това ще означава война. Рендел прие, че искането за излаз трябва да се остави за след войната, като се обещаят мерки за реален икономически излаз при Солун. Той споделяше основателността и на искането за Западните покрайнини, като се надяваше, че в рамките на едно общо териториално споразумение българското правителство би се примирило със загубата на Македония. Но най-важното за него бе да се осуети всяко актуализиране на ревизионистичната програма, защото се боеше, че това би обслужвало само германските цели. Ето защо в софийските си срещи Рендел предупреждаваше, че Англия не подкрепя искането за териториален излаз. На Форин офис още преди Крайовската спогодба препоръчваше да направи официално изявление в този смисъл, мотивирано с отсъствието на българско население в този район.²¹⁶

Проект за такъв документ бе изготвен, преди кампанията в София да е открита. В него се допускаше излаз само чрез икономически улеснения, предоставени от Гърция на България, а териториалният излаз се отхвърляше със следните аргументи: липса на българско население в района, създаването на териториален коридор би разсякло гръцките територии в Беломорието на две части. Изразяваше се надежда, че българското правителство ще продължи политиката на неутралитет, а исканията си ще отложи за след края на войната. Проектът бе обсъден във Форин офис, като особено внимание се обърна върху разликата между искането за излаз на Егея и добруджанския въпрос и върху подстрекателството на Германия и Италия за издигането на това искане. В окончателния текст, подготвен като ръководство за печата, се изтъкваше, че за разлика от добруджанския въпрос искането за излаз нямало етнографско основание, че българското правителство не се съгласявало с обещания от Ньойския договор икономически излаз, че искането за териториален излаз се използва от Италия, за да вкара България в Оста, че реалните интереси на България налагат да запази неутралитета си, да не се съблазнява с благовидни обещания по време на война, когато съществува опасност да влезе в конфликт със съседите си и да стане бойно поле. При нужда печатът можел да се позове на заявлението на Халифакс от 5 септември, като посочи, че Англия не е по принцип антиревизионистична и е готова да разгледа всички териториални въпроси след войната. В един допълнителен документ на Форин офис, предназначен по-скоро за разговори с българските ръководители, се приемаше подстрекателството на Оста като главна причина за издигане на искането за излаз. Напомняше се, че това искане ще доведе България до война с Турция и Гърция и до военно сътрудничество с Германия. Изводът, който произтичаше, бе: „Германия използва България за свои цели; истинският интерес на България е да запази неутралитета си.“²¹⁷

По същото време Хюгесън предложи да се съберат в Цариград английските дипломатически представители в Анкара, Атина и София, за да съгласуват действията си по българското искане за излаз. Във Форин офис бе изразено опасение, че срещата може да се разтълкува като подготовка за война на Балканите. Английският пълномощен министър в Атина съобщи, че поради критичното положение на Гърция не може да се отделя от поста си. След като турското Външно министерство застана зад предложението на Хюгесън, Форин офис се съгласи за среща само на представителите си в Анкара и София. Тя се състоя на 18 октомври²¹⁸ и бе обяснена като продължение на една традиция за редовни консултации между двамата дипломатически представители.

В съгласие с общата английска политика, която залагаше на сблъсъка на съветско-германските интереси в Балканите,²¹⁹ Рендел се опита да привлече и съветската легация в София към натиска върху българското правителство. В разговори с Лавришчев — съветският пълномощен министър в София, той сондираше какво би било поведението на СССР, ако Германия установи контрол над България и я използва за война срещу СССР. Интимната му мисъл бе да увеличава безпокойството в Москва по германските планове на Балканите. В това отношение бе насърчаван от Лондон. Лавришчев се отнасяше с недоверие към твърденията за подготвяна война на югоизток, когато Вермахтът е така ангажиран на запад, и изложи съветското схващане за запазване на мира на Балканите. Според английските преценки за по-нататъшния ход на войната една хитлеристка кампания в Югоизтока

се възпира главно поради опасения от реакцията на Турция и СССР. От тази гледна точка, заключението на Рендел от разговора с Лавришчев не бе утешително: Съветският съюз не възнамерява да се намесва с оръжие на Балканите. Съветският военен аташе заяви, че съветското правителство е против хитлеристкото проникване в Балканите. Но опроверга слуховете, че то планирало да установи бази в Българското Черноморие, ако германците нахлуят в страната. Политиката на СССР бе недвусмислена: против въвличането на Балканите в хитлеристката орбита, против фашистката агресия, но съзирайки играта на Лондон за провокиране на съветско-германски конфликт, се предпазваше от всякакви съвместни действия с английската дипломатия. Обективно обаче бе налице съвпадение на съветско-английските интереси на Балканите и Лондон не се отказваше и занапред да търси подкрепата на Москва срещу действията на Оста в този район.²²⁰

Без да разполага с реална сила, която да наложи влиянието му върху хода на събитията, без да спечели решителна подкрепа нито в балканските държави, нито извън тях, английското правителство можеше да се ослани главно върху благоразумието на българските управляващи среди и преди всичко на царя. Рендел не преставаше да повтаря в докладите си, че Борис III схваща опасността на положението, че полага усилия да отбегне обвързването с Райха, че до това обвързване може да се стигне само под силен натиск. С удоволствие донасяше за слухове, че царят е отхвърлил искането на Германия да постави войската под нейно ръководство, че в Берлин били недоволни от правителството и планирали замяната на Филев с ген. Н. Жеков. Английският печат съобщаваше за върховните усилия на царя и правителството му да запазят страната извън войната. И във Форин офис бе твърдо убеждението, че българският монарх е една от главните карти в ръцете на Англия против пълното господство на Германия в Балканите.²²¹

След подписването на Тристранния пакт и на установяването на хитлеристка войска в Румъния английското правителство очакваше непосредствена акция на Оста отвъд Дунава било чрез германско нападение срещу Турция, било чрез гръцко — срещу Италия. Идън бе изпратен в Близкия Изток, за да обсъди с английските военни началници там възможността за балкански фронт. По това време италианските войски настъпваха в Либия и заплашваха Египет. Военното командване не бе в състояние да отслабва този фронт, като отдели части за Балканите. Така Англия се оказваше безпомощна на Балканите, неспособна нито да подкрепи на дело съюзниците си, нито реално да спласи противниците си.²²² Всяка възможна акция на Оста се свързваше с българско участие. Сведенията от София бяха противоречиви: от една страна — за нарастване на германското влияние, за активна ревизионистична кампания и възможност за изкушение, ако Германия обещае излаз на Егея; от друга — стремеж на царя да отбегне обвързване с Оста, силно впечатление от английския отпор срещу въздушния блицкриг. Целта на Форин офис бе да се укрепва у царя волята за съпротива срещу хитлеристкия натиск. Във връзка с това се напомняше ползната роля, изиграло посланието на Джордж VI до Борис III от 14 септември 1939 г. От едно ново послание се очакваше решително въздействие върху българските управляващи среди.²²³

В началото бе подготвен проект за послание от английското правителство. После бе решено посланието да се изпрати от името на краля. Проектът бе подложен на съответна редакция, подписан от Джордж VI и на 14 октомври

изпратен на Рендел, за да го връчи на Борис III. Посланието напомняше за миналогодишното писмо, за изказаното официално одобрение на Крайовската спогодба, както и за предвоенните усилия на царя „за запазване на мира“, проявената умереност на българското правителство се отдаваше на „мъдрото ръководство“ от страна на царя; изразяваше се надежда, че това поведение ще се запази въпреки натиска на Оста; отправяше се предупреждение, че Оста се стреми да използва България за собствени цели и да наложи своя контрол и диктат, и в това отношение се сочеше примерът на Румъния; истинският интерес на България се криел в запазването на неутралитета и в отказа да бъде примамена от благовидни обещания по време на война, в хода на която може да стане бойно поле на воюващите и да предизвика още веднъж враждебността на всичките си съседи тъкмо когато „с мирна политика на търпение и умереност се съвзе от грешката, сторена през миналата война“²²⁴. Два момента се открояваха в посланието: повтаряне на декларацията за разрешаването на добруджанския въпрос и във връзка с това — изобщо за разрешаването на териториалните спорове чрез свободни и мирни преговори; предупреждението за съдбата на България, ако се откаже от неутралитета си. Съзнателно не се вземаше пряко отношение към искания излаз на Егея, който най-много безпокоеше Лондон. За най-важно се смяташе да се предупреди царят срещу германските примамки, а отношението към самото искане се изясняваше от печата. Не се отправяше апел за ориентация към Англия. Такава възможност поне за момента се изключваше. Задачата бе просто да се запази неутралитетът, дори в тази прогерманска форма, в която се провеждаше, да се предотврати превръщането на България в активен съюзник на Оста.

. В София посланието бе получено по време, когато Рендел чувствуваше, че около България назряват съдбоносни събития, и бе обхванат от песимизъм за близкото бъдеще, ясно съзнаващ неспособността си да надделее върху влиянието, което упражняваше неблагоприятният за Англия ход на войната. Кралското послание му даваше възможност за въздействие върху цар Борис, който винаги бе демонстрирал преданост към Джордж VI. Като отстрани от текста напомнянето за грешката през миналата война и изрази „благовидни обещания“ — такова право му бе дадено от Форин офис, — той връчи посланието на 15 октомври. Царят със задоволство изслуша английското становище за териториалните промени. Той бе поласкан от оценката за собствената му политика и за ролята му в навечерието на Мюнхенската конференция. Но бе разтревожен от предупреждението за съдбата на България под германски контрол. Той очерта трудното положение, в което се намира страната, изрази безпокойство от турските военни мерки по границата и изрази надежда, че не е предстояща акция на Оста срещу Турция или Гърция. Рендел не пропусна възможността, за да разсее царските тревоги, да даде допълнителни разяснения по английската политика и да вдъхне увереност в английската мощ. Изискването на Англия към България той представи във възможно най-меката форма: неутралитетът да се поддържа поне там, където е възможно, като добави, че бъдещето на България ще зависи от това, дали неохотно се е съгласила или доброволно е прегърнала германската кауза. И заключи: на мирната конференция няма да се забрави една евентуална българска подкрепа на враговете на Англия.

За разлика от друг път царят се показва депресиран и уплашен. Той даже не криеше, че е песимист за положението на Англия и че допуска вероятност-

та за германска победа. Тези промени Рендел си обясняваше както с резултата от офанзивата на Запад, с германското посредничество по добруджанския въпрос, така и със силния натиск на Оста, срещу който Англия не можеше да му помогне. Царят изглеждаше примирен с неизбежното германско нашествие и убеден в безполезнаостта на всяка съпротива. Единствената му надежда бе, че акцията на Оста може да се отклони пак в друга посока. „Положението — съобщи Рендел във Форин офис — е много тежко, без да съм сигурен, че е наистина опасно.“²²⁵

Колкото и песимистично да се струваше на Рендел това заключение, то се оказа пак оптимистично. Над българския неутралитет бе надвиснала непосредствена заплаха.

В деня, в който царят получи посланието на Джордж VI, Ив. Багрянов приключваше посещението си в Германия и се отправяше за Италия. Докато шумно организираният престой в Германия трябваше да демонстрира плътното сближение между двете страни, в Рим Багрянов го очакваха преки внушения за българско участие в подготвяната агресия срещу Гърция. Рендел следеше обиколката на министъра на земеделието, но не ѝ отдаваше външнополитическо значение.²²⁶ На 16 октомври германският пълномощен министър в София Рихтхофен се яви пред Попов, за да му прочете телеграма от Рибентроп. На България се даваше двудневен срок, за да реши присъединяването си към Тристранния пакт. На следния ден царят получи от ръцете на личния пратеник на Мусолини предложение за съучастие в предстоящата агресия срещу Гърция. В писмо до Хитлер царят защити политиката на неутралитет като полезна за „нашата обща политика“ и разкри последиците от един явен българо-германски съюз: усложнения със съседните (във връзка с това напомни, че на българската граница са разположени 23 турски и 7 гръцки дивизии), турско съветско сближение, застой в икономическия живот на страната и изчерпване на скромните ѝ възможности. Изводът, който се очакваше Хитлер да си направи от писмото, бе, че благосклонният към Оста неутралитет отговаря на интересите на Германия и на възможностите на България. А в отговора си до Мусолини царят отхвърли по най-внимателен начин и предложението за съучастие в агресията срещу Гърция.²²⁷

За двустранния натиск на Оста Рендел не се добра до нищо съществено. В Лондон узнаха за посещението на царския секретар Морфов в Берлин (по него бе пратено писмото за Хитлер). По-късно югославското външно министерство съобщи, че двама висши дипломати на Оста — италианец и германец — са пребивавали в София между 17 и 19 октомври и са били тайно приети от царя и Попов.²²⁸

В срещата си с Рендел Борис III се бе показал подтиснат и уплашен, без още да знае за предложението на Рибентроп и намеренията на Мусолини. В следващите два-три дни той вече бе убеден, че часът на решителния избор е настъпил. Пред италианския пълномощен министър се мъчеше да изглежда храбър: твърдеше, че не държи никак сметка за предупрежденията на Англия, чиято политика е бита, и напомняше за съдбата на Карол Румънски, приел английските гаранции. Но съпоставено с предложенията на Оста, кралското послание звучеше съвсем актуално с оглед съдбата на страната под хитлеристко господство, перспективата за война върху българска земя и за наказанието на мирната конференция. Предпазлив, какъвто си беше, царят не изключваше възможността за поражение на Германия и тогава пренебрежението към Англия би му струвало скъпо. Затова вкоренената му боя-

зън пред всяка явна ориентация доби допълнителен стимул от заканите на Лондон. Но в себе си отдавна знаеше, че щом Германия поиска категорично решение — ще го приеме, но така, че да не си затвори напълно вратата и към Англия. Италианският пълномощен министър отчиташе влиянието на двата фактора — нежеланието за намеса във войната и дейността на английската дипломация, за да заключи, че без силен натиск от Рим и Берлин не може да се очаква българска инициатива.²²⁹

На 23 октомври — един ден след като бе пратено писмото до Хитлер, царят предаде на Рендел следния отговор до Джордж VI: „Любезното внимание, което Ваше Величество ми засвидетелствува, мислейки в този момент за моята страна и за мен, ме дълбоко трогва и Ви благодаря за това най-искрено. Същевременно съм щастлив, че сте посрещнали със симпатия неотдавнашното разрешаване на справедливите аспирации на българския народ.

През годината, изминала от последното любезно послание на Ваше Величество, ходът на събитията претърпя значителни промени, които направиха положението на всички страни, включително нашата, все по-трудно. По такъв начин сега България няма вече тежестта и влиянието, които имаше през периода, предшествуващ войната, и за които сте били любезен да се позовете, напомняйки скромните ми усилия за запазване на миръ. Поставена в изключително деликатно положение, тя може да играе сега само минимална роля и нейното поведение се диктува от грижата, доколкото е по възможно-стите ѝ — за запазване на своите жизнени интереси.“ Накрая се изказваше надежда за скорошно приключване на войната и установяване на справедлив и траен мир.²³⁰

Съставен общо и неангажиращо, отговорът на царя даваше само едно указание за поведението му: да бди за запазване — и то според възможностите му — на жизнените интереси на страната. Но присъединяването към Тристранния пакт лесно би се оправдало с грижа за запазване на тези интереси. Не се споменаваше, че ще продължи политиката на неутралитет, каквито уверения Попов продължаваше да дава, нито, че ще се избягва участието във войната. Ето защо Рендел откри в писмото потвърждение на склонността на царя да се остави воден от събитията. Във Форин офис констатираха, че не се отговаря на главното предназначение на кралското послание: да се потвърди надеждата, че България ще остане неутрална и въпреки обещанията на страните от Оста не ще се присъедини към тях. А позоваването на жизнените интереси се изтълкува като намерение на царя да направи всичко възможно, за да осуети активното участие във войната, като приеме мирната окупация пред въоръжената съпротива. Заключението от анализа на писмото бе, че българското правителство е готово да застане открито на страната на Германия и в скоро време може да се очаква присъединяването му към Тристранния пакт. Срещу тази перспектива бе набелязана една крайна мярка — с официална декларация да се предупреди България, че ако влезе в пакта, Англия ще я смята за свой враг.²³¹

Събитията, които последваха, щяха да докажат, че и тези заключения са били прибързани.

На 28 октомври Италия нападна Гърция. Втората световна война бе пренесена на Балканите.

Англия бе поставена пред ново изпитание. По силата на гаранциите, които бе предоставила на Гърция, тя бе длъжна да ѝ окаже ефикасна помощ. Чърчил настояваше да се проучат внимателно възможностите за такава по-

мощ, като предупреждаваше, че неизпълнението на гаранциите ще подкопае английското влияние и в Турция. Халифакс посочваше, че единствената карта на Англия е собствената ѝ военна активност и особено разширяването и ефективността на помощта за Гърция. Форин офис натовари пълномощния министър в Атина да увери Метаксас, че Англия ще окаже цялата възможна помощ срещу италианската агресия. Но разбирането за опасността от създаващото се в Балканите положение и желанието за подпомагане на Гърция бе едно, а възможността за дела — друго. Военният кабинет не се съгласи да се прехвърлят войски от Близкия Изток на Балканите. И на гръцкото правителство бе съобщено, че засега не може да се удовлетвори искането за изпращане на военноморски и военновъздушни части за отбраната на о-в Корфу и на столицата. Военната помощ се ограничи с четири ескадрили самолети и с дебаркирането на о-в Крит.²³²

Английското правителство отдавна бе наясно за скромните си собствени възможности да се противопостави на хитлеристка агресия на Балканите. И то трябваше да обяви, че най-добра помощ ще оказва на Гърция чрез ударите си по общия противник на другите фронтове.²³³ На Балканите то се осланяше на съпротивата на самите балкански държави: на гръцкия военен отпор срещу нашествениците, на пряката помощ от страна на Турция и Югославия, на отказа на България да се включи в италианската агресия и да допусне хитлеристки войски върху територията си.

Но Югославия, загрижена да избегне на всяка цена конфликта с Оста, побърза да обяви неутралитет. Турция не изпитваше никаква охота да се намесва във войната. И двете използваха едно оправдание — Балканският пакт не бе предназначен да действа срещу велика или изобщо срещу небалканска сила. Положението на Турция бе по-особено, понеже тя освен чрез Балканския пакт бе задължена спрямо Гърция и с други договори. Още в деня на италианската агресия Момчилов съобщи, че в Лондон очакват турска помощ за Гърция. Но турското правителство се позова на военната си неподготвеност, за да отклони искането за изпращане на експедиционен корпус в Гърция. Англия не бе в състояние да му обещае съдействие при евентуална военна акция в Додеканезите. И трябваше да се задоволи с проанглийския му неутралитет. Като косвена подкрепа за Гърция се обяви съсредоточаването на турски войски на българската граница, готови да се намесят, ако България се присъедини към италианската агресия. Такова предупреждение — по внушение на Форин офис — турското правителство отправи до София. Но в Анкара бе вече добре известно, че българското правителство няма подобно намерение. В такъв случай турските военни мерки по границата бяха предназначени не толкова да дадат сигурност на Гърция, колкото да демонстрират готовност за отпор срещу германска акция през България срещу Проливите. Р. Арас говореше пред Момчилов, че дори италианците да завземат Беломорска Тракия, България и Турция не бивало да се месят, за да не дадат повод на Германия да влезе в България за действия било против Гърция, било против Турция.²³⁴

След като Англия прецени, че пряката ѝ военна подкрепа за Гърция не може да има решаващо значение, след като турската помощ се изчерпа с едно предупреждение срещу действия, които българското правителство не замисляше, пред Форин офис остана пътят за пряко дипломатическо въздействие върху българските управляващи среди.

В навечерието на италианската агресия в Лондон бяха убедени, че въпреки неизменното желание на царя и сътрудниците му за неучастие във войната тяхната воля за отпор срещу хитлеристкия натиск е отслабнала, че едно обещание за излаз на Егея е в състояние окончателно да ги сломи и че влизането на България в Тристранния пакт е въпрос на близко бъдеще. При това положение английската политика спрямо България преследваше скромни задачи — да се внушава на управляващите среди, че Германия няма да спечели войната, че английската победа е сигурна, и да се насърчават онези дейци, за които се смяташе, че са привърженици на неутралитета и се страхуват от хитлеристкото господство над страната. Целта да се забавя и отлага окончателното решение се обезсмисляше от убеждението, че българското правителство не разполага със свобода на действие, че окончателното решение ще зависи не от собствената му воля, а от намеренията на Германия.

Инструктиран от Лондон, на 29 октомври сутринта Рендел отправи пред Филов замисленото още преди агресията заявление: Англия ще окаже на Гърция цялата възможна помощ, тя вярва, че България ще се въздържа от всяка акция, която би затруднила положението на Гърция; в интерес на самата България е да защити неутралитета си, а в края на войната Англия ще знае как да се отнесе към врагове и приятели. В последвалия разговор между двамата Рендел направи някои коментари по заявлението, които после бяха одобрени от Форин офис: ако България запази неутралитета си, английското правителство ще го зачита, докато не бъде нарушен от други, а в края на войната ще бъде третирана като приятел; ако се нареди на страната на Оста и нападне Гърция, автоматично би била третирана като враг, ще бъде въввлечена във военните действия, които вероятно ще се пренесат върху българската територия.²³⁶ С ясното и недвусмислено предупреждение срещу участието в пакта и в агресията срещу Гърция се изчерпваха възможностите на английското правителство за въздействие върху българската политика. Със средства за материален натиск то не разполагаше. Затова, когато на заседание на Военния кабинет се съобщи молбата на Гърция за натиск върху българското правителство официално да обяви, че не ще участва в агресията, Халифакс се позова на заявлението на Рендел, за да изрази мнение, че по-далеч Англия не може да отиде и че допълнителни инструкции до Рендел не са необходими. Все поради това Халифакс бе принуден да изкаже през Камарата на лордовете удовлетворение от отговора на българския парламент на тронното слово, в което се подчертаваше готовност за отбрана на независимостта на страната.²³⁶

На 28 октомври — първия ден на итало-гръцката война — в София се откри есенната сесия на Народното събрание. В тронното си слово царят представи освобождението на Южна Добруджа като резултат на „водената досега политика“, което можеше да се тълкува като потвърждение на тази политика. Но същевременно повтаряше благодарностите към Хитлер и Мусолини и подчертаваше приятелските връзки с Германия и Италия. Говорейки поотделно за отношенията със съседните страни, царят не каза нито дума за Гърция.²³⁷ Пропусна да спомене и за политиката на неутралитет. Този пропуск не бе случаен. При коренно изменената обстановка в Европа курсът на неутралитет, обявен непосредствено след избухване на войната, не можеше да остане неизменен. Българското правителство се стараше да се нагоди към силните на деня. С такава цел в дневния ред на сесията бяха включени два важни законопроекта — за защита на нацията и за ор-

ганизация на българската младеж. Външнополитически се възприемаше поведението на невоюваща, а не неутрална страна, свързана тясно с Германия, включена стопански, идеологически и политически в орбитата на Оста, но без да поеме конкретни политически и военни задължения, без да участва пряко във войната. С такава позиция царят се надяваше да отклони откритото присъединяване към Тристранния пакт. За успеха на тази тактика се разчиташе на съветско-германските противоречия на Балканите.²³⁸

Ив. Попов обясни на турския пълномощен министър, че с тронното слово се потвърждава политиката на неутралитет и желанието на България да стои настрана от итало-гръцкия конфликт. Рендел съобщи в Лондон, че според софийската мълва царят пропуснал в словото си отношенията с Гърция въпреки натиска да се изкаже определено в полза на италианската агресия, поради което германското недоволство от него се увеличило. Лично Рендел вярваше, че правителството не желае да се компрометира. Но бе скептик по отношение възможността му да се съпротивлява и не вярваше, че Англия ще съумее да задържи още дълго българския неутралитет.²³⁹

Още при първото известие за италианската агресия Момчилов увери Форин офис, че българското правителство не ще допусне конфликт с Турция и не ще издига искането за излаз, като се надява на удовлетворение след войната. Но на неговите уверения не се отдаваше голямо значение. Във Форин офис смятаха, че българският пълномощен министър изхожда от остарели вече официални разбирания и от собственото си желание. На заявлението на Рендел Филлов отговори, че правителството ще стори всичко, за да запази неутралитета. Но Рендел чувствуваше, че министър-председателят не храни големи надежди в това отношение, и сам смяташе, че положението е извън контрола на българските власти. Военният министър ген. Т. Даскалов заяви пред английския военен аташе, че би било нелоялно да се издига искането за излаз, когато Гърция е във война, че даже македонският въпрос се премълчава, за да не се превръща в източник на конфликт с Югославия. За доказателство посочи, че не са съсредоточени войски по гръцката граница. Попов уверяваше, че единствената цел на България е да остане неутрална. Той напомняше, че придобивки по време на война често се губят след възстановяването на мира, за да подчертае, че българското правителство не възнамерява да постигне исканията си със сила.²⁴⁰

Английските дипломати бяха разтревожени от сведенията за прехвърляне на български военни части от северната граница на границата с Турция. Това означаваше, че вниманието е съсредоточено върху югоизточната граница, че не се очаква германско нападение през Румъния или ако се очаква — не се предвижда да му се даде отпор. По повод оправданията на Попов с турските намерения Рендел го увери, че Турция не ще предприеме акции срещу България, но ще се защитава срещу германско нападение през българска територия. Извършените по това време промени в щаба на войската се разгълкуваха от английската легация като опит на царя да уравнилеси силното германско влияние сред висшето военно командуване.²⁴¹

Така противно на очакванията на Англия сведенията от София говореха, че българското правителство държи на неутралитета и се въздържа от нападение срещу Гърция. Но оставаше съмнението, доколко разрешението е в неговите собствени ръце. За Рендел бе ясно, че Англия не е в състояние да наложи разрешение, изгодно за интересите си, а българското правител-

ство поради силното хитлеристко влияние не може да окаже активна съпротива. Единствената възможност бе да се запази съществуващият неутралитет поне докато Германия не реши да разшири войната в Балканите. Със сигурност за германските намерения той не разполагаше. Не се изключваше, че Берлин ще предпочете неутралитета на България, за да не се предизвиква Турция. Но в случай на крупен италиански неуспех и на активна турска помощ за Гърция неизбежно ще е германско нашествие през България против Турция и Гърция.²⁴² Това нашествие Англия не можеше да предотврати, а още по-малко България да спре. Единствено с реакцията на СССР Хитлер би се съобразявал.

След края на „странната война“ английското правителство бе заставено да търси в Съветския съюз подкрепа за войната си срещу Германия. През есента на 1940 г. се забелязваха признаци за подобряване на англо-съветските отношения. На 22 октомври Крипс декларира пред съветското правителство, че срещу строг неутралитет на СССР в англо-германската война Англия се задължава да не участва в никакво нападение срещу него и да гарантира участието му в следвоенното мирно уреждане.²⁴³

Съветският съюз не криеше опасенията си от разширяването на фашистката агресия на Балканите, от влизането на хитлеристки войски в България и от евентуална война с Турция, което би засегнало жизнено важен за сигурността му регион. На 12 ноември в Берлин пристигна ръководителят на съветското правителство В. М. Молотов. Пред Хитлер той постави въпроса за присъствието на германски войски в гранични със Съветския съюз държави, твърдо настоя за запазване независимостта на България и против въвличането ѝ във войната, като изказа готовността на съветското правителство да ѝ предостави гаранции.²⁴⁴ Хитлер, който бе взел решение за агресия срещу Съветския съюз, се стараше да маскира истинските си намерения, като създава впечатление, че е за по-нататъшното мирно развитие на съветско-германските отношения. В деня на пристигането на Молотов в Берлин той бе подписал специална директива за подготовителни мерки за окупацията на гръцката територия северно от Егейско море, които предвиждаха преминаването на германски войски през България.²⁴⁵ С декларации на доброжелателство той целеше да избегне съветското противодействие на подготвяната балканска операция, да отклони СССР изобщо от Балканите.

На германо-съветските преговори в Берлин английската дипломация отдаваше решаващо значение за развитието на отношенията между двете страни и за перспективите на очаквания въоръжен конфликт помежду им. По конкретните резултати от преговорите само се гадаеше. Според едни сведения Германия поискала от СССР да неутрализира Турция, като я заплаши с нападение. Според Рендел такова споразумение би насърчило прогерманските сили в България въпреки съпротивата на царя и разумните политици. Според друга версия Молотов се съгласил с хитлеристка намеса в Гърция, но без операциите да се разширяват към България и Турция.²⁴⁶ Рендел докладваше за неблагоприятно отражение в България от посещението на Молотов в Берлин: правителствените кръгове били подтиснати и разтревожени, а просъветските среди се активизирали. Той пак предупреди правителството, че нападението срещу Гърция ще пренесе войната върху българска територия. А Форин офис съветваше Турция и Югославия да сплашат България с война, ако нападне Гърция.²⁴⁷

Вестта за царското посещение в Германия дойде, за да увеличи още повече несигурността и безпокойствието.

На 17 ноември цар Борис, придружен от Попов, замина за Берхтесгаден. Завърнаха се на следния ден. Царят съобщи на Филов, че е отклонил предложението за присъединяване към Тристранния пакт без активно участие във военните действия, като се позовал на незавършената военна подготовка, както и на възможните усложнения със съседните държави и СССР.²⁴⁶ Но той бе получил ясно указание, че през пролетта на 1941 г. хитлеристките войски ще нахлуят на Балканите, и разполагаше с не повече от два-три месеца, за да реши как ще се отнесе към нашествениците — като към врагове или като към приятели. Но фактически по този въпрос позицията бе ясна. Оставаше му само надеждата за някакъв обрат във войната, който да отклони Хитлер от Балканите. Царят ще разчита пак на сепаративен мир. Попов ще се надява, че Англия не би се намесила в полза на Гърция, което пък би накарало Хитлер да преразгледа решението си.

Посещението в Германия бе запазено в пълна тайна. В София никой не бе узнал нищо. От двореца бе съобщено, че царят ще прекара няколко дни в Рилския манастир. На 18 ноември, веднага след завръщането си, Попов разговаря с пълномощните министри на Белгия и Турция, без да им спомене за събитието на деня. Но в чуждия печат — включително и в английския — се появиха известни догадки. Едва тогава бе оповестено, че царят се е върнал от посещение в Германия, където на 17 ноември се е срещал с Хитлер. Официозът в „Днес“ изтъкна, че посещението свидетелствувало за голямото доверие, на което царят се радвал в Германия, и за традиционните връзки на здраво и непоколебимо приятелство между двата народа.²⁴⁹ Веднага плъзнаха слухове за предстоящо присъединяване към Тристранния пакт, за подкрепата, която Германия обещала за български излаз на Егейско море. Рендел протестира срещу публикуването на неверни съобщения в английските вестници, а Форин офис препоръча на печата да се въздържа от коментари до получаването на сигурни сведения.²⁵⁰

Рендел се постара да събере точна информация за целта на посещението и резултатите от срещата с Хитлер. В началото той не знаеше дали царят е бил поканен или е пътувал по личен почин; после узна, че от Берлин поканили само външния министър, но царят решил лично да замине. Първата реакция в София от вестта за царското посещение била според Рендел на уплаха. Но щом станало ясно, че не е поет никакъв ангажимент, настроението се променило коренно. Общо било задоволството, че царят е заминал лично, а не е пратил Филов, смятан за по-податлив на германския натиск. Широко се разпространило убеждението, че опасността от германско нашествие не е неизбежна. Буров, Мошанов и Стайнов, които по преценката на Рендел били неприязнено настроени към царя, сега изказвали възхищение от постъпката му, убедени, че в Германия е пледирал неутралитета и мира. Лично Рендел, без да отхвърля тази възможност, не пренебрегваше и другата — за някакво споразумение с Хитлер.²⁵¹

Английската легация получи известна информация от правителствените кръгове. Ген. Даскалов уверяваше, че поне до заминаването на царя за Германия не е предявявано искане за преминаване на войски, а от разположението на частите на Вермахта в Румъния водеше заключение, че нахлуване в България не е предстоящо. Попов даде на Рендел следните сведения: на срещата говорил главно Хитлер, като изложил идеите си за „новия ред“ в

Европа и Азия, повторил, че няма териториални, а само икономически амбиции на Балканите, не споменал за балканска операция, показал благоприятно положение към Турция. С много усилия Рендел успя да изтръгне от Попов признанието, че Хитлер е поискал присъединяването на България към Тристранния пакт, но решение не се взело.

От различен ъгъл Попов осветяваше посещенията пред други дипломати. Той увери пълномощните министри на Турция и Белгия, че Германия не възнамерява да нахлува в Балканите, освен ако не бъде подтикната към това от установяването на английски военни бази в Солун и Западна Тракия. По повод този разговор от Атина сигнализираха в Лондон, че Попов подметнал и за промяна в българското поведение, ако Англия установи бази. Белгийският пълномощен министър опроверга интригата, като цитира твърдението на Попов, че България при никакви обстоятелства не би нападнала Гърция. Пред югославския пълномощен министър Попов сподели, че Хитлер изразил най-приятелски чувства към Югославия.

От други източници Рендел узна, че участието си в Тристранния пакт царят поставил в зависимост и от участието на СССР, че декларирал нежеланието си да стори нищо, което би го опълчило срещу Анкара и Москва, че няма да приложи сила за излаз на Егея; че внимателно изтъкнал опасностите от една балканска кампания, като посочил усложненията за българската политика пред вид възможните реакции на Турция и СССР.

Рендел вече бе убеден, че в Берхтесгаден е отклонено предложението за присъединяване към Тристранния пакт. Но се съмняваше, че царят ще е в състояние дълго да се съпротивлява срещу германския натиск. Той предупреди Попов за последиците от присъединяването, като напомни, че Англия ще нападне България, ако се настанят германски бази.²⁵²

На 22, 23 и 24 ноември във Виена бе организирана тържествена церемония по присъединяването към Тристранния пакт на Румъния, Унгария и Словакия. След многобройните коментари по посещението на царя в Германия стана очевидно, че усилията на Хитлер за привличане и на България са пропаднали. Впечатлението в Лондон бе огромно. Вестниците оценяваха българския отказ като най-тежко поражение за нацистката дипломация в Европа, като разстройство на балканските планове на Хитлер. А причината търсеха в италианските военни неуспехи, в предупрежденията на Анкара и в съветите на Москва. Констатацията и на Форин офис бе, че България не желае да напусне неутралитета, че присъединяването ѝ към Тристранния пакт изглежда за момента невероятно.²⁵³

Още не стихнала възбудата от срещата в Берхтесгаден, друго събитие привлече пак вниманието към България.

След завръщането на Вячеслав Молотов от Берлин съветското правителство уведоми Германия, че за да продължат започналите преговори, германската страна трябва да се съгласи с определени условия, между които се поставяше и сключването на българо-съветски пакт за взаимна помощ. От Наркоминдела съобщиха на югославския и турския пълномощен министър, че Съветският съюз е категоричен противник на хитлеристкото господство в България, и във връзка с това ще вземе съответни мерки.²⁵ В същия ден, когато царят и Попов се завърнаха от Германия, Молотов направи пред българския пълномощен министър в Москва предложение за пакт за взаимна помощ. Официално това предложение бе връчено на 25 ноември на Попов от Аркадий Соболев, генерален секретар на Наркоминдела. Соболев бе приет

също така от Филов и царя. Обикновено колебливо и нерешително, този път българското правителство се прояви като изключително експедитивно. В официалния отговор до съветското правителство, с който пактът за взаимна помощ се отхвърляше, се съобщаваше, че се обсъжда присъединяването към Тристранния пакт.²⁵⁵

Съветското предложение бе не само изключително изгодно за България, но приемането му би затруднило хитлеристката агресия на Балканите, а по такъв начин би оказало влияние върху хода на войната изобщо.²⁵⁶ Но българските управляващи сред останалите верни на антисъветизма си, на линията, която изключваше всяка комбинация, съдържаща риск за нарастване на съветското влияние в страната.

Германската заплаха, надвиснала над Балканите, разкри обективното съвпадение на съветските и английските интереси и именно върху тази основа се очерта тенденцията за подобряване на отношенията между двете страни. Англия можеше да бъде само доволна от задълбочаващия се разрыв между Германия и Съветския съюз по отношение на България.²⁵⁷ Но заедно със стремежа да използвава мощта на СССР във войната срещу Германия английското правителство не желаше да допусне и разширяване на съветското влияние в Европа. В отношенията на Форин офис към предложението за българо-съветски пакт се вплетоха и двете страни на английската политика. От една страна, му допадаше антигерманската насоченост на предложението и възможността за съветско-германски конфликт, от друга — българският отказ отговаряше на антисъветизма на английските управляващи среди, които за разлика от края на 1939 г. не вярваха, че българската политика може да се наклони към СССР, но винаги имаха пред вид широко разпространените просъветски настроения сред народа.

Главно чрез Рендел, но и по други дипломатически канали в Лондон се събра значителна информация по съветската инициатива: за пристигането на Соболев на 24 ноември с предложение за пакт и даже за съюз, за искани бази във Варна и Бургас, за предлагани гаранции срещу Турция, за мотивите на царския отказ, за силната комунистическа пропаганда в полза на предложението и пр. На Рендел се струваше невероятно съобщението за искани бази, като напомняше, че Съветският съюз се предпазва от конфликт с Германия. Той бе убеден, че царят ще направи всичко възможно, за да не допусне превръщането на България в център на „комунистическата пропаганда“. Неговото становище бе, че българската политика е поставена пред избора между зависимостта от Германия и включването в СССР. Английският печат информираше за народното движение за българо-съветски акт, а отпора на властта представяше като защита на независимостта на страната срещу намеренията на Съветския съюз да я погълне. Момчилов съобщи, че английските ръководни среди посрещнали с одобрение отхвърлянето на съветското предложение.²⁵⁸ В същото време във Форин офис приемаха, че съветската инициатива цели да осуети присъединяването на България към Тристранния пакт, че тя насърчава съпротивата срещу германския натиск. Общо бе мнението, че неприсъединяването към пакта през ноември 1940 г. се дължи до голяма степен на позицията на СССР.²⁵⁹

В един свой доклад Крипс представяше посещението на Соболев едва ли не като съгласувана акция между цар Борис и съветското правителство и по такъв начин — като коренна промяна в българската политика. А по повод съобщението на югославския пълномощен министър в Москва за за-

явлението на Наркоминдела, че СССР не е съгласен с германско господство в България и други инфорамации, Форин офис направи заключение за подновен интерес на съветското правителство към България, и то след посещението на Молотов в Берлин. На Крипс бе наредено да събере информация пряко от съветското правителство за отношението му към българската политика и специално по перспективите за присъединяването към Тристранния пакт. Но възможностите на Крипс бяха ограничени поради подозрението, което в Москва се хранеше към намеренията на Англия. По-добри контакти поддържаше Рендел със съветския си колега в София. Лавришчев се отклони от всякакви подробности по мисията на Соболев. Само заяви, че Съветският съюз се стреми да поддържа тесни и приятелски отношения с всички балкански народи. Рендел му описваше възможните последици от присъединяването на България към Тристранния пакт, като наблягаше главно върху възможността Турция да се намеси във войната и върху намеренията на Англия да скъса отношенията с България и да подложи на бомбардировки германските бази в страната. От Форин офис насърчаваха Рендел да продължи тези разговори с надеждата, че съветското влияние в България ще бъде пречка за установяване на пълно хитлеристко господство. Независимо от твърдо изразеното желание на СССР да не съгласува действията си с Англия в Лондон продължаваха да смятат тези действия за отговарящи на английските интереси.²⁶⁰

И при създадената критична обстановка Рендел не променяше мнението си, че българското правителство не желае да се намеси във войната, че се старее да не повтори грешката от 1915 г., че се страхува от нова катастрофа, но че се предпазва и от всяко предизвикателство спрямо Хитлер. Същевременно отхвърляше като опростенческа представата, че причината за затрудненията, които срещаше Англия в България, се дължат единствено на прогерманската ориентация на българските управляващи среди. За тази ориентация той виждаше причина и във факта, че довоенната английска политика не бе направила нито едно сериозно усилие да спечели България. Той разбираше, че в момента Германия се намира в несравнимо по-благоприятна от Англия позиция, че може да предложи по-добра цена за сътрудничеството на България, че е в състояние да упражни по-ефективна заплаха; подчертаваше, че България не би могла да разчита на турска помощ, за да се противопостави на германско нашествие, докато германската помощ би била достатъчна гаранция срещу враждебни действия от страна на Турция. Заключение му бе, че няма шанс за успех на евентуални усилия на Англия в България за въоръжена съпротива срещу Германия. И все пак не губеше вяра, че съществуват възможности, за да се осуети поне българското сътрудничество с Райха. Преди всичко Рендел не бе убеден, че Хитлер твърдо е решил да нахлуе в Балканите. Пречките в това отношение виждаше в опасенията на Германия от съветската реакция и в явното ѝ желание да не предизвиква намесата на Турция във войната. До нашествие би се дошло според него само от необходимостта да се подпомогне Италия, която търпеше неуспехи във войната си срещу Гърция. А отношението на българското правителство към предложението за присъединяване към Тристранния пакт му даваше основание да препоръчва по-нататъшни стъпки за въздействие.²⁶¹

По повод слуха, разпространяван от хитлеристката пропаганда за намерение на Англия да поделат България след войната между Турция, Гърция и Югославия, Рендел предложи английското правителство да излезе с офи-

циално опровержение. Предложението бе прието от Форин офис, като се избра формата на отговор на парламентарен въпрос. На 26 ноември помощник-държавния секретар Бътлър заяви в Камарата на общините, че ако България не се присъедини и не подпомогне враговете на Англия и не нападне съюзниците ѝ, английското правителство ще направи всичко възможно за запазване напълно целостта и независимостта на България на следвоенната мирна конференция. В статия на в. „Таймс“ бе намекнато, че в „целостта“ на България се включва и Южна Добруджа. Рендел докладва във Форин офис за отличен ефект в страната, особено в двореца. Но към заявлението бе изразено недоволство от две страни. Филов го тълкуваше в смисъл, че единственото, което Англия може да стори, е да гарантира съществуващите български граници. Него Рендел уверяваше, че целта е само да се опровергаят хитлеристките твърдения за подялба на България. Английският министър в Белград настояваше за уверение пред Югославия, че това заявление не засяга българските аспирации.²⁶²

Все под влияние на царското посещение в Германия английската дипломация предприе нова инициатива на Балканите.

На 19 ноември турският посланик в Лондон Арас сподели във Форин офис убеждението си, че Германия е решила да навлезе в България с цел да парализира Югославия и сплши Турция. Успехът на тази акция щял да зависи от сътрудничеството или мълчаливото съгласие на България. По такъв начин становището на българското правителство добивало огромно значение не само за съдбата на Балканите, но и за хода на войната изобщо. За разлика от Форин офис, където се съмняваха в способността на цар Борис да контролира положението, Арас вярваше, че царят е в състояние да вземе всяко решение, и следователно не бива да се пренебрегва никаква възможност за въздействие. Като се оправда с нежеланието на Белград за турско-югославска постъпка в София в името на обща съпротива срещу германския натиск, Арас обяви, че Турция не ще реагира на хитлеристко нашествие в България и не ще се намеси във войната, докато не приключи превъоръжаването си. Представителят на Форин офис енергично възрази срещу примиренчеството, като изтъкна опасността за Турция от хитлеристка окупация на България.²⁶³

Веднага английските представители в Анкара и Белград бяха запитани дали знаят нещо по споменатата съвместна постъпка пред България. Интересът на Лондон към евентуален турско-югославски натиск се дължеше на убеждението, че Англия не е в състояние нито да направи привлекателно предложение на България, нито да я сплши и че само едно енергично предупреждение на съседните държави може да има отражение в София. Заявлението на Арас бе добре дошло, за да се подтикне такова предупреждение. Във Форин офис решиха да се внуши в Белград и Анкара, че е настъпил моментът да покаят България за съвместна съпротива срещу германското нашествие, като я предупредят, че ще приемат за враждебен спрямо тях акт допускането на германски войски в страната. Военният кабинет одобри тази инициатива. Лично Чърчил настоя да се действа бърже, понеже нямало време за губене.

Така Форин офис възнамеряваше да направи чрез Турция и Югославия последен опит за осуетяване на присъединяването на България към Тристранния пакт. В началото Хюгесън и Кямбъл бяха информирани за становището на Арас по турско-югославската постъпка в София. След като се получи информацията за посещението на Борис III в Берхтесгаден, Хюгесън бе инструк-

тиран да препоръча на турското правителство още веднъж да декларира публично или поне изясни в София отношението си към евентуално присъединяване към пакта. Накрая бяха изпратени нареждания до Хюгесън и Кямбъл да настояят отново за съвместна турско-югославска постъпка, чрез която двете представителства да уведомят София, че ако германски въоръжени сили използват българската територия за нападение върху Гърция или за заплаха срещу Турция и Югославия, те ще бъдат принудени да защитят интересите си с оръжие. В случай на съгласие за такова предупреждение можеше да се премине към следваща стъпка: внушение в София за общо споразумение на трите страни срещу германското нашествие и за защита цялостта и независимостта на Балканите, като същевременно си дадат взаимни уверения, че не ще обявяват мобилизация без предварителни констатации помежду си. Първата стъпка, фиксирана в предложението, се обявяваше за *съществена*, а втората за желателна. Англия обещаваше, че ще се присъедини към турско-югославската акция и даже че ще съгласува с трите страни общи отбранителни мерки.²⁶⁴

В същност главната надежда за въздействие върху България си оставаше Турция. В това отношение бе налице и съвпадение на английското със съветското виждане по балканските проблеми. Съветският посланик в Лондон подчертаваше пред Идън, че подобряването на турско-българските отношения ще допринесе за предотвратяване на опасността от германско нашествие в Балканите.²⁶⁵ Чърчил бе убеден, че плановите на Германия за кампании срещу Гърция през България са напреднали, и във връзка с това изтъкваше значението на позицията на Турция. Но понеже турското правителство очевидно отбягваше да се ангажира с пряка помощ за Гърция, той настояваше да се поиска поне да предупреди България, че ще ѝ обяви война, ако тя допусне на територията си германски войски или сама предприеме враждебни действия срещу Гърция. Като втора стъпка очертаваше съвместно турско-югославско предупреждение до България, щом се явяват първите признаци за германско навлизане.²⁶⁶

Междувременно Хюгесън бе съобщил в Лондон, че турското правителство само обмисля предупредителни действия срещу България. Сарачоглу лично обещаваше, че Турция ще нападне България, ако тя допусне германска акция срещу Гърция през нейна територия.²⁶⁷ Но във Форин офис не бяха напълно сигурни дали турското правителство ще удържи на обещанията си и доколко предупрежденията му ще предизвикат нужния ефект в София. Рендел, макар да подкрепи идеята за турско-югославска постъпка, като имаше пред вид опасенията на българското правителство от усложнение с Турция, все пак напомняше, че заплахата от съседните държави изглежда в София много по-малко действена от заплахата, която Германия може да упражни.²⁶⁸

На 23 ноември Хюгесън предаде на Сарачоглу и Менеменджоглу предложението на Форин офис. Но Сарачоглу вече не бе толкова категоричен, като се оправдаваше най-вече с очакваните резерви от Белград. Обявявайки за невъзможна съвместна турско-югославска постъпка, той сподели намерението си чрез пълномощния министър в София да уведоми българското правителство, че турското правителство се надява България да не предприема враждебни акции срещу Гърция и че двете страни ще се стремят да не се окажат — при развиващите се събития — в противоположни лагери. Това съобщение Сарачоглу представи като „ултиматум във формата на любовно писмо“. Допълнително на Хюгесън бе съобщена и самата инструкция до пълномо-

щия министър в София — да обясни, че турските отбранителни мерки са взети не срещу България, а с оглед приближаването на войната към Балканите; да изтъкне, че двете страни независимо от различното им отношение към воюващите имат общ интерес да не участвуват във войната, да не допускат разширяването ѝ на Балканите и във връзка с това да подчертае необходимостта от атмосфера на доверие и от подобряване на взаимните им отношения. По тези въпроси трябвало да поиска мнението на българското правителство. От текста на инструкцията не ставаше ясно дали турското правителство предлага конкретно споразумение, според което двете страни биха се задължили да останат извън войната. Такова задължение за Лондон не бе желателно, понеже там се надяваха, че поне след известно време Турция ще влезе във войната на английска страна.

Хюгесън никак не бе очарован от замислената процедура, но не можеше да наложи друга, а имаше пред вид и указанията от Лондон, че не бива да се губи време. Той се съгласи да се постъпи така. Само предложи и югославското правителство да направи подобно съобщение в София, а по-нататъшната стъпка да се направи не при присъединяването на България към пакта, а при минаването на германските войски през страната.

Във Форин офис също бяха разочаровани. Под „любовната форма“ на инструкцията не откриха ултиматум, даже Сарачоглу не желаше да излезе с публична декларация. Изводът бе, че турското правителство няма да реагира срещу присъединяването на България към Тристранния пакт, ако това не води до въвличането ѝ във войната. Но и в Лондон нямаха изход, освен да приемат предложението на Хюгесън, като същевременно и самото английско правителство уведоми София, че ще разглежда присъединяването към пакта като враждебен акт.²⁶⁹

На 25 ноември турският пълномощен министър в София Беркер се срещна с Филов и с главния секретар на външното министерство, на които предложи двете страни да излязат със съвместно заявление, че не ще се нападна една друга и не ще водят помежду си враждебна политика. Филов декларира, че българското правителство желае да остане извън войната, че няма искания към Турция и не изпитва враждебни чувства към нея. Главният секретар на външното министерство обеща да се проучи предложението.²⁷⁰

Същевременно турското правителство направи сондаж и в Белград за съгласувана политика. Идеята на Сарачоглу бе преди всичко да се осъществи споразумение с Югославия, след което с общи усилия да се действва за привличане на България.

Изгледите за паралелна югославска постъпка бяха съмнителни. В българо-югославските отношения не се забелязваше никакво подобряване и Рендел виждаше причината във враждебността на управляващите среди в Белград към България, която се отразяваше и върху поведението на югославските дипломати в София. По-сетне и в мемоарите си той ще припомни, че княз Павел се отнасял с безразличие към България, а омразата му към цар Борис го била толкоз заслепила, че си затварял очите пред последиците за самата Югославия от едно германско господство над България. В същото време пред германците давал да се разбере, че не ще реагира срещу влизането им в България, което те използвали, за да разсейват тревогите на цар Борис. Личното поведение на княз Павел към цар Борис постоянно се изтъкваше като главна пречка не само за българо-югославското сближение, но и за замисляната от Лондон турско-югославска комбинация.²⁷¹

От Белград не преставаха да пускат слухове за поведението на България и да предприемат тенденциозни кампанийни акции. Точно когато от Форин офис бе подета инициативата за турско-югославска постъпка, югославският печат вдигна шум по повод речта в Народното събрание на един депутат от мнозинството, който бе се обявил между другото за разрешаване на македонския въпрос. Рендел уведоми Форин офис, че значението на тази реч се преувеличава, че самият депутат няма авторитет и влияние и че българското правителство не желае да смущава отношенията си с Югославия. Реакцията по повод речта — изтъкна той — е само в полза на Германия, която се стреми да влошава отношенията между двете страни. По повод друга тенденциозна новина, произлязла от Белград, Рендел отново се противопостави на всякакви информации, които могат само да възбуждат духовете и в крайна сметка да ползват само Германия. Но слуховете продължаваха — за движения на български войски към гръцката граница, за ново посещение на цар Борис в Райха и пр. Пред западните дипломати Павел обвиняваше цар Борис, че е провалил всички опити за балканско единство, и упрекуваше Англия, че не е упражнила своевременно натиск за сваляне на българското прогерманско правителство. Английският пълномощен министър в Белград изказваше подозрение, че югославските власти действуват за промяна на режима в България. В Лондон отхвърлиха упрещите на Павел, даже бе направено контраобвинение, че именно недоверие на югославския регент към царя е провалило английските усилия за подобряване на отношенията на България със съседите ѝ. Рендел се обяви срещу акция за промяна на режима в България. Неговото становище бе подкрепено и във Форин офис, където смятаха, че всяка промяна би довела до засилване на сътрудничеството с Германия и би улеснила германския натиск.²⁷²

На запитването на Анкара за съвместна постъпка в София от Белград изобщо не бе даден отговор. При това положение Сарачоглу не желаше да прави нози сондажи. А турският пълномощен министър в Белград обясняваше югославската въздържаност с подозрението, че едно тристранно споразумение ще се използва от България за въвлечането на Югославия в италиано-германската орбита.²⁷³

Английската инициатива за турско-югославска постъпка в София се държеше в тайна от гръцкото правителство. Във Форин офис се опасяваха, че евентуалният ѝ неуспех ще понижи английския авторитет в Атина, а може да се отрази отрицателно и върху отношението на Гърция с Турция и Югославия. Наскоро след заявлението на Бъркер в София гръцкото правителство апелира в Лондон да се внуши на Анкара да заплаши България с война, ако тя нападне Гърция. Сега бе обяснено, че такива внушения са направени, но от Анкара ги отклоняват с мотив, че вече многократно това е заявявано в София; че не се очаква югославското правителство да се съгласи на съвместна постъпка с Турция, че България не би нападнала Гърция, без да си е осигурила германска военна помощ, поради което и английските предупреждения са насочени срещу германското настаняване в страната.²⁷⁴ В същност и във Форин офис се опасяваха, че прекалено крайни мерки могат само да обслужат Германия, като ускорят българското решение за присъединяване към Тристранния пакт.

В София и Анкара не бе съвсем изчезнала надеждата за отклоняване на хитлеристкия удар на Балканите. Тя се подхранваше и от хитлеристката дипломатия. Германският посланик в Анкара фон Папен уверяваше Сара-

чоглу, че Германия не ще се намеси в итало-гръцкия конфликт, докато Англия не открие балкански фронт. Турският пълномощен министър в София смяташе малко вероятна една балканска операция на Вермахта поради трудностите, които биха се появили от страна на Турция. Българският външен министър Ив. Попов изразяваше увереност, че ако Англия не се намеси с войски в Гърция, Германия няма да минава отвъд Дунава.²⁷⁵ При това положение Попов смяташе за особено полезно едно официално уверение от Англия, че ще почита българския неутралитет.

Такова уверение Форин офис бе готов да даде още през пролетта на 1940 г. Тогава Франция се възпротиви. То отново бе предвидено в хода на дискусиите по инициативата за турско-югославска съвместна постъпка. Разчиташе се, че по такъв начин Германия ще се лиши от аргумент за намеса в България срещу намерения на Лондон да наруши българския неутралитет. Но в същото време Англия не искаше да се обвърже със задължение, което не би й позволило да действа и срещу България, когато нуждите на войната налагат това. В края на краищата на Рендел бе наредено да съобщи на българското правителство, че Англия ще зачита българския неутралитет, докато той не бъде нарушен от други, докато самото българско правителство не допусне под каквато и да е форма този неутралитет да се изпразни от съдържание. Едновременно на Хюесън бе наредено да поиска Турция заедно с уверението, че ще зачита българския неутралитет, да предупреди, че си запазва пълна свобода на действие, ако България влезе в Тристранния пакт. Становището на Рендел бе, че моментът не е подходящ за подобна декларация — уверението за зачитане на неутралитета смяташе за закъсняло, а предупреждението — за ненужно, понеже опасността от присъединяването била намаляла, и то вследствие на нежеланието на цар Борис да влезе във войната и особено на съветската реакция. Той продължаваше да мисли, че една заплаха от страна на Англия няма да окаже решаващо влияние, понеже крайното решение ще се определи от Германия. От Форин офис се съгласиха предупредението да се отложи за момент, когато присъединяването изглежда непосредствено. Но му препоръчаха да изкаже пред царя похвала, че в трудното и деликатно положение на страната е съумял да запази обявения неутралитет, и в подходяща форма пак внимателно да напомни, че Англия не бе останала безразлична към оттеглянето от тази политика. И тази препоръка Рендел намери за несвоевременна, като се позова на постъпките на Турция за потвърждаването на българския неутралитет.²⁷⁶

В края на ноември Попов заяви на Беркер, че трябва внимателно да се прецени доколко едно българо-турско споразумение ще е в състояние да осуети разширяването на войната на Балканите. Специално обърна внимание върху необходимостта да се избягва всичко, което би се приело от Германия като провокация. Накрая обеща да повика на консултация българския пълномощен министър в Анкара и след това да даде окончателен отговор. От обещанието Сарачоглу бе удовлетворен. Той смяташе, че българското правителство се държи добронамерено, и се отнасяше с разбиране към предпазливостта му спрямо Германия. А Беркер изтъкваше, че не бива да се поставят пред България искания, които поради силния германски контрол тя, и да иска, не може да приеме. Всички тия преценки и обяснения се приемаха с неохота в Лондон, но друг изход нямаше, освен да чакат резултатите от турската постъпка в София.²⁷⁷

Непосредствените задачи на английската дипломация спрямо България бяха групирани така:

1. Да се уведоми турското правителство, че Англия не е напълно удолеворена от инструкцията до турския пълномощен министър в София, от която според Форин офис произтичало заключението, че България е свободна да влезе в Тристранния пакт, ако това не я въвлече във войната.

2. Да се уведоми Сарачоглу, че Рендел е инструктиран да съобщи на Попов условията, при които Англия ще зачита българския неутралитет.

3. Да се обърне вниманието на Сарачоглу върху съветската акция в София, която има за цел да спре присъединяването към Тристранния пакт. Това да се използва като допълнителен аргумент в полза на турско-югославска постъпка пред българското правителство срещу използването на територията на страната от Германия.

4. В случай, че съветската акция доведе до промяна в българската политика, да се предложи привличането на България в комбинация за обща отбрана на Балканите против агресията.

В този дух Хюгесън разговаря със Сарачоглу. Опасенията на Форин офис от турската декларация в София се свеждаха както до възможността България да реши, че е свободна да влезе в пакта, ако не участва във войната, така и до перспективата за неутрализиране на Турция при германско нашествие в Балканите през Югославия. Сарачоглу категорично възрази срещу горното тълкуване на замисленото споразумение с България. Той подчерта, че Турция няма да се придържа към неутралитета, ако Германия нахлуе през Югославия, и че ще влезе във войната, ако Германия я нападне през България. Но пак изтъкна, че трябва да се насърчават началните успехи в политиката на отдалечаване на България от Германия. защото, колкото повече се отдалечава, толкова по-сигурна ще се чувства Югославия. Сам не виждаше смисъл да подновява постъпката си в Белград и в това отношение препоръчваше Лондон да използва влиянието си сред югославските ръководни кръгове.

Разговорът на Хюгесън със Сарачоглу разсея донякъде тревогите на Форин офис по българо-турското споразумение.^{27 8}

По време на пребиваването си в София българският пълномощен министър в Анкара получи инструкция за преговори с Турция. Но Ив. Попов сподели с Рендел, че българското правителство не може публично да заяви, че ще се съпротивлява със сила срещу преминаването на чужди войски през страната, защото това щяло да се изтъкува като предизвикателство спрямо Германия и СССР.^{27 9} В същност от Берлин бе дошло предупреждение, че не бива да се приема пакт за ненападение, а само задължение, че не ще се пропуснат чужди войски за нападение над Турция.

Изобщо след песимизма, който преобладаваше в английските преценки за България през октомври и първите седмици на ноември, в края на ноември и по-голямата част от декември оптимизмът се повиши. Промяната се дължеше на неочаквания отказ на цар Борис да се подчини на ултиматума в Берхтесгаден и на безусловното отхвърляне на предложението за българо-съветски пакт. За насърчителен признак се приемаше и подобряването на турско-българските отношения, изразило се в започналите преговори за ново двустранно споразумение. Според Рендел перспективата за запазване на българския неутралитет била по-голяма, отколкото във всеки друг момент след хитлеристката кампания на Запад. Сред българското общество, а и в

английската легация порасна надеждата, че Германия може да се откаже да нападне Гърция или пък, ако стори това — ще мине по-скоро през Югославия. Съсредоточаването на хитлеристките войски в Румъния се обясняваше по-скоро с антисъветски намерения на Хитлер, отколкото с подготовка на балканска операция. Вярваше се, че в Берлин са изоставили идеята за нападение срещу Турция.

Но въпреки всички тези преценки и очаквания промяна в основния извод не настъпи — за английската дипломация бе ясно, че крайното решение зависи от германските планове, а не от волята и желанията на българските управляващи среди. Нямаше съмнение, че народните маси са против войната и против подчинението на Германия. Но военното командване се намираше под германско влияние. Пред перспективата Германия — СССР буржоазните среди изразяваха предпочитанията си към Германия, като дори някои англофили разчитаха повече на германската, отколкото на английската победа срещу комунистическата заплаха.²⁸⁰

Особено обезпокоително за Рендел бе, че в българския печат господствуваше напълно прогерманската пропаганда. Гръцкият пълномощен министър намираще оправдателно обяснение. Според него правителството насърчавало тази линия, за да неутрализира германското недоволство от мощно изразеното по това време народно настроение в полза на българо-съветски пакт. Но Рендел използва този повод, за да направи нова декларация пред Б. Филов по общите насоки на българската политика. В подготовената паметна бележка се напомняше, че строгото спазване на неутралитета изисква и съответно поведение от страна на печата. Изразяваше се убеждението, че цензурата и печатът в България не могат да се смятат за неутрални, че обслужват открито германската пропаганда, което пък предизвиква сериозно съмнение в искреността на официално провъзгласяваната политика. Филов обеща въпросът да се обсъди в Министерския съвет.²⁸¹

В края на октомври, когато опасността от налагането на прогермански контрол върху България изглеждаше предстояща, Рендел пристъпи към някои мерки във връзка с евентуалното прекъсване на дипломатическите отношения: подготовка за съевременно изтегляне от страната на някои българи — служители в легацията или много тясно свързани с нея; препоръки за организиране на радиопропаганда за България от английска територия (в Близкия Изток или Средиземноморския район), в която да се използват българи. Неговите идеи бяха подкрепени във Форин офис — бе му наредено да измъкне от страната компрометираните българи, бе внесено в компетентните органи предложение за редовни радиопредавания на български език от Кайро или Ерусалим.²⁸²

По принцип Рендел възразяваше срещу ангажирането на легацията с т. нар. „поддривни елементи“, т.е. със среди, свързани с английското разузнаване и склонни за насилствена борба срещу режима. Той продължаваше да се опира главно на въздействието върху царя и правителството и не желалаше да се компрометира пред тях.²⁸³ Не възлагаше голяма надежда и на ролята на легалните опозиционери-англофили. Но пред нарастващата германска заплаха той бе принуден да търси по-често контакт с тях.

В края на септември митрополит Стефан отново поиска да се види с Рендел. Срещнаха се в една частна квартира. Софийският митрополит изрази безпокойството си от евентуално участие на България в германско нападение срещу Турция и от силното русофилство на народа. Срещу двете

опасности — германската и съветската — той се надяваше на Англия, а вътре в страната — на решимостта на царя. Рендел бе особено изненадан от последното заявление, тъй като по-рано Стефан се бе изказвал винаги враждебно срещу царя. Докладът за този разговор се прие във Форин офис като доказателство, че в България има влиятелни лица, които се мъчат да осуетят прогерманската ориентация. Тези лица трябваше да се насърчат. За тази цел Кентърберийският архиепископ бе помолен да изпрати писмо до софийския митрополит с аргумента, че въпреки недостатъците си той бил искрен привърженик на съюзниците и имал влияние сред населението и че в България англофилите не били много и се налагало да се насърчава полезната им работа. Писмото на архиепископа подчертаваше благоразумието на българското правителство в преговорите с Румъния и изразяваше надежда, че ще продължи мъдрата политика на неутралитет. Стефан бе силно развълнуван от този знак на внимание и отново изрази симпатиите си към английската кауза във войната. По случай католическата коледа той отново посети легацията и връчи специално писмо на Рендел с пожелания за пълен успех на борците „против диктатурата и тиранията“²⁸⁴.

Постоянни връзки Рендел поддържаше с Г. Кьосеиванов, чието мнение ценеше и в чисто политическо бъдеще върваше. През есента на 1940 г. бившият министър-председател проявяваше повече съмнение към италианските намерения на Балканите, докато от Германия не очакваше усложнения. Назначен за пълномощен министър в Швейцария, той увери Рендел, че винаги е бил за пълен неутралитет и затова предпочел дипломатически пост в една неутрална страна. Рендел смяташе, че царят нарочно го изпраща извън страната, за да може да го върне на власт, когато е нужно.²⁸⁵ По негов съвет английският пълномощен министър в Берн веднага установи контакт с новия си български колега. Легацията посещаваше и Григор Василев — ярък противник на хитлеристка Германия и горещ поклонник на Англия.²⁸⁶ През декември Рендел се срещна за пръв път с Кимон Георгиев.²⁸⁷

Английската дипломация следеше внимателно дейността на Комунистическата партия. С голям интерес се посрещна завоят в партийната пропаганда през лятото на 1940 г., когато на преден план се изтъкваше германската опасност и народната борба се насочваше главно срещу нея. В този завой Лондон видя указание за влошаване на германско-съветските отношения. Рендел докладваше за комунистическите позиви, от които отсъстваха по-раншните атаки срещу Англия, а се разобличаваше правителството, че превръща България в германска колония. През декември се почувствува нов тон в партийната пропаганда, за което Рендел своевременно сигнализира в Лондон. По указание на Задграничното бюро на БКП тя се обявяваше за „борба на два фронта“ и срещу Оста, и срещу Англия, както и срещу подръжниците в страната и на двете воюващи сили.²⁸⁸

В официалните заявления правителството се стараеше да поддържа с някои нови нюанси традиционните линии на външната си политика. Пред Народното събрание Ив. Попов се обяви за приятелски отношения с всички държави, за мир и защита на жизнените интереси на страната, като особено наблегна върху отношенията с Оста и съседите. Речта бе благоприятно коментирана в турския и югославския печат.²⁸⁹ Рендел констатираше в българските вестници по-приятелски тон спрямо Турция и Югославия и апелира печатът на съседните страни да отговори по същия начин. По инструкцията от Лондон Кямбъл и Хюгесън направиха съответните внушения.²⁹⁰ В

края на месеца Попов произнесе нова реч в Народното събрание, в която, имайки пред вид народното движение за българо-съветски пакт, подчерта, че „улицата няма да повлияе върху външната политика“. На Рендел направи впечатление, че в речта си при връчване на отговора на тронното слово царят не споменаваше за неутралитета и говореше за „новия ред“ в Европа. А пред турския пълномощен министър, приет на аудиенция в двореца, царят отбеляза, че се безпокои главно от намеренията на Съветския съюз.²⁹¹ Анти-съветизмът на управляващите среди охотно се експлоатираше от Третия райх, за да ги изнудва за по-бързо преодоляване на колебанията им по присъединяването към Тристранния пакт.

Общо взето, през декември българските управляващи среди успяха да заблудят Англия по действителните ходове на политиката си, като затвърдиха впечатлението, създадено след царското посещение в Берхтесгаден, че опасността от присъединяването към Тристранния пакт е намаляла. Безпокойството, което царят изразяваше спрямо съветските намерения, бе породено по-скоро от огромния отклик сред народа на предложението за българо-съветски пакт, отколкото от опасения за пряка съветска акция. Хитлер бе категорично заявил, че няма да допусне „разширяване на болшевизма на Балканите“, и то в отговор на съветската инициатива в България.²⁹² И един от главните мотиви, които накарал правителството да прояви по-голяма благосклонност към Тристранния пакт, бе тъкмо съветската инициатива. В официалния отговор до Москва отхвърлянето на предложението за българо-съветски пакт се мотивираше между другото и с факта, че правителството обсъждало присъединяването си към Тристранния пакт и че в разговорите си с Германия вече е приело някои принципни стоновещища.²⁹³ Първите контакти между София и Берлин по въпроса за присъединяването към Тристранния пакт дадоха следните резултати: от българска страна то не се отхвърляше по принцип, а се пледираше отлагане с цел да се избягнат вътрешни и външни усложнения; от германска страна бе ясно показано, че към пролетта на 1941 г. хитлеристките войски ще нахлуят в Балканите, и бе обещано съдействие за осуетяване на възможните усложнения.²⁹⁴

Балканската операция се готвеше ускорено. В началото на декември бе постигнато германо-румънско споразумение за подготовка за настъпление на германски войски от Румъния през България срещу Солун. На 9 декември бе издадена заповед за готовност на 12-та армия да влезе в България след 7 февруари с оглед да бъде на гръцката граница към 22 февруари. На 13 декември Хитлер подписа директива № 20 за подготовителни мероприятия за окупацията на континенталната част на Гърция, като се предвиждаше подкрепа от страна на България. Пет дни по-късно бе подписана и Директива № 21 — Барбароса. По такъв начин балканската операция на Вермахта се свърза най-тясно с подготовката на агресията срещу Съветския съюз.²⁹⁵

На 2 януари 1941 г. в София бе официално оповестено, че министър-председателят Б. Филев е заминал за Виена, за да се консултира с лекари-специалисти, понеже напоследък бил продължително време болен. В Залцбург и Бергхоф той разговарял с Хитлер и Рибентроп. Пред тях той оправда забавянето на присъединяването към Тристранния пакт с недостатъчното въоръжение и с възможните усложнения със СССР и Турция. Хитлер и Рибентроп го уверяваха, че германската победа е сигурна, отхвърляха опасенията от реакцията на СССР и Турция, обещаваха всякаква помощ и декларираха, че от България не искат никакво пряко участие във войната. А на

оплакванията му от поведението на Рендел, който заплашвал с Турция и Югославия, получи уверение, че Германия няма да допусне англичаните на балканския фронт. Филев обяви, че съдбата на България е свързана с Германия, влизането в Тристранния пакт представи като естествена последица от българската политика след 1918 г., а различията между двете страни виждаше само в това, кога да се влезе в пакта. И пак повтори гледището, че трябва да се изчака удобния момент за официалното присъединяване.²⁹⁶

Разговорите на Филев с нацистките ръководители поставиха началото на активната подготовка за включването на България във фашисткия агресивен блок. От Германия Филев се завърна убеден привърженик на бързото присъединяване към пакта. Царят, по обичая си, се хвърляше от декларации, че предпочита да абдикира, до примиряване с неизбежното германско нашествие. Попов предпочиташе протакането с надежда за някакво чудо, което ще осуети присъединяването. Повиканият на доклад пълномощен министър в Берлин П. Драганов съобщи, че Германия обещава Беломорска Тракия от Марица до Места. На 20 януари Министерският съвет реши, че страната не може да се противопостави на евентуално германско минаване и че пактът трябва да се подпише, макар по принуда. На 29 януари се прие текстът на протокола за преминаването на германски войски и на съобщението, което Драганов трябваше да направи в Берлин за подписването на пакта. Всичко това се извършваше под силен натиск на хитлеристката дипломация и на крайните прохитлеристки групи в страната. С техните интриги бе свързана и оставката на министъра на земеделието Ив. Багрянов. Докрая колебанията у царя, а и у някои министри — най-вече Попов и Даскалов — не се преодоляха. Попов даже отказа да замине за подписването на пакта.

Германия официално уведоми Италия и Япония, че България е фактически в Тристранния пакт от 8 февруари. С представители на българския генерален щаб фелдмаршал Лист уговори подробностите по преминаването на германските войски за война с Гърция, а евентуално и с Турция. Бяха сключени съответни спогодби. Уговорено бе, че българската войска няма да бъде употребена във военни действия срещу Турция и Гърция освен по желание на българския генерален щаб.²⁹⁷

Колкото и да се държеше в тайна цялата тази подготовка, натрупваше се достатъчно информация, която недвумислено говореше за предстоящото нашествие в Балканите. На 6 януари Идън уведоми Чърчил, че германското нападение срещу Гърция е предвидено за началото на март, и във връзка с това сподели безпокойството си от поведението на българското правителство. Незабавно Чърчил се разпореди за съответно противодействие, включващо изграждането на антигермански балкански блок и пряка военна помощ на Англия за Гърция. Военният кабинет постави като непосредствена задача изпращането на незабавна и максимална материална помощ за Гърция, като се отделят за тази цел части от английските войски в Средния Изток. Но командувачият британските сили в Средния Изток можа да предложи само три полка. Гръцкото правителство предпочете да се откаже и от тях, понеже, без да му помогнат реално, те само били дали повод на Хитлер за намеса.

На балканския блок се приписваха многостранни задачи: да подпомогне непосредствено Гърция, да сближи Югославия с Англия, да осуети пълния германски контрол върху България. Очакваше се, ако Турция и Югославия се намесят във войната в помощ на Гърция, България да не се осмели да ре-

агира, а даже, обкръжена от три страни, да се присъедини към блока. Но Англия не разполагаше с необходимата сила, за да организира балкански фронт срещу Германия. Самите балкански държави не се доверяваха на обещанията ѝ. Югославия се предпазваше от предизвикателството спрямо Оста. Турция бе загрижена за собствените си интереси. Тя отказваше да поеме конкретно задължение спрямо Гърция, а предпочиташе — чрез споразумение с българското правителство — да не допусне германско нападение в случай, че хитлеристката войска се настани в България.²⁹⁸

След временното успокояване английската дипломация предприе от първите дни на 1941 г. енергични действия и спрямо България. Съсредоточаването на хитлеристки войски в Румъния бе свързано с ненадейното посещение на Филов в Райха, за да се направи изводът, че българската политика мълчаливо се приспособява към натиска на Оста. Западните легации в София с тревога отбелязаха засилената хитлеристка дейност в страната. Югославския печат предричаше скорошно присъединяване към Тристранния пакт и навлизане на хитлеристки войски за военни действия в Средиземноморския район. Турският генерален щаб съобщи, че окупацията е насрочена за 8 януари. От Букурещ съобщаваха, че шест германски дивизии, в други сведения се говореше за 100-хилядна войска, са разположени по северния бряг на Дунав, че усилено се натрупва материал за строителство на мостове, че отделни части са прехвърлени в България.²⁹⁹

В началото Рендел пак се успокояваше, че Хитлер не би поел риска да влоши отношенията си със СССР, като нахлуе в България, и не допускаше, че нашествието е предстоящо. Той се позоваваше на сведенията си от Варна за пълно спокойствие на българо-румънската граница. В. „Таймс“ окачествяваше като слухове съобщенията за хитлеристко нашествие в Балканиите.³⁰⁰ Но съсредоточаването на хитлеристки войски в Румъния бе факт. Германският натиск върху България — безспорен. Въпросът бе докога българското правителство ще има сила да се съпротивлява?

Около Нова година се пусна слух, че царят пак е ходил в Германия. Рендел бе силно разтревожен. После научи, че царят е напуснал София, за да ходи на лов. Попов го уверяваше, че тревожните слухове са без основание и че нищо не се замисля. Но пътуването на Филов за Германия бе официално потвърдено. Предварително Рендел не бе осведомен за пътуването и на версията за лекарска консултация изобщо не повярва. По характера на пътуването се натрупаха много и противоречиви информации. Според едни Филов отказал присъединяването към пакта и допускането на германски войски. Ген. Ив. Попов, който според мълвата бил кандидат за поста началник на Щаба на войската, твърдеше, че България ще окаже съпротива на нашествието. Английските дипломати не вярваха, че във войската и управляващите среди има сили, годни за енергична съпротива. Затова в твърдението на Попов виждаха само свидетелство, че в страната съществуват влиятелни лица, които са против обвързването в Райха. Българският министър в Букурещ уверяваше, че германците нито са минали Дунава, нито имат подобно намерение.³⁰¹

Според други сведения във Виена било постигнато принципно съгласие за минаването на германските войски, че германските планове за балканска кампания са готови и България ще бъде окупирана по примера на Румъния.³⁰² Менеменджоглу твърдеше, че нищо точно не може да се каже, че всичко почива върху предположенията. Рендел намираше, че слуховете се вза-

имно изключват — от съгласие на българското правителство за пускане на германските войски до твърдение, че този въпрос изобщо не се е обсъждал. За най-многократно се приемаше признанието на министъра на търговията Д. Божилов пред английския търговски аташе: българското правителство се опитва да убеди германците, че не е в техен интерес да навлизат в страната, но ако решат да сторят това, то не е в състояние да се съпротивлява.³⁰³

Независимо от липсата на точна информация английската реакция бе незабавна. Рендел предупреди Попов, че ако Вермахтът използва българската територия за действие срещу Англия и съюзниците ѝ, България ще бъде въввлечена във войната и ще бъде тежко наказана след английската победа. Идън сподели с Момчилов безпокойството си от вестите от България и го увери, че Англия не желае войната да обхване Балканите. Окупацията на България би затруднила английската позиция в Средиземноморието. Непосредствената задача бе да се запази съществуващото положение поне докато Англия не е в състояние да упражни по-ефективно своето влияние. И понеже не се разчиташе много на английските предупреждения, пак се залагаше на влиянието на Съветския съюз. За целта в Москва се вътпяваше впечатлението, че Англия няма да се примири с германското проникване в България; че се готви да открие фронт на Балканите, че е възможно английската флота да влезе в Черно море и пр. По такъв начин съветското правителство трябваше да се тласне към енергично противодействие на германските планове.³⁰⁴

Филов се завърна на 7 януари — един ден по-рано от очакванията. Рендел констатираше известно уталожаване на духовете. Най-лошото не се случи — Тристранният пакт не бе подписан, хитлеристки войски не нахлуха. Но опасността само бе отложена.

Още на 9 януари Рендел посети министър-председателя, за да се осведоми за пътуването му. Филов го увери, че главната му цел била да се консултира с виенския специалист д-р Епингер. Рендел му напомняше, че е бил придружаван от германския пълномощен министър Рихтхофен, което придава политически характер на посещенияето. Но въпреки усилията си не можа да получи повече информация. Филов заяви, че не са му известни намеренията на Хитлер, и отказа да отговори на въпроса, дали се е срещал с Рибентроп. Той само потвърди, че целта на българската политика — да остане извън войната — не е променена, но положението на страната било деликатно и тя не можела да се съпротивлява. Рендел изтъкна, че мирът в Балканите е възможен само при сътрудничество на България със съседите ѝ. Обеща срещу запазването на неутралитета благосклонност към българските искания след войната. Заплаши с нападение от Англия и Турция, ако българската територия бъде използвана от Германия. В такъв случай според него и английската флота щяла да влезе в Черно море. Филов обяви за невъзможно балканското сътрудничество поради югославската враждебност спрямо България. Той вярваше, че Съветският съюз ще се противопостави на всяка английска акция в Черно море. И пак заключи, че крайното решение не зависи от България.

Рендел остана с впечатление, че Филов е примирен повече от всякога с перспективата за германско нашествие. И той, и във Форин офис бяха убедени, че се е срещал поне с Рибентроп, но че нови задължения не са още поети. Съпротивителната сила на правителството се оценяваше като отслабнала. Тя според Рендел се подриваше от страха пред Германия, от югославската вра-

ждебност, от слабата вяра в английската победа и във възможността България да бъде облагодетелствувана от такава победа.³⁰⁵

Заявлението на Рендел от 9 януари продължаваше линията на обещания и заплахи, която се прокарваше неотклонно от есента на 1940 г. — още с възникването на въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт. Друг е въпросът, разбира се, доколко тази линия можеше да се подкрепи с материална сила, за да окаже нужното въздействие. Българското правителство не я пренебрегваше съвсем, защото винаги се опасяваше, че ако не сама, то поне чрез Турция Англия може да предизвика нежелани усложнения, а и никога не забравяше какво възмездие го очаква в случай на германско поражение. Но непосредствената опасност идваше от заплахите на Хитлер, подкрепени с мощна армия на северната граница. С нея българските управляващи среди най-вече се съобразяваха. Още повече, когато и симпатиите им бяха на страната на фашистката агресивна коалиция.

С впечатленията си от разговора с Филев Рендел запозна пълномощните министри на Турция и Гърция. Тримата стигнаха до извода, че Филев, дори да не е поел нови задължения, вероятно е получил указание за германските намерения. Възможните форми на хитлеристката акция на Балканите се виждаха така: пряко нападение срещу Турция с цел да се окупира територията до Проливите или пък се осигури по-нататъшно придвижване; нападение по суша срещу Гърция през България с посока Солун; нападение срещу Гърция по въздуха от български летища; нападение към Солун през Югославия, окупация на България по подобие на Румъния, без да се напада още Гърция. След като се прецениха изгодите и трудностите на всеки от тези варианти, за най-възможен се прие последният, и то с оглед желанието на Райха да осуети или поне отложи турската интервенция. Гръцкият пълномощен министър пак се съмняваше дали наистина хитлеристите възнамеряват да действуват на Балканите, дали истинската им цел не е само да създадат несигурност и паника. Главните задръжки за германската агресия той виждаше в СССР и Турция, поради което препоръчваше да се действа именно за изясняване на тяхната позиция. С оглед на това се изтъкваше значението на едно ново съветско предупреждение до България и на официално заявление на Турция, че ще разглежда окупацията на България като заплаха за жизнените си интереси.³⁰⁶

Непосредствено след завръщането на Филев от Германия правителството то устрои пропагандна кампания, предназначена да замаскира подготовката за присъединяването към Тристранния пакт и в същото време предварително да изложи всички оправдания за решението си, когато то излезе наяве. На 12 януари в по-големите градове се проведеха публични събрания, на които говориха министрите Филев, Габровски, Багрянов, Загорев и Горанов. В речта на Филев, произнесена в Русе, се декларираше волята на българското правителството да не влиза във войната. Но същевременно напомняше, че войната не зависи от малките народи, поради което и България била длъжна да защитава жизнените си интереси. Пак се провъзгласяваше официалният лозунг против опитите да се влияе върху външната политика с анонимни писма, като се визираще народното движение за българо-съветски пакт. Изтъквайки традиционния ревизионизъм на българската външна политика, Филев сочеше Крайовската спогодба като пример за разрешаване на спорните въпроси.³⁰⁷ Момчилов обясни във Форин офис, че речта имала характер на предупреждение срещу германско посегателство върху независимо-

стта на страната. Рендел я оценяваше като неочаквано задоволителна, даже констатираше подобряване на положението и това приписваше на влиянието на царя. Такова бе становището и на пълномощните министри на САЩ и Франция в София. Момчилов докладваше, че речта се коментирала благоприятно в лондонския печат, като се изтъквала решимостта на правителството да защитава свободата и независимостта на страната. В такъв дух бяха отзивите и в турския печат.³⁰⁸

Макар да бе добре известно, че Съветският съюз се стреми да остане извън войната и че не възнамерява да отговори със сила срещу хитлеристко нашествие в Балканите, в Лондон продължаваха да разчитат на значителен ефект от съветските дипломатически контрадействия. Чрез Турция Форин офис се опитваше да активизира тези контрадействия. В декларация на ТАСС от 13 януари се обявяваше, че ако германска войска има в България, това е станало без съветско знание и съгласие. Съветското правителство уведоми Райха, че не може да остане безразлично към събитията в източната зона на Балканите, която смята за зона на своята сигурност. Рендел докладва за голямото впечатление в България от декларацията на ТАСС.³⁰⁹

Както с оглед хода на войната изобщо, така и във връзка със събитията на Балканите от голямо значение бе позицията на САЩ.

След победата на Рузвелт в президентските избори през ноември 1940 г. американската политика се ориентира по-определено към непосредствена помощ на държавите, борещи се против хитлеристка Германия. Рузвелт обяви военните успехи на Англия за принос към отбраната на САЩ. Представители на военното командване на двете страни изработиха основите на англо-американската стратегия през войната. Дипломатически емисари на Вашингтон бяха изпратени в Европа, за да проучат изгледите за хода на войната и да съдействуват на дипломатическите инициативи на Лондон.³¹⁰ По същото време и личният пратеник на президента Рузвелт полковник Донован посети балканските столици. В София той бе приет от царя, Филов, Попов и други ръководители на българската политика, пред които декларира твърдата солидарност на САЩ с Англия. Рендел докладваше, че изказванията на Рузвелт подкрепяли съмнението в крайната германска победа. Общо взето, паническото настроение от началото на януари бе заместено с временно успокоение, което се обясняваше със съветските заявления и американските предупреждения. От своя страна и официални представители на българското външно министерство се стараеха да затвърдят впечатлението, че не съществува пряка заплаха за германско нашествие, и да изказват предположения, че или германците ще минат през Югославия или пък че военните им мерки са предназначени само да принудят Гърция да приеме сепаративния мир с Италия.³¹¹

Но ако заплахата не изглеждаше пряка, тя продължаваше да тегне, и то не като далечна перспектива. Английското военно командване очакваше началото на германските действия през пролетта. Почти за сигурно се смяташе, че хитлеристката войска ще мине през България, а не през Югославия и че ще има за задача да окупира Гърция и да изолира Югославия, което би позволило в удобно време да се справи и с Турция. Удовлетворението в Лондон от речта на Филов трая извънредно кратко време. На Момчилов бе обяснено, че отзивите в английския печат не са отразили точния ѝ смисъл.³¹² Правеше впечатление, че в нея не се дава отговор на основния въпрос — за отношението към влизането на германски войски в страната. Във връзка с

това на Рендел бе наредено да попита Филов дали българското правителство ще ги пусне свободно или ще им окаже съпротива.

На 18 януари Рендел направи ново заявление пред Филов. Той констатира усложняване на балканското положение поради германското съсредоточаване в Румъния. Заяви, че нападението срещу Гърция ще се извърши не през Югославия, а през България. Твърдението на официалната пропаганда за невъзможността България да се съпротивлява окачестви като покана към германците. Настоя правителството да изясни, независимо от съпротивителните възможности на страната, че не е склонно да допусне хитлеристката войска да използва българската територия. Отправи най-сериозни заплахи срещу допускането на германските войски: Англия ще бомбардира базите им в страната и ще обяви война на България, Турция ще нахлуе, а и Съветският съюз не би останал безучастен; на мирната конференция България ще получи заслужено наказание, даже запазването на независимостта ѝ би било мъчно оправдано. Накрая поиска ясен отговор на въпроса, дали правителството възнамерява да сключи споразумение, чрез което Германия да използва територията на страната за военни цели. Филов обяви въпроса за чисто хипотетичен и отказа да отговори. Само заяви, че поради непроходимите през зимата пътища на Балканите не съществува непосредствена опасност Германия да излезе с искане за минаване през България.³¹³ Остротата на предупреждението стресна Филов и той побърза да уведоми Рихтховен за разговора.³¹⁴

Рендел не очакваше кой знае какво от Филов, понеже бе убеден в прогерманските му настроения. Възнамеряваше да продължи разговора с Попов, но не забравяше, че крайното решение зависи от царя. Рендел си даваше сметка за силното германско влияние върху българските ръководни среди и бе убеден, че Германия е в състояние да упражнява натиск, без правителството да може действено да даде отпор. Но не изключваше изобщо възможностите за вътрешна съпротива. Затова настояваше да не се пропуска всеки случай, който би могъл да се използва срещу по-нататъшното обвързване с Германия, и да не се предприеме нищо, което би ускорило окончателното обвързване. Сам продължаваше да вярва, че България би се присъединила към едно балканско споразумение за запазване на неутралитета ѝ, стига да срещне отзивчивост в Югославия. Във Форин офис не споделяха прекалено оптимистичните му очаквания, но се съгласяваха с мнението му, че германското нашествие не бива да се провокира. Същевременно предупреждаваха, че успокоителните официални заявления могат да се правят с германско одобрение, за да се маскира подготовката за нашествие.³¹⁵

На 21 януари Рендел сподели с Попов безпокойството си от отказа на Филов да отговори на поставения въпрос за отношението към минаването на германски войски. Попов оправда шефа си с необходимостта от крайна предпазливост. От своя страна заяви, че не са му известни германските намерения и че лично не е убеден в минаването им през България. Този път Рендел предупреди, че влизането на германски войски ще направи невъзможно поддържането на англо-българските отношения. И понеже Попов напомни, че английските мисии не са изтеглени от Будапеща и Букурещ, поясни, че целта на хитлеристката армия в България ще е агресия срещу съюзническата на Англия страна. Това пояснение бе подкрепено в Лондон, откъдето добавиха нова аргумент — заплахата за жизнените интереси на Англия в Средиземноморския басейн.³¹⁶

Срещата с Попов стана само един ден след решението на правителството да подпише Тристранния пакт. Признаците за нова насока на българската политика ставаха все повече и повече.

Още през есента на 1940 г. в Народното събрание бе внесен законопроектът за защита на нацията. Той бе гласуван на 24 декември, но царската санкция се забави. Рендел побърза да реши, че царят не желае да го подпише, защото е против антисемитските мерки. Едва на 21 януари, т.е. веднага след решението на правителството за присъединяване към Тристранния пакт, царят го подписа и законът бе публикуван в „Държавен вестник“. Сега Рендел го окачестви като „фрапантно нарушение“ на мирния договор, обясни го като удавлетворение на хитлеристките изисквания и предлагаше да отпрати съответно предупреждение. Във Форин офис не виждаха смисъл от никакви протести.³¹⁷ С германски натиск Рендел свързваше и слуховете за кабинетна криза, които се потвърдиха с излизането на Багрянов от правителството.³¹⁸

Най-силно безпокойство причиняваха вестите, които говореха за непосредствена подготовка на хитлеристкото нашествие. Именно в края на януари те ставаха все по-настойчиви. Сигнализира се, че е намален броят на пътническите влакове за Северна България и че е спряно движението на нощните влакове. Тези мерки официално се обясниха с недостиг на въглища и с ремонт на локомотиви. Но в дипломатическите среди се свързваха с подготовка за превозване на германски войници.³¹⁹ Съобщаваше се, че на чужденците е забранено да посещават дунавските пристанища, че се извършва усилена поправка на пътищата, укрепване на мостовете и че германски специалисти инспектират състоянието на съобщителната мрежа в Южна България.³²⁰ Пристигаха много данни за навлизане пред добруджанската граница на германски инструктори, военновъздушен персонал, техници, както и униформени и цивилни германски войници за инспекционно посещение на военни обекти. Присъствие на германски войници се сигнализира в Плевен и Шумен. В края на януари Форин офис разполагаше със сведения за наличието на 4-хиляден германски персонал по българските летища, който до началото на март трябвало да нарасне до 10 хиляди, за да обслужва 400 самолета.³²¹ Към всичко това се добавяха съобщения за затваряне на софийски училища и за голяма мобилизация на запасни чинове.³²² Сведенията за присъствие на германски войници в страната не се приемаха за напълно сигурни. Даже се правеха предположения, че многобройните доклади в това отношение са инспирирани от германците, за да се провери каква ще е реакцията на Англия и Турция. Българското правителство отричаше тези сведения, представяше ги за дело на враговете си, подмяташе, че германските подготвителни мерки може да са предназначени само за да сплашат Гърция.³²³ Но според Рендел подготовката за действие през България е така напреднала, че мъчно може да се спре. Английският печат очертаваше положението като неудържимо, а развръзката — като предстояща. Доста сигурна информация се получи от Букурещ: българското правителство е приело да подпише Тристранния пакт и да пусне германски войски; това ще се извърши едновременно през втората половина на февруари. Становището и на Форин офис бе, че най-ранната дата за германска операция от България срещу Гърция е началото на март.³²⁴ Съучастието на българското правителство се смяташе за безспорно. Не се очакваше съпротива от негова страна, но се допускаше, че ще иска да създаде впечатление за отстъпление поради безизходица.³²⁵

Перспективата за предстоящо присъединяване на България към Тристранния пакт налагаше съответни мерки от английската дипломация. В началото на февруари Рендел предупреди намиращите се в страната по линията на Британския съюз английски поданици да напуснат възможно по-бърже. От Форин офис одобриха това нареждане, като препоръчаха да се обърне въпросът и за изтеглянето на ония членове на легацията, чието присъствие в последния момент не би било наложително.³²⁶

Междувременно Военният кабинет в Лондон взе решение за откриване фронт на Балканите и за оказване пряка военна помощ на Гърция. За целта трябваше да се спре настъплението в Либия и част от английската войска да се прехвърли в Балканите. А. Идън и началникът на Имперския генерален щаб Дийн бяха пратени в Средния Изток и Балканите, за да осъществят изпълнението на това решение и да осигурят участието на Турция и Югославия във военните действия. След посещенията си в Кайро Идън пристигна на 22 февруари в Атина, където получи съгласието на гръцкото правителство за английските планове. Но Турция и Югославия отказаха всякакво сътрудничество. Въпреки това Военният кабинет потвърди решението си за военна помощ на Гърция и за откриване на балкански фронт.³²⁷

Но и за гръцкото правителство бе особено важно да не се стига до германска интервенция и с оглед на това държеше да се използват всички възможности за осуетяване на нашествието в България. То пак настояваше Турция да предупреди недвусмислено България, че не ще остане безучастна спрямо присъединяването ѝ към Тристранния пакт. По указание от Лондон Рендел и Хюгесън изтъкваха пред турския пълномощен министър в София и Сарачоглу необходимостта от такова недвусмислено заявление. Но турските дипломати отхвърлиха внушенията, оправдавайки се с опасността от влошаване на отношенията с България или пък с нежеланието да се предизвика Германия.³²⁸ От първостепенно значение за Форин офис бе турско-югославското споразумение, което можеше да се използва за въздействие и върху България. Такива препоръки Кямбъл правеше в Белград. Оттам обаче идваха други възражения — неверие, че България изобщо може да се отклони от пътя на сътрудничеството с Германия, съмнение в готовността на Турция да реагира срещу хитлеристка акция на Балканите.³²⁹

При безнадеждното положение на Гърция, при несигурното поведение на Югославия Турция си оставаше единствената карта в ръцете на Англия. В послание до президента Инъоню Чърчил подчерта голямата опасност за Турция и Англия от германското нашествие в България, като специално изтъкна перспективата за германо-българска агресия срещу Турция. В същност цялата английска стратегия в Балканите се поставяше в зависимост от турското поведение. Но Анкара отклони английската помощ за турската авиация пак с мотива да не се провокира Германия. Въпреки това Чърчил подчертаваше, че задълженията към Турция — „главен бастион на нашата отбрана в Изтока“, трябва да се изпълняват с предимство. Фактически зад това се криеше неверие в ефикасността на помощта за Гърция и поради това на турската реакция се залагаше за отклоняване на германското нашествие през България. Въпреки внушенията за турско-югославско предупреждение до България Чърчил се съмняваше във възможността за комбинирана съпротива на трите балкаски държави. Главната цел бе да се накара турското правителство да влезе във войната, щом хитлеристката армия прехвърли Дунава.³³⁰ Може би единственият, който все още вярваше във волята на царя

да се съпротивлява срещу Германия, бе Н. Момчилов. Изключително предан на Борис III, откъснат от София, откъдето не получаваше вече нито информации, нито инструкции, той бе склонен да приема собствените си желания за желание и на българското правителство. Впрочем в София нямаха нищо против действията му в Лондон, тъй като те обслужваха обективно правителствената тактика за прикриване на подготовката за присъединяване към Тристранния пакт.

На 8 февруари Момчилов сподели във Форин офис убеждението си, че ако царят може да разчита на английска военновъздушна подкрепа, той би оказал съпротива срещу германския натиск, и препоръча Турция да информира българското и югославското правителство, че Англия ще подпомогне с въздушните си сили тяхната съпротива срещу агресията.

Във Форин офис се съмняваха в резултата от подобно уверение. Първо, Англия не бе в състояние да предложи помощ, която би имала решаващо значение; второ — не се вярваше, че българското правителство разполага със свобода на действие. Рендел бе осведомен за предложението на Момчилов и само бе поискано мнението му, дали случайно то не произлиза от самото правителство.³³¹

Рендел обръщаше внимание на необходимостта от активизирането и усъвършенстването на английската пропаганда в България. В края на 1940 г. той протестира пред Филев и Попов срещу хитлеристкото влияние върху българския печат и отправи остри предупреждения. В същото време той хранише известни надежди, че може би правителството поощрява прогерманския тон на печата, за да даде известно удовлетворение на Германия във връзка с недоволството ѝ от колебанията на българската политика.³³² А в Лондон настояваше за по-голяма точност в информацията за България, за да не се затруднява още повече положението. Във връзка с това Форин офис подготви нови инструкции за печата и Би Би Си, според които трябваше да се препоръчва политика на добросъседство на Балканите, да се напомня, че Съветският съюз е против германското проникване в България, да се изтъква английската сила и мощ като закрила за всяка държава, отстояваща своята независимост, и пр.³³³ Рендел сигнализира, че германската пропаганда особено набляга върху неспособността на Англия да осигури българските национални искания. Но актуалното искане бе за излаз на Егея и Форин офис потвърди становището си по него, формулирано с възникването му през есента на 1940 г. На средствата за печата бе наредено да съгласуват с министерството всяко позоваване на искането за излаз.³³⁴ Рендел отчиташе, че предупреждения за скъсване на дипломатическите отношения не дават нужния ефект, тъй като българското правителство, изхождайки от факта, че Англия не реагира срещу присъединяването на Унгария и Румъния към Тристранния пакт, се надявало, че няма да изпълни заветите си. На 6 февруари той повторил пред Попов, че скъсването на дипломатическите отношения ще е неизбежно, ако германците влязат в страната, и го уведоми за съвета, който бе дал на английските поданици да напуснат страната. Попов твърдеше, че Германия няма подобни намерения, че с военните мерки в Румъния само маскира истинските си планове. На следния ден той заяви и пред Народното събрание, че не съществува опасност от германско нашествие. Но според Рендел дори депутатите почувствували, че не им се казва цялата истина. А в потвърждение на предупрежденията в Лондон бе обявено скъсването на англо-румънските дипломатически отношения.³³⁵

В нови указания на Форин офис до информационните средства се подчертаваше, че Германия действувала в България, както в Румъния — чрез постепенно проникване до установяване на пълен контрол; това щяло да превърне България в театър на военни действия; българските патриоти трябвало да разберат опасността и вземат мерки срещу нея. Специално трябвало да се подчертава, че малките народи не бива да се боят от английска победа, че Англия се бори за техните права и че в края на войната ще е достатъчно силна, за да осигури тези права. В „Таймс“ описваше положението на България като „безнадеждно и трагично“ и предричаше, че независимостта ѝ ще се запази не повече от няколко седмици — налагането на германски контрол ще тури край на независимото ѝ съществуване. Напомняше, че влизането на германски войски ще засегне интересите на Турция, а това ще доведе до военни действия на българска територия.³³⁶

В пропагандния натиск се включи лично министър-председателят У. Чърчил. В реч, произнесена на 9 февруари по радиото, той се спря главно на хитлеристкия натиск в Югоизтока и на проникването на Германия в България. Според него вече няколко хиляди германски техници били настанени в българските летища и подготвяли условията за навлизането на хитлеристките войски. Напомняйки, че след Първата световна война България е била осакатена и наказана, той изрази надежда, че българското правителство няма да извърши същата грешка. Попов опроверга пред Рендел твърденията в речта за броя на германците в страната и за контрола върху българските летища. С официално опровержение излезе и БТА. В българските вестници бяха поместени статии, които обвиняваха Чърчил за „необяснимо ожесточение“ спрямо България, отхвърляха твърденията в речта му, тълкуваха я в смисъл, че българското правителство трябва да се противопостави на Германия, за да помогне на тия, които са ограбили българския народ.³³⁷ В официално комюнике на Форин офис по повод опровержението на БТА се потвърждаваха данните в речта на Чърчил. Английският печат рязко възрази срещу коментарите в българския печат и особено срещу упреците срещу Чърчил, че подстрекавал България към война. Рендел настояваше да се изяснява, че целта на Англия е да се запази българският неутралитет и се осуети прехвърлянето на войната върху българската територия, че ако България не е в състояние да се съпротивлява, то поне да не улеснява германското проникване, че следвоенната съдба на България ще зависи от степента на подкрепата, която е давала на германските планове.³³⁸

Към средата на февруари английските данни свидетелстваха за съсредоточаването в Румъния на 20—25 германски дивизии, за навлизане на германски туристи в България, за превозване на войници и военни материали през добруджанската граница, за строителство на понтони по Дунава, за затваряне на корабоплаването по реката и пр. Английската легация се добра до сведения, че около 4 февруари са приключили българо-германските военни преговори, предвиждащи мирна окупация на България с цел да не се допусне турска или югославска намеса във войната и се принуди Гърция да се споразумее с Италия. В случай, че Гърция продължи да се съпротивлява, се планирало германско нападение. Предвижданията във връзка с това бяха, че масовото навлизане в България ще се извърши между 17 и 28 февруари, към 12 март около 4 — 5 дивизии ще бъдат на гръцката граница, но операцията срещу Гърция е възможна около средата на април; само при благоприятно стечение на обстоятелствата германците биха успели да

овладеят Атина и в началото на април. На тези сведения се даваше място и в английския печат. Момчилов настояваше в София за опровержение. Но никакъв отговор не получаваше.³³⁹

Самият Рендел вече не се съмняваше, че е постигнато българо-германско споразумение. Но не го напускаше вярата, че царят все още се надява да се предотврати масово нашествие, че съгласието му със споразумението може да е част от тактиката на печелене време или пък че самите хитлеристи не са окончателно решили да нахлуят. Той се позоваваше на някои свои данни, според които официално германско искане още не е върчено и че царят изяснява в Берлин пагубните последици за сгмата Германия от въвличане на Балканите във войната. Някои буржоазни опозиционни дейци също споделяха пред Рендел очакванията си, че и този път царят ще съумее да се измъкне. Изхождайки от тези съображения, Рендел възнамеряваше да поиска аудиенция, за да напомни пак, че в отговор на германско нашествие Англия ще скъса отношенията си с България.³⁴⁰ Още повече, че последната му среща с царя бе станала през октомври 1940 — при връчването на кралското послание. Впоследствие многократните си предупреждения Рендел бе отправил ту пред Филев, ту пред Попов.

Във Форин офис проявявах по-голям скептицизъм. Даже някои насърчителни явления (във връзка с поведението на царя и Попов) се приписваха било на успокоителните уверения от страна на Германия, било на подновената съветска активност, било на двойната игра на самите управляващи среди. От замислената аудиенция се очакваше единичка полза — да се проучат действителните намерения на царя спрямо германското нашествие и ако е склонен към съпротива, да се укрепи тази склонност. Момчилов се опитваше да създава впечатление, че Борис III предпочита, ако се наложи война, да бъде на английска страна. Леди Мюр пишеше до Форин офис, че Англия може да вярва на българския цар, който бил напълно решен да запази неутралитета си. В отговор един от ръководителите на Форин офис я уверяваше, че Англия разбира опасното положение на царя и вярва в политическата му мъдрост. От тези настроения възникна и идеята да се препоръча на цар Борис да избяга от България, придружен от някои видни личности. Тази идея веднага бе прегърната от Момчилов.³⁴¹

В изготвената до Рендел инструкция във връзка с аудиенцията се изтъкваше, че първият етап от окупацията на България е почнал, че при следващите решителни етапи не може да се очаква дори и пасивна съпротива, че предупреждението пред царя не би променило положението, само би позволило да се разбере дали той има още надежда да спре нашествието. На Рендел се разрешаваше да поиска аудиенция и да връчи послание от английското правителство, в което да се изтъкне интересът му към развитието на събитията в България и становището му, че под една или друга форма германската окупация е вече доста напреднала, че единствената цел на тази окупация е да се заплашат или нападнат съюзни на Англия държави; оттук следва, че като улеснява окупацията, България извършва враждебна акция спрямо Англия, което не би било забравено на мирната конференция. На Рендел се даваше право към изказаните вече предупреждения пред Филев и Попов да добави — в зависимост от обстоятелствата — 'или заплахата или съчувствие към личните трудности на царя.

За намерението на Рендел да иска аудиенция Форин офис узна не чрез пряко съобщение от легацията в София, а посредством гръцкия пълномощен ми-

нистър в Лондон. И понеже не последва никакво уведомяване от Рендел, бе решено, че въобще такава стъпка не е нужно да се предприема.³⁴²

Междувременно Попов заяви пред гръцкия пълномощен министър в София, че българското правителство не ще стори нищо, което би затруднило положението на съседите си; че не вярва в германска акция преди началото на април, а слуховете за нашествието обясни с намерението на Германия да упражнява натиск върху Гърция. Подобна декларация той направи и пред Рендел.³⁴³

На 14 февруари Момчилов посети постоянния държавен подсекретар за външните работи Ал. Кадоган, за да опровергае слуховете за германско военно присъствие в България. Той признаваше, че страната не може да окаже успешна съпротива срещу нашествието, но твърдеше, че няма данни за промяна в българската политика на неучастие във войната. Кадоган не бе убеден и доста твърдо заяви, че ако България попадне под германски контрол, Англия ще я третира като вражеска сила; единствената възможност за спасението на България била да противопостави на Германия цялата възможна съпротива. Разтревожен от тези декларации, същия ден Момчилов посети и парламентарния секретар за външните работи Р. А. Бътлър. Тук отново се опита да вдъхне по-голямо доверие в българската политика, но сам отчиташе, че мисията му в Лондон приключва с неуспех. Бътлър потвърди казаното вече в речта на Чърчил и препоръча споразумението между балканските страни и взаимната им подкрепа като най-сигурна защита на тяхната независимост и цялост. Подобна декларация той направи и публично в Камарата на общините.³⁴⁴

Но надеждите за балканско сътрудничество все повече се стопяваха. На 15 февруари югославските ръководители заминаха за Германия, за да обсъдят с Хитлер участието си в „новия ред“ на Европа.³⁴⁵ От тяхна страна не можеше да се очаква никакво съдействие в планове за съпротива на хитлеристкото нашествие в Балканите. Поведението на Турция будеше не по-малко безпокойство. Все още Рендел се надяваше, че тя не се е поддала на германския натиск, но гръцкото правителство сериозно се съмняваше, че ще реагира срещу нашествието.³⁴⁶ Тези съмнения се потвърдиха с оповестената на 17 февруари българо-турска декларация за „ненакърним мир и искрено и вечно приятелство“. След като не успя да вкара Турция във войната, Англия трябваше да се съгласи с декларацията, която поне създаваше преграда за германското придвижване през България срещу Проливите и Близкия изток. Английският печат се изказа одобрително за декларацията. Но това не изключваше някои неутешителни констатации на английската дипломация: вместо Турция да се противопостави с оръжие срещу обвързването на България с Германия, българското правителство си осигуряваше примирителното поведение на Анкара; осуетяваше се надеждата да се използват балканските държави за осъществяване на английските планове в Югоизтока; декларацията освобождаваше българското правителство от най-големия му страх във връзка с присъединяването към Тристранния пакт.³⁴⁷ Единственото обещание, което Турция даде, бе, че ще влезе във войната на страната на Англия, ако бъде нападната от Германия.³⁴⁸

Чрез гръцката легация в Москва Форин офис отново се постара да насочи действията на съветското правителство в Балканите в съгласие с английските планове. От Наркоминдела бе отговорено, че Съветският съюз не може да остане безразличен към събитията в България, но се придържа твърдо

към принципа за ограничаване сферата на войната.³⁴⁹ Стана ясно, че съветското правителство няма да се поддаде на внушения, които биха провокирали преждевременен конфликт с Германия.

След като Хитлер успя да неутрализира югославската реакция, след като българо-турската декларация осигури безразличието на Анкара и след като стана ясно, че съветското правителство не възнамерява да прибегва до крайни средства, отпаднаха основните мотиви, с които цар Борис бе оправдал в Берхтесгаден отказа си да подпише Тристранния пакт.³⁵⁰ Следователно външнополитическите пречки бяха отстранени и присъединяването към пакта можеше да се очаква всеки ден.

Още щом узна, че българо-турската декларация ще се оповести на 17 февруари, Рендел реши с одобрението на Форин офис да опровергае под формата на изявление пред кореспондента на Ройтер твърденията на официалната пропаганда за английската политика спрямо България. Той подчерта, че Англия е за запазване на неутралитета и независимостта на България, за развитие на тесни и приятелски отношения между балканските държави и против прехвърлянето на войната върху българска територия; че няма да вземе инициатива за нарушаване на неутралитета и въвличане на България във войната; че нарушаването на неутралитета и въвличането във войната може да стане само по инициатива на Германия. Рендел предвидително знаеше, че цензурата няма да допусне изявлението му. Затова изпрати текста лично на Попов, а службата за печата при легацията го разпространи на английски и български език.³⁵¹

А в Лондон Чърчил се ангажира пак лично, като предупреди Момчиллов, че Англия няма да забрави кои са били с нея и кои са били против нея във войната; напомни за голямата опасност за България, ако повтори грешката от миналата война, като изтъкна, че примиряването с насилието би осъдило България да сподели съдбата на Германия след неизбежната английска победа. Момчиллов не бе в състояние да каже нищо повече, освен че от София не е получил никакво указание за промяна на политиката.³⁵² Самият той бе вече песимист, макар още дълго да не си позволяваше да допусне, че царят може да е замаскирал действителните си намерения.³⁵³

Българските власти предприемаха открити действия, които не оставяха място за никакво съмнение. В деня, в който бе оповестена българо-турската декларация, английското вицеконсулство в Бургас бе отворено в отсъствието на вицеконсула. Иззети бяха официални документи. Рендел натовари вицеконсула да протестира пред местните власти. Самият той изпрати протестно писмо до Попов, в което настоя за анкета, за строго наказание на виновниците и за специална охрана на английските дипломатически служби. От външното министерство го уведомиха, че са взети необходимите мерки. На 22 срещу 23 февруари последва ново нападение — този път срещу канцеларията на самата легация. Рендел отново протестира пред Попов, като предупреди, че английското правителство ще си направи съответните изводи.³⁵⁴

На 24 февруари отпътува с влака за Цариград служителят в паспортната служба на легацията Гринуич. На гара Свиленград той бе арестуван от полицията. Официално бе обявено, че е изчезнал. Рендел настоя пред Филов за освобождаването му, заплаши с репресалии, а на специално организирана пресконференция отбеляза, че изчезването на Гринуич е организирано от хора, заинтересовани от влошаването на англо-българските отношения. Филов и Попов се правеха, че нищо не знаят за случая, после обявиха, че

Гринуич не е минавал границата, обещаваха да проучат въпроса. Чак до края на войната съдбата на Гринуич остана неизвестна.³⁵⁶

В края на февруари бяха арестувани няколко журналисти, включително кореспонденти на английски вестници, както и двама българи — служители в английската легация. Други българи, служители в легацията, бяха мобилизирани. Рендел пак протестира пред Филов, като заплаши със скъсване на отношенията. Резултатът бе само освобождаване на мобилизираните.³⁵⁶

В английската легация се извършваше усилена подготовка за напускане на България. Още на 12 февруари от Форин офис бяха наредили на Рендел да бъде готов незабавно да замине за Цариград, щом се реши отзоваването на мисията от София. Пред българските власти и пред други дипломати той обясняваше, че съдбата на българо-английските отношения зависи от германските действия в България. Самият той смяташе, че отношенията трябва да се скъсат, щом германските войски навлязат и стане очевидна подготовката за агресия срещу Гърция. От Форин офис му бе предоставена свобода сам да прецени кога да напусне. Пълномощните министри на Белгия и Полша получиха от правителствата си указание да съгласуват действията си с Рендел.³⁵⁷

Ограничаването на контактите с официалните власти заставаше английския пълномощен министър да се среща по-често с опозиционните буржоазни дейци в страната. Акциите на буржоазната опозиция срещу външната политика на правителството привличаха вниманието и на Лондон. Рендел докладваше за документи, които излизаха от нейно име, макар да не изпитваше доверие в ефикасността им. Още повече, че външнополитически опозицията бе нееднородна: традиционни привърженици на западната политика, привърженици на ориентацията към СССР и даже политици от типа на Цанков, които осъждаха правителството за недостатъчна прохитлеристка убеденост. Рендел поддържаше по-тесни връзки с Буров, Н. Мушанов, Ст. Мошанов и други дейци от прозападните групировки. Постоянни бяха връзките с митрополит Стефан, който го снабдяваше с ценна информация за обществените настроения и за намеренията на управляващите среди. По-често се срещаше и с Кимон Георгиев.³⁵⁸ Голямо значение той отдаде на колективното посещение на ръководителите на парламентарната опозиция при Б. Филов. Като изхождаха от речта на Чърчил по радиото, те се обявиха против участието на България във войната и за запазване отношенията със западните държави. Широка информация за опозиционната акция бе дадена и от английския печат. Форин офис я оцени като насърчителен признак, но прекалено закъсняла. Обърнато бе внимание, че опозиционните водачи трябва да се имат пред вид във връзка с бъдещите действия на Англия в България.³⁵⁹

Под влияние на Рендел във Форин офис се отнасяха с недоверие към БЗНС „Врабча“. Смяташе се, че влияние сред селячеството имат главно пладненци, политическите идеи на които се оценяваха като антикомунистически и проюгославски. Ето защо, когато ръководителите на БЗНС „Врабча“ опитаха да влязат във връзка с легацията, като декларираха готовността си за съпротива срещу правителството, Рендел изрази съмнение в способността на опозицията да упражни влияние и пак подчерта, че всяка дейност в страната трябва да се базира върху лоялност към царя.³⁶⁰ Разузнавателните служби към легацията се свързаха с дясното крило на пладненци и неговия ръководител д-р Г. М. Димитров, които замисляха авантюристичен план за преврат. Рендел осъждаше заговорническите действия, но в края на крайщата и той трябваше да се намеси в тях. Заговорът бе открит от вла-

стите. Някои от участниците бяха арестувани. Д-р Г. М. Димитров бе измъкнат от страната с дипломатическия багаж на легацията, изпратен в Кайро, гдето бе впрегнат в служба на английското разузнаване.³⁶¹

В края на февруари всичко недвусмислено свидетелствуваше за предстоящото германско нашествие. На Рендел бе отказано разрешение да пътува в района на гръцката граница, което той изтъква, че там се върши подготовка за агресия срещу Гърция. От Варна идваха вести за ежедневно пристигане на групи германски туристи. По главните съобщителни средства се поставяха надписи на немски език. В цялата страна се провеждаше частична мобилизация, като се засилваха частите по турската и югославската граница. Опозиционните лидери бяха отчаяни, убедени, че всичко е загубено и че нашествието е неизбежно и въпрос на дни. Буров и Мушанов вече обвиняваха царя в предателство поради сътрудничеството му с хитлеристите. И Рендел не виждаше вече никаква надежда. Открито предупреждаваше, че скъсването на отношенията е неизбежно. Във връзка с намерението му да иска аудиенция при царя, за да протестира срещу арестите, Форин офис му препоръча да повтори предупрежденията, правени вече пред Филев и Попов. В Камарата на общините Бътлър обяви дадените инструкции на Рендел във връзка с напредналата подготовка за германска окупация на България. На въпроса, дали българското правителство е предупреждено, че Англия ще го разглежда като вражеско и ще подложи на бомбардировка съобщителните връзки на страната, той отказа да отговори, но самото оповестяване на въпроса имаше характер на недвусмислена заплаха.³⁶²

На 27 февруари Рендел посети Филев, за да протестира срещу изчезването на Гринуич. От конкретния случай той премина към обща преценка за българската политика, за да приключи със заплаха за скъсване на дипломатическите отношения и за война, ако хитлеристките войски нахлуят в страната. Във връзка с това съобщи, че е поискал аудиенция от царя.³⁶³ Пред Форин офис той постави въпроса, дали да изчака аудиенцията или да не свързва с нея скъсването на дипломатическите отношения. Неговото мнение бе, че скъсването не бива да се забавя, защото то би позволило на Англия да нападне германските войски по въздуха, преди те да са се установили твърдо на гръцката граница. Във Форин офис смятаха, че само по себе си присъединяването към Тристранния пакт не е достатъчен признак за скъсване на отношенията, и препоръчаха легацията да не се изтегля дотогава, докато може да се осигури достойнството ѝ и сигурността на сътрудниците ѝ.³⁶⁴

На 28 февруари от Варна дойдоха съобщения за пристигнали нови групи германски туристи и за преминаване на германски влакове. Турският пълномощен министър извести, че на следния ден България ще се присъедини към пакта. Вечерта от Варна и Бургас дойдоха нови съобщения, че германското нашествие е вече почнало. Връзките на България със съседните страни бяха прекъснати.³⁶⁵

На българските дипломатически представители в чужбина Попов нареди да обясняват пускането на германските войски с принудата да се избира между две злини по-малката и да декларира, че България остава вярна на политиката си на искрено миролюбие и че не ще предприеме нищо, което би застрашило когото и да е.³⁶⁶

На 1 март Б. Филев подписа във Виена протокола за присъединяването на България към Тристранния пакт. Сведенията на английската легация показваха, че на 1 и 2 март хитлеристките войски са се настанили в най-важните

центрове на страната. До 5 март германската войска в България броеше 180 хиляди души, концентрирани главно към границите с Югославия и Гърция.³⁶⁷ Правителството обяви, че скъсва дипломатическите отношения с Полша, Белгия и Холандия.

Първата грижа на Рендел бе да поиска от българските власти да се засили охраната на легацията. Той реши, че е настъпил моментът за скъсване на отношенията, като се вземе за повод полицейските мерки срещу легацията и служителите ѝ. За решението си уведоми и дипломатическите представители на Полша, Белгия и Холандия. Във Форин офис предпочитаха легацията да остане в София колкото е възможно по-дълго и естествено, докато това е полезно. Но конкретното решение пак бе предоставено на Рендел. Той уведоми Форин офис, че възнамерява да обяви на 5 март скъсването на дипломатическите отношения.³⁶⁸

На 2 март вечерта се състоя аудиенцията в двореца. Тя бе поискана от Рендел преди присъединяването към Тристранния пакт с намерение да протестира против полицейските мерки. Но обстановката вече бе коренно променена. Рендел започна с оплаквания за изчезването на Гринуич, за извършените арести и нападенията върху легационните служби; особено настоя за освобождаването на Гринуич, като заяви, че това не би останало без полза за България след войната. Съществената част на заявлението му бе свързана с присъединяването към Тристранния пакт. Рендел напомни, че е разбирал невъзможността за България да се съпротивлява, но това според него не я оправдавало да сътрудничи активно на агресорите. Присъединяването към пакта — подчерта той — довело англо-българските отношения до критична фаза; България се нареждала на страната на Оста, активното ѝ сътрудничество с Германия означавало прехвърляне на войната върху българска територия.

Царят се държеше твърде различно от начина, който бе познат на Рендел от предишните им срещи; сприхав и уклончив, той правеше разговора им мъчителен. Изрази надежда, че когато всички факти по присъединяването, които сега не можел да разкрие, станат известни, поведението му ще бъде оправдано. Изтъкна, че се е стремил да осуети прехвърлянето на войната върху българска територия, но войната избухнала не по негова вина — косвено за избухването на войната обвини Англия, и то понеже не върнала германските колонии. Сподели, че доскоро очаквал да се случи нещо, което да предотврати разширяването на войната, но разочарованието настъпило, когато полк. Донован — личният пратеник на президента Рузвелт, му заявил, че САЩ не са склонни да посредничат за компромисен мир. Подчерта, че България винаги е била зле третирана, не се чули желанията ѝ, не се поощрявал търговският обмен с нея и въпреки това тя се държала покорно от страни, на които Англия предоставила гаранции. Заключение то му бе, че България е жертва на световните събития.

Рендел отново декларира волята на Англия за война до крайна победа и обяви, че не може да остане в страна, където германците командуват, заплаши с бомбардировки от английската авиация. И все пак поиска мнението на царя: има ли причини, които да налагат оставането му. Царят показа пълно безразличие. Само напомни, че когато германските войски влезли в Румъния и Унгария, английското правителство не реагирало по такъв начин. Рендел веднага отговори, че хитлеристкото нашествие в България заплашва пряко Англия и съюзницата ѝ Гърция. Но сам не смяташе този отговор за много

уместен, тъй като съзнаваше, че нашествието в Унгария и Румъния бе първа стъпка към един по-широк план. На раздяла изказа съжаление, че мисията му в България е завършила с неуспех. Царят остана с впечатлението, че заплахата за скъсване на отношенията е изказана по-малко категорично, отколкото в разговора на Рендел с Филев и пресконференцията на 27 февруари.³⁶⁹ Но и този път се излъга. За Рендел въпросът за скъсването на отношенията бе решен. Единствено случаят с Гринуич го задържаше. Но преценяваше, че протакането би навредило на престижа на Англия и би причинило затруднения и опасности. Намерението му бе да скъса отношенията на 5 март, като на официална среща с Попов или Филев връчи съответната нота. Текстът на нотата бе изготвен и пратен за съгласуване в Лондон. В нея скъсването на отношенията се мотивираше с германското нашествие в България, насочено срещу Гърция, със съучастничеството на българското правителство в този план и готовността му да сътрудничи активно с Германия. От Форин офис одобриха замислената процедура. Бе решено от деня на връчването на нотата България да се обяви за контролирана от врага територия.³⁷⁰

Присъединяването на България към Тристранния пакт отново насочи вниманието на Лондон към реакцията на СССР. На 1 март Рендел подчерта пред съветския пълномощен министър, че поради близостта си до Балканите Съветският съюз би трябвало да изрази становище по намерението на Германия да използва България като база за следващите етапи на войната. От Москва Крипс съобщи, че в отговор на заявлението на българския пълномощен министър за присъединяването към пакта съветското правителство е излязло с декларация, която окачествява решението на българското правителство като разширяване на сферата на войната и въвличането на България в нея. Рендел донасяше, че в България съветската декларация не е публикувана, но комунистите я разпространяват. Английският печат не помести, а във Форин офис я оцениха като твърда и откровена. Във връзка с последните й се допускаха две възможности — начало на обрат към открито антигерманско действие или пък като средство за засилване на позицията на СССР с оглед подготовката за нови преговори с Германия. Преобладаващото мнение бе, че Съветският съюз ще продължи да избягва всеки риск за въвличането си във войната и че не ще приеме сътрудничество с Англия в защита на общите интереси на Балканите. Все пак на Крипс бе наредено да поиска разяснение в Наркоминдела за причините, поради които декларацията е обявена, и за евентуалните последици от нея. На подобен въпрос съветският посланик в Лондон отговори, че декларацията означава неодобрение на германските действия поради очакваните контрадействия от Англия, което би докарало войната до границите на СССР.³⁷¹

Щом чу по радиото, че Филев е подписал във Виена Тристранния пакт, Момчилов с телеграма си даде оставката. Във Форин офис обясни, че не може да продължи да отстоява една политика, която ще донесе на България тежки жертви след войната. Оставката веднага бе приета. Филев даже се показва доволен, че се е отървал „от този неуравновесен човек, който се чувства повече англичанин, отколкото българин“. Той възнамеряваше да му отнеме имотите и да конфискува имуществото му.³⁷² По настояване на Филев бяха уволнени и придворните дами сестрите Петрови, които на 1 март демонстративно бяха поканили Рендел на чай.³⁷³

На 5 март сутринта Рендел връчи на Филев нота, в която присъединяването към Тристранния пакт се обявяваше за маскировка на намерението на

Германия да нападне Гърция; българското правителство се обвиняваше, че улеснява тези намерения, че не желае да запази неутралитета си и е готово да сътрудничи с Германия; скъсването на дипломатическите отношения с Полша, Белгия и Холандия и настаняването на германски войски в страната се разглеждаше като подчиняване на България на германската политика; с всичко това се мотивираше решението на английското правителство да изтегли дипломатическата си мисия от София. От свое име Рендел изтъкна, че Англия се грижела за запазване независимостта и неутралитета на България, но българското правителство само нарушило неутралитета си. Във връзка със случая Гринуич той обвини българските власти, че си служат с методи, употребявани само в нецивилизовани държави. Филев се опитва да отклони упрека за скъсване на отношенията с Белгия, Холандия и Полша, като заяви, че българското правителство никога не е признавало емигрантските правителства на тези страни и само от любезност е търпало представителите им в София. Той отхвърли заявлението за грижата на Англия за българската независимост, като подчерта, че това било задължение само на българската държава. Рендел заплашително отговори, че ще запомни тези думи и ще ги припомни на бъдещата мирна конференция като доказателство, че Филев е поел цялата отговорност за политиката, довела до подписването на Тристранния пакт и влизането на германските войски. От държането на Рендел Филев бе доста смутен. Трябваше Рихтхофен да го успокоява, че Англия не разполага с достатъчно средства, за да бомбардира България, и да го уверява, че германската авиация е готова да поеме въздушната отбрана на страната.³⁷⁴

В прощалната си аудиенция с Попов Рендел повтори упрека, че българското правителство не е избрало поне поведението на Дания, а е предпочело активно да сътрудничи на Германия, и заплахата, че Англия няма никога да забрави, че България се е присъединила към враговете ѝ.³⁷⁵ Поведението на Рендел около скъсването на дипломатическите отношения с България получи високата оценка на Идън.³⁷⁶ Българският печат съобщи за скъсването на отношенията, като подчерта, че това не означавало обявяване на война.⁷⁷

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Присъединяването на България към Тристранния пакт и въвличането ѝ по такъв начин във Втората световна война се дължеше на комплекс от причини. Главната, решаващата бе политиката на българската управляваща буржоазия. Основите на тази политика се положиха още в предвоенните години чрез утвърждаването на монархо-фашистката диктатура, чрез установяването на тесни икономически и политически отношения с Третия райх, чрез разширяващата се идеологическа близост между двата режима. С похода на Германия срещу Версайската система се свързваха и надеждите за осъществяване на българската ревизионистична програма.

Ориентацията към фашистката агресивна коалиция се дължеше и на събития и процеси в европейските отношения между двете световни войни и в началото на Втората световна война, които не зависеха от волята и намеренията на управляващата българска буржоазия. Важен фактор, който предреша до голяма степен акта от 1 март 1941 г., бе поведението на западните държави към България през целия междувоенен период.

Две десетилетия българската буржоазна държава бе държана под карантин: подозирана, пренебрегвана, обвинявана във всевъзможни грехове. Две десетилетия съседните държави бяха покровителствувани и облагодетелствувани често за сметка на България. Така се създаде един психологически климат, който ще влияе неблагоприятно върху всички опити в навечерието и началото на войната да се спечели тя за различни балкански комбинации.

Съветско-германският пакт от август 1939 г. имаше специфично отражение в България: за русофилските народни маси Германия се оказа страна, която е в приятелски отношения със СССР и воюва върху създателите и крепителите на Версайската система. Това ще позволи на царя и правителството да прокарат по-безболезнено постепенния курс на всестранно обвързване с хитлеро-фашизма.

Последваха печалните резултати от англо-френската политика през „странната“ война и разгрома на Франция през юни 1940 г. Германия се превърна в господстващата сила върху европейския континент. Прохитлеристките среди на българската буржоазия натрапваха вярата, че именно тя ще е победителят във войната и благодарение на нейната победа само ще се постигне националното обединение. И сякаш в потвърждение на тази вяра дойде освобождението на Южна Добруджа. Българската политика се наклони решително към Германия.

Нарастващите симпатии към Германия представляваха само едната страна на официалната политика. Редом продължаваше да съществува съмнение в крайната победа на Хитлер. Стремехът да се избегне пряко участие във войната и същевременно да се използва Германия за конкретни придобивки се изразяваше в тактиката да се правят постоянни отстъпки пред хитлеристкия натиск, като се отлага откритата ориентация. Надеждата бе, че демонстрираната пълна лоялност ще се окаже достатъчна за Хитлер и той не ще настоява за пряко въвличане във войната. Но постоянните отстъпки доведоха в края на 1940 г. до едно положение, при което за управляващите среди нямаше друг изход, освен да се подчинят на ултиматума на Хитлер. Така съдбата на българския неутралитет се поставяше в зависимост от волята на Германия. Дори когато царят и правителството оказваха известна съпротива срещу натиска от Берлин, те имаха съзнанието, че стане ли изборът неизбежен, пътят им е само един — съюз с Германия, и затова всичките дипломатически хитрувания гонеха една цел — да се протака и отлага окончателното решение.

Впрочем да се запази неутралитетът, когато войната обхващаше целия Югоизток, бе една неосъществима цел. В предвоенните години все още можеше да се постигне единодневие на балканските държави срещу общата опасност стига да бе проявено повече чувство за взаимно разбирателство и дух на солидарност. След избухването на войната възможностите в това отношение бяха ограничени и съдбата на Балканите зависеше главно от хода на военните действия. Българските управляващи среди субективно желаеха неутралитета, но в същото време съзнаваха, че не разполагат със сила да го запазят. Атакуван от различни страни, неутралитетът се пропукваше, а участието във войната изглеждаше неотвратимо.

Всички държави се намесиха във Втората световна война едва когато интересите им бяха пряко застрашени или бяха подложени на открита агресия. Англия и Франция отстъпваха пред Хитлер до 1 септември 1939 г. В Мюн-

хен те не пожалиха дори Чехословакия. Съветският съюз сключи пакт с Германия, за да предотврати една война, която лесно можеше да прерасне в общ империалистически поход срещу първата социалистическа държава. Великата отечествена война на съветските народи започна като отговор на вероломното хитлеристкото нашествие. Гърция дори след нападението на Италия се стараеше да не предизвика с нищо Германия. И след преврата от 27 март 1941 г. новото югославско правителство демонстрира воля за разбирателство с Германия. Турция бе в съюзнически отношения с Англия и Франция, но остана неутрална чак до лятото на 1944 г. България бе идеологически и политически близка с хитлеристкия режим и се намираше под силно германско икономическо влияние. Тя не намираше оправдание да воюва срещу фашистката коалиция нито по антифашистки съображения, нито за да защитава установеното след 1918 г. европейско статукво. Да се опълчи срещу Германия — това означаваше война и окупация без надежда за никаква помощ отвън. Да застане на нейна страна — това означаваше да се спаси от война и окупация и да реализира аспирациите си. Развитието на военните действия през началния период на войната създаваше илюзия, че фашистката коалиция ще е победителят, че тя ще диктува мирните условия, а дори от един неблагоприятен изход не се очакваше, че ще доведе до пълен и окончателен разгром на Германия.

Такива бяха съображенията, с които управляващите среди оправдаваха решението си да се присъединят към Тристранния пакт. Но и след 1 март 1941 г. те ще се стараят да стоят настрана от военните действия. Едва с разгрома на Гърция и Югославия и с първоначалните успехи на Вермахта във войната срещу СССР българската политика стана убедено прогерманска. Тя вече имаше историческо оправдание за съюза с Германия — обединението; тя напълно съчувствуваше на похода за ликвидиране на първата социалистическа държава и в успеха му виждаше гаранция за съхраняване на монархофашисткия режим и на капиталистическия строй в България. Така царят и правителството не само се подчиниха на хитлеровия диктат, но станаха и активни сътрудници в плановете за установяване на фашисткия „нов ред“ в Европа.

Като изхождаше от убеждението за ключевото положение на България в Балканите, Англия положи максимални усилия, за да осуети присъединяването ѝ към Тристранния пакт. В началото — от есента на 1939 до пролетта на 1940 г. — тя подбуждаше различни балкански комбинации с участието на България, без да изключва дори възможността за влизането ѝ в една обща система за отпор срещу агресията; през лятото и есента на 1940 г. целта бе по-скромна — да се запази неутралитетът такъв, какъвто бе провъзгласен и какъвто се провеждаше с все по-ярко изразените прогермански симпатии; от края на 1940 и особено в началото на 1941 г. се прие, че България не е в състояние да се съпротивлява, и се предявяваше само искането да не сътрудничи активно на агресорите.

Нито една от тези цели не се постигна. Причината се криеше най-вече в неизгодното положение, в което се намираше самата Англия. Нейните възможности за действие изобщо и особено в Югоизтока бяха ограничени. Поради това съветите и заплахите ѝ оставаха без особен отзвук. Без да предлага ефикасна помощ на застрашените държави, тя сама разчиташе на мощта им, за да подобри собствените си стратегически позиции.

За привличането на България се залагаше върху съгласието на Румъния доброволно да отстъпи Южна Добруджа. Но румънското правителство ос-

тана глухо за английските внушения. Все пак добруджанският въпрос бе разрешен, но с посредничеството на Хитлер, а резултатът бе усиляване на германското влияние в България и Румъния.

Безплоден остана опитът за изграждане на турско-гръцко-югославски блок, към който трябваше да се привлече и България. Но даже свързаните с Англия държави отбягваха да поемат задължение, което съдържаше риск да ги сблъска с Германия. Провалът на различните варианти за балкански блок Рендел ще отчете по-късно като една от важните причини за неуспеха на Англия в Балканите.

Въпреки многократните препоръки от Лондон не настъпи никакъв прогрес в българо-югославските отношения. Вместо сближение между двете славянски страни като част от една прозападна балканска комбинация югославските ръководители сами поеха пътя на ориентация към Германия.

В своята политика към България Англия залагаше най-вече на българо-турското споразумение. То се осъществи, но пак с противоположна цел — за да се спаси от германския удар, Турция се задължи да не реагира срещу хитлеристкото нашествие в България.

Развитието на събитията през началния период на войната разкри близостта на съветските и английските интереси в Балканите. Особено по отношение на ориентацията на България се прояви едно обективно съвпадение на интереси, което правеше възможно единодействието между двете големи държави. Но и това не стана. Съветският съюз отбягваше преждевременно стълкновение с Германия и подозираше, с повече или с по малко основание, че всяка постъпка на Лондон в Москва цели да предизвика такова стълкновение. От своя страна Англия се плашеше от нарастване на съветското влияние в Балканите и даже в известен смисъл предпочиташе Германия да привлече България, отколкото Съветският съюз да добие здрави позиции тук. В англо-съветските отношения се запазиха взаимните подозрения и недоверие.

В самата България английската дипломация пренебрегваше политическите сили, а се оповаваше най-вече на благоразумието на цар Борис III. Тя разчиташе на стремежа на царя да избегне участие във войната, на неверието му в окончателната германска победа и на тактиката му да протака и лавира. В края на крайщата и тази надежда остана напразна. След присъединяването към пакта английската дипломация се опита да си обясни причините за решението на царя. В характера му се откри едната от тях — нерешителността, страхът от смели действия, хитруванията са го направили безпомощен в обстановка, когато са се налагали решителност, смелост и категоричност. На второ място — антикомунизмът и антисъветизмът на българския монарх. Страхът от болшеvizма — така Рендел определяше един от главните мотиви, определящи политиката на Борис III през цялото му царуване. И на пресконференцията след окончателното си завършване в Лондон на въпроса, защо цар Борис застана на страната на Германия, Рендел отговори лаконично: страхът от Русия.³⁷⁸

В края на крайщата английските усилия за предотвратяване участието на България в Тристранния пакт завършиха с провал. Единственият резултат от тях бе, че те оказваха известно влияние върху правителството, което се боеше от военни действия върху българска територия, от английски бомбардировки и неуверено в крайната германска победа — от отмъщението на Англия след войната. Ето защо със заплахите от Лондон то оправдаваше политиката си на протакане и се старееше да излезе така, че е отстъпило накрая против волята си под непреодолимия германски натиск.

¹ И. Димитров. Един епизод от подготовката на Мюнхенската конференция. — Векове, 1977, кн. 6, с. 64 и сл.

² Пламък, 1978, кн. 6, с. 161.

³ E. Barker. British Foreign Policy in South-East Europe in the Second World War, London 1976, p. 6.

⁴ F. O. 371. 24869, София, 17. III. 1939, л. 136—137.

⁵ Пак там, 6. III. 1940, л. 38—39.

⁶ Н. Генчев. Външната политика на България през началния период на Втората световна война (1939—1941). — ГСУ, ФИФ, т. LXIII, 1970, кн. III — история, 1971, с. 9.

⁷ F. O. 371. 23730, Ссфия, 7.IX.1939, л. 151; 11. IX. 1939, л. 169.

⁸ Les Archives Secrètes de la Wilhelmstrasse. T. IX. Les Années de la Guerre. Livre I (18 Mars — 10 Mai 1940). Paris, 1960 (по-нататък Les A. S., IX), p. 344.

⁹ F. O. 371.23730, Ссфия, 11.IX. 1939, л. 169; 10. X. 1939, л. 287—288; E. Barker. Op. cit., p. 57.

¹⁰ История внешней политики СССР 1917 — 1975. Т. I. М., 1976, с. 395 — 397; История Второй мировой войны, 1939 — 1945. т. III. М., 1974, с. 14 — 15, 35 — 37, 4; В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958, с. 310 — 312; Дж. Батлер. Большая стратегия, сентябрь 1939 — июнь 1940, М., 1959, с. 77.

¹¹ E. Barker. Op. cit., с. 3—5.

¹² Пламък, 1978, кн. 6, с. 160.

¹³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а.е. 1, 2. IX. 1939, л. 11—12.

¹⁴ Днес, г. IV, № 1080, 1 септ. 1939; № 1081, 2 септ. 1939; № 1082, 4 септ. 1939.

¹⁵ Зора, г. XXI, № 6068 3 септ. 1939.

¹⁶ Z. Avramovski. Attempt to Form a Neutral Bloc in the Balkans (September — December 1939). — Studia Balcanica, 4, 1971, p. 130.

¹⁷ F. O. 371.23730. Анкара, 6. IX. 1939, л. 94. Гръцкият пълномощен министър в Лондон побърза да даде на Форин офис свое тълкуване на това обещание: или българското правителство ще помоли за помощ срещу германския натиск, или ще използва случая, за да изнудва съседите си, че ще приеме предложението, ако те не удовлетворят исканията му (Пак там, Лондон, 12. IX. 1939, л. 143).

¹⁸ И. Димитров. Българо-италиански политически отношения 1922 — 1943. С., 1976, с. 343.

¹⁹ F. O. 371. 23730, София, 2. IX. 1939, л. 120 — 121; 7. IX. 1939, л. 147, 149 — 150, 152 — 154; 10. IX. 1939, л. 157; 11. IX. 1939, л. 168.

²⁰ Пак там, 17. IX. 1939, л. 230 — 233.

²¹ F. O. 371. 24869, Лондон, 14. II. 1940, л. 56; F. O. 371. 24878; Лондон, 21. II. 1940, л. 24 — 27; F. O. 371. 24877, София, 18. I. 1940 г., л. 77; 20.I.1940, л. 74 — 75.

²² F. O. 371. 23730, София, 2.IX. 1939 г., л. 120 — 121; 7. IX. 1939, л. 148 — 149; F. O. 371. 24869, София, 5. II. 1940., л. 47.

²³ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80.

²⁴ F. O. 371. 23730, 29. VIII. 1939, л. 97; F. O. 371. 23730, л. 218; F. O. 371. 24878, Лондон, 21. II. 1940, л. 24 — 27.

²⁵ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80; F. O. 371. 23730, Лондон, 9. IX. 1940, л. 98 — 99; 26. IX. 1940, л. 146.

²⁶ G. Rendel. The Sword and the Olive. Recollections on the Diplomacy and Foreign Service. London, 1949, p. 165.

²⁷ F. O. 371. 23730, София, 6. IX. 1939, л. 91; Лондон, 7. IX. 1939, л. 89; Лондон, 8. XI. 1939, л. 92; M. L. Miller. Bulgaria during the Second World War. Stenford, California, 1975, p. 13.

²⁸ Рендел съобщаваше във Форин офис, че след избухването на войната царят станал трудно достъпен. Но дали достъпът в двореца не бе затруднен само за английския ди.

пломат? В дневника на Маждаров са записани слухове, че отношенията на външното министерство с английската легация са охладнели, че се действувало за отзоваването на Рендел, упрекван, че е уредил аудиенцията на Ст. Мошанов в Бъкингамския дворец (Пламък, 1978, кн. 6, с. 162.)

²⁹ F. O. 371. 23730, София, 11. IX. 1939, л. 164 — 165.

³⁰ И. Димитров. Цит. съч., с. 343.

³¹ F. O. 371. 23730, София, 15. IX. 1939, л. 179; 16. IX. 1939, л. 182, Лондон; 16. IX. 1939, л. 180, 195 — 196, 256; Днес, г. IV, № 1093—16 септ. 1939.

³² F. O. 371. 23730, София, 12. IX. 1939, л. 125, 126; 14. IX. 1939, л. 219; 16. IX. 1939, л. 200.

³³ G. Rendel. Op. cit., p. 166; E. Barker. Op. cit., p. 55—56; F. O. 371. 24870, Лондон, 21. XI. 1940, л. 234.

³⁴ F. O. 371. 23730, Лондон, 15. IX. 1939, л. 127—131.

³⁵ Пак там, 18. IX. 1939, л. 133.

³⁶ Пак там, л. 134—135; 19. IX. 1939, л. 136—138, 140—141; София, 23. IX. 1939, л. 214; 2. X. 1939, л. 272—273.

³⁷ Пак там, София, 23. IX. 1939, л. 257а; 22. IX. 1939, л. 211; 2. X. 1939, л. 272; Лондон, 25. IX. 1939, л. 213; 27. IX. 1939, л. 215; 30. IX. 1939, л. 258; M. L. Miller. Op. cit., p. 13.

³⁸ И. Н. Чемпалов. Политика англо-французкого блока на Балканах в период „Странной войны“ (сентябрь 1939 — март 1940). — Ученые записки Уральского гос. университета им. А. М. Горького, вып. XVI—и ст., 1957, с. 101 и сл.; Д. Сирков. Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 — 1 март 1941). — ИИИБКИ, т. 14, 1965, с. 68, 71—73; Хр. Христов. Външната политика на България в навечерното и началото на Втората световна война — В: В чест на академик Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му, С., 1974, с. 338—341.

³⁹ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80—81, 505; G. Rendel. Op. cit., p. 166; E. Barker. Op. cit., p. 13—18, 22; M. L. Miller. Op. cit., p. 14; F. O. 371. 24869, Лондон, 23. I. 1940, л. 8.

⁴⁰ F. O. 371. 23729, л. 102—103.

⁴¹ I Documenti Diplomatici Italiani, Nona Serie: 1939—1943, VI (4 Settembre — 24 Ottobre 1939), Roma, 1954 (по-нататък DDI, IX, 1), p. 79, 167; Д. Сирков. Цит. съч., с. 69; Z. Avgatovskii. Op. cit., p. 130—131; F. O. 371. 23730, София, 14. IX. 1939, л. 219; 24. X. 1939, л. 301; Белград, 17. IX. 1939, л. 246.

⁴² F. O. 371. 23730, София, 19. IX. 1939, л. 188—191, 194; 22. IX. 1939, л. 210; Лондон, 19. IX. 1939, л. 192.

⁴³ Пак там, София, 14. IX. 1939, л. 239—241, 243; 17. IX. 1939, л. 320; 19. IX. 1939, л. 191; 22. IX. 1939, л. 210; 2. X. 1939, л. 272—274; 7. X. 1936, л. 236; F. O. 371. 24869, София; 2. II. 1940, л. 49.

⁴⁴ F. O. 371. 23730. София, 11. IX. 1939 г., л. 166.

⁴⁵ История внешней политики СССР, с. 413.

⁴⁶ Ф. Д. Волков. СССР—Англия, 1929—1945, М., 1964, с. 309; Л. Живкова. Англо-турските отношения 1933—1939, С., 1971, с. 177—178; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 82.

⁴⁷ F. O. 371. 23730, София, 20. X. 1939 г., л. 295—296.

⁴⁸ И. Димитров. Цит. съч., с. 346; Z. Avgatovskii. Op. cit., p. 137.

⁴⁹ F. O. 371. 23730, София, 24. X. 1940, л. 303; Лондон, 24. X. 1940, л. 292; 3. XI. 1940, л. 304; 10. XI. 1940, л. 321; 11. XI. 1939, л. 328; Цариград, 6. XI. 1940, л. 32; I Documenti Diplomatici Italiani, IX Serie, v. II (25 Ottobre — 31 Dicembre 1939), Roma, 1956, p. 100 (по-нататък DDI, IX, 2); I Documenti Diplomatici Italiani, IX Serie, v. III (1 Gennaio — 8 Aprile 1940), Roma, 1959, p. 10 (по-нататък DDI, IX, 31.)

⁵⁰ F. O. 371. 23730, София, 11. IX. 1939, л. 166—167.

⁵¹ Пак там, 17. IX. 1939, л. 202—203; F. O. 371. 23727, София, 21. XII. 1939, л. 240—241.

⁵² F. O. 371. 23730, София 1. XI. 1939, л. 316; F. O. 371. 24869, Белград, 29. II. 1940, л. 95; F. O. 371. 23727, Лондон, 18. XII. 1939, л. 224—225; F. O. 371. 23723, Белград, 11. XII. 1939, л. 231, 236.

⁵³ F. O. 371. 23723, Белград, 11. XII. 1939, л. 238.

⁵⁴ История внешней политики СССР, с. 399—400, 406—409; История Второй мировой войны, т. III. с. 44—46; В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 316, 319; Ф. Д. Волков, Цит. съч., с. 305, 307.

⁵⁵ Д. Сирков. Цит. съч., с. 64, 73—74.

⁵⁶ F. O. 371. 29721, София, 1. II. 1941, л. 209; F. O. 371. 24877, София, 11. I. 1940, л. 68—69.

- ⁵⁷ Плямък, 1978, кн. 6, с. 161; Ф. О. 371. 24878, София, 6. III. 1940, л. 38.
- ⁵⁸ Советско-болгарские отношения и связи, Документы и материалы. Т. I. (ноябрь 1917—сентябрь 1944), М., 1976, с. 464—465, 468—469, 472—489; Ф. О. 371. 24869, София, 17. I. 1940, л. 34—35; 4. IV. 1940, л. 185.
- ⁵⁹ Ф. О. 371.23730, София, 1.XI. 1939, л. 316; 11. XI. 1939, л. 325326; 11. X. 1939, л. 279 — 280; Les A. S., VIII. 1, р. 420; DDI, IX, 2, с. 418—419; И. Димитров. Цит. съч., с. 334
- ⁶⁰ Ф. О. 371. 23723, Белград, 11. XII. 1939, л. 236; Ф. О. 371. 24869, Атина, 23. II. 1940, л. 75; Букурещ, 18. II. 1940, л. 53; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 646, Стокхолм, 9. I. 1940; ЦДИА, ф. 141, оп. 1, а. е. 364, Атина, 28.XII. 1939, л. 4; DDI, IX, 2, р. 509.
- ⁶¹ DDI, IX, 2, р. 587.
- ⁶² Ф. О. 371. 24869, София, 4. IV. 1940, л. 185.
- ⁶³ Ф. О. 371. 23730, София, 3. X. 1939, л. 265; 11. X. 1939, л. 279; Ф. О. 371. 23727, София, 21. XII. 1939, л. 240; Ф. О. 371. 24877, София, 11. I. 1940, л. 76; 23. II. 1940, л. 81.
- ⁶⁴ Ф. О. 371.24877, София, 30. XII. 1939, л. 61—63; 4.I.1940, л. 65—66, 20. I. 1940, л. 74; 23. II. 1940, л. 82.
- ⁶⁵ Ф. О. 371.23730, Лондон, 7. IX. 1939, л. 89; Z. Avramovski. Op. cit., с. 133.
- ⁶⁶ Z. Avramovski. Op. cit., р. 133; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 80.
- ⁶⁷ G. Rendel. Op. cit., р. 165—166; E. Barker. Op. cit., р. 11; Z. Avramovski. Op. cit., р. 124; M. L. Miller. Op. cit., р. 14.
- ⁶⁸ G. Gafenco. Préliminaires de la Guerre à l'Est. Paris, 1945, p. 333; I. Calafeteanu. Considérations sur le bloc balkanique des Neutres. — Studia balcanica, 7, 1973, p. 415; Н. И. Лебедев. Крах фашизма в Румынии. М., 1976, с. 243—244.
- ⁶⁹ Ф. О. 371. 23730, Атина, 15.IX.1939, л. 220; DDI, 1, р. 267.
- ⁷¹ Z. Avramovski. Op. cit., р. 125, 134—135; G. Gafenco. Op. cit., р. 313—314.
- ⁷¹ Б. М. Кольпер. Попытка создание балканского „нейтрального“ блока в начале Второй мировой войны. — В: Балканский исторический сборник, II, Кишинев, 1970. с. 198 — 199.
- ⁷² Z. Avramovski. Op. cit., р. 136—137.
- ⁷³ DDI, IX, 1, р. 267; Ф. О. 371. 23730, София, 11. IX. 1939, л. 167.
- ⁷⁴ Б. М. Кольпер. Цит. съч., с. 204—205.
- ⁷⁵ Пак там, с. 206; Z. Avramovski. Op. cit., р. 142—143.
- ⁷⁶ I. Calafeteanu. Op. cit., р. 415—418.
- ⁷⁷ Б. М. Кольпер. Цит. съч., с. 220; Z. Avramovski. Op. cit., р. 142—143; Les A. S., VIII, 1, р. 360—361; E. Camrus, Le bloc des Neutres (Septembre — Octobre 1939). — Studia Balcanica, 7, 1973, р. 271.
- ⁷⁸ Вчера и днес, г. I, № 36, 5 дек. 1939; Советско-болгарские отношения и связи, с. 471; И. Димитров. Цит. съч., с. 355; Ф. О. 371. 23730, Лондон, 24. X. 1939, л. 291—293.
- ⁷⁹ За посещениято вж. у Д. Сирков. Цит. съч., с. 69—70; Н. Генчев. Цит. съч., с. 26; Хр. Христов. Цит. съч., с. 332.
- ⁸⁰ Les A. S. VIII, 1, р. 437.
- ⁸¹ ЦДИА, ф. 3. оп. 1, а. е. 1119, София, 11. XI. 1939, л. 99; Зора, г. XXI, № 6135, 24 ноем. 1939; Вчера и днес, г. I, № 23, 20 ноем. 1939; № 25, 22 ноем. 1939; № 26, 23 ноем. 1939; Les A. S. VIII, 1, р. 420; Ф. О. 371. 23727, Лондон, 18.XII.1939, л. 224; Ф. О. 371. 24869, Анкара, 29. IV. 1940, л. 237—238.
- ⁸² Дж. Батлер. Цит. съч., с. 83—84.
- ⁸³ DDI, IX, 3, р. 18.
- ⁸⁴ Зора, г. XX, № 6168, 14 ян. 1940.
- ⁸⁵ Ф. О. 371. 24869, л. 9—10; Лондон, 11. V. 1940, л. 239; Анкара, 29. IV. 1940, л. 233.
- ⁸⁶ Ф. О. 371. 24869, л. 9—10; Лондон, 23. I. 1940, л. 8—12; София, 5. II. 1940, л. 44.
- ⁸⁷ Пак там, Лондон, 25. I. 1940, л. 18—19; 31. I. 1940, л. 25; София, 27. I. 1940, л. 36; 28. I. 1940, л. 24; Анкара, 30. I. 1940, л. 27; Букурещ, 30. I. 1940, л. 29.
- ⁸⁸ Пак там, Анкара, 30. I. 1940, л. 27.
- ⁸⁹ Пак там. София, 2. II. 1940, л. 48—51.
- ⁹⁰ Пак там, л. 49—50; 16. III. 1940, л. 140; Анкара, 29. IV. 1940, л. 234—235. В Белград отбелязаха, че пред Сарачоглу Кюсеиванов говори само за Южна Добруджа, докато в други случаи включва исканията за излаз на Егейско море и за Западните покрайнини (Пак там, Белград, 29. II. 1940, л. 95).
- ⁹¹ Ф. О. 371. 24902, Анкара, 3. IV. 1940, л. 230; E. Barker. Op. cit., р. 12.

- ⁹² F. O. 371. 24902, Анкара, 3. IV. 1940, л. 230; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 8; H. Klatzschbull-Hugessen. Op. cit., p. 157; G. Rendel. Op. cit., p. 167.
- ⁹³ F. O. 371. 29721, л. 200; F. O. 371. 24869, Атина, 22. II. 1940, л. 101; Белград, 25. I. 1490, л. 78; 29. II. 1940, л. 95; 4. V. 1940, л. 240. Един съвременник даже съобщава, че Къосеванов бил уволнен, след като запознал царя с плана си за балканско сътрудничество (M. Padev. Escape from the Balkans. New York, 1943, p. 93—94).
- ⁹⁴ F. O. 381. 24869, София, 24. IV. 1940, л. 212.
- ⁹⁵ F. O. 371. 24880, София, 15. I. 1940, л. 113.
- ⁹⁶ F. O. 371. 23730, София, 23. IX. 1939, л. 277.
- ⁹⁷ В един доклад Рендел отбелязваше, че не се е срещал изобщо с Кимон Георгиев, че Петко Стайнов бил приятен журналист, но безотговорен и лековат човек, че Буров принадлежал повече на миналото и не можел да играе сериозна роля. Единствено Ст. Мошанов — по това време още председател на Народното събрание — приел като сериозна алтернатива за министър-председател (Пак там, 29. IX. 1939, л. 312).
- ⁹⁸ Пак там, л. 309—313.
- ⁹⁹ F. O. 371. 24880, София, 15. I. 1940, л. 111—113; Лондон, 19. I. 1940 г., л. 115. Във Форин офис разполагали с доста сведения за движението на Ив. Михайлов след бягството му от България през 1934 г., за опита му да се установи в Египет; слухове, че се намира в Албания, Полша, Литва, Италия; връзката му с Италия, Ал. Цанков; за среща с гестаповец в Цюрих и пр. (пак там, София, 23. IV. 1940, л. 118, Цюрих, 7. V. 1940, л. 119; F. O. 371. 23728, Лондон, 26. IV. 1939, л. 159—160).
- ¹⁰⁰ F. O. 371. 24869, Атина, 22. II. 1940, л. 101; Белград, 25. II. 1940, л. 79; 4. V. 1940, л. 240.
- ¹⁰¹ Пак там, Белград, 18. II. 1940, л. 61—63; София, 28. II. 1940, л. 90.
- ¹⁰² Пак там, София, 25. II. 1940, л. 92, 102—103; Лондон, 11. V. 1939, л. 239; Анкара, 13. V. 1940, л. 246.
- ¹⁰³ Вчера и днес, г. I, № 121—18 март 1940; № 124—20 март 1940.
- ¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17 а, л. 4; F. O. 371. 24869, София, 3. III. 1940, л. 109; F. O. 371. 24877, София, 3. IV. 1940, л. 101, 110.
- ¹⁰⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 1 и сл.; АМВР, II, н. с., л. 14, л. 301—302; Н. Генчев. Цит. съч., с. 38—39; И. Димитров. Цит. съч., с. 359; В. Тодшкова. България и Третият райх (1941—1944). Политически отношения. С., 1975. с. 20.
- ¹⁰⁶ Н. Генчев. Цит. съч., с. 37—38, 41; Хр. Христов. Цит. съч., с. 342; И. Димитров. Цит. съч., с. 361; E. Vakkert. Op. cit., p. 56; M. L. Miller. Op. cit., p. 21.
- ¹⁰⁷ F. O. 371. 24869, София, 21. II. 1940, л. 66—67; 28. II. 1940, 90—91; Лондон, 1. III. 1940, л. 68; F. O. 371—24878, л. 54; F. O. 371—24870, София, 17. VII. 1940, л. 53; F. O. 371. 24880, София, 25. VII. 1940, л. 224.
- ¹⁰⁸ F. O. 371. 24902, Лондон, 8. IV. 1940, л. 238; F. O. 371. 24869, София, 5. III. 1940, л. 105., 107; 8. III. 1940, л. 115; ЦДИА, ф. 176, оп. 8. а. е. 17а, л. 4; DDI, IX, 3, p. 603; Д. Сирков. Цит. съч., с. 101—105.
- ¹⁰⁹ M. Padev. Op. cit., p. 120; E. Vakkert. Op. cit., p. 44; F. O. 371. 24869, София, 4. IV. 1940, л. 191, 197—198; F. O. 371. 24878, София, 19. VII. 1940, л. 135; F. O. 371. 24870, София, 28. VI. 1940, л. 48; 29. VI. 1940, л. 50; F. O. 371. 24880, София, 6. VIII. 1940, л. 97. По случай годишнината от аудвиенията при краля Рендел покани Мошанов на обяд. Присъствава и Н. Мушанов (F. O. 371. 24870, София, 23. VIII. 1940, л. 77—78).
- ¹¹⁰ M. Padev. Op. cit., p. 126—127; Н. Генчев. Цит. съч., с. 26—27.
- ¹¹¹ ЦДИА, ф. 3, оп. 2, а. е. 1119, София, 26. II. 1940, л. 109—111; F. O. 371. 24902, Лондон, 14. III. 1940, л. 3; F. O. 371. 24878, София, 5. VI. 1940, л. 67; Вчера и днес, г. I, № 106, 29 февр. 1940; M. Padev. Op. cit., p. 123.
- ¹¹² F. O. 371. 24902, Лондон, 14. III. 1940, л. 3; F. O. 371. 24902, л. 26, 63, 65, 67, 68, 70, 71.
- ¹¹³ F. O. 371. 23730, София, 17. IX. 1939, л. 206—208; ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 1119, София, 30. X. 1939, л. 83; 17. II. 1940, л. 107.
- ¹¹⁴ G. Rendel. Op. cit., p. 169; Д. Сирков. Цит. съч., с. 40, 69; Н. Генчев. Цит. съч., с. 29; F. O. 371. 24878, София, 12. II. 1940, л. 15; F. O. 371. 24878, л. 70; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 5, София, 26. III. 1940, л. 1—2; 1. V. 1940, л. 3—4.
- ¹¹⁵ F. O. 371. 24878, София, 12. II. 1940, л. 17; 18. II. 1940, л. 9—12; Лондон, 1. III. 1940, л. 18.
- ¹¹⁶ Пак там, София, 27. V. 1940, л. 46; 21. VI. 1940, л. 47—48, 51.
- ¹¹⁷ F. O. 371. 24869, Лондон, 4. IV. 1940, л. 135.
- ¹¹⁸ Пак там, София, 16. III. 1940, л. 140—143; 17. III. 1940, л. 136—139; Лондон, 1. IV. 1940, л. 133—134; 2. IV. 1940, л. 134.

- ¹¹⁹ F. O. 371.24902, Анкара, 3. IV. 1940—231; Лондон, 8. IV. 1940, л. 238.
- ¹²⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 644, София, 7. IV. 1940, л. 48.
- ¹²¹ F. O. 371.24869, София, 4. IV. 1940, л. 183—191; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, София, 4. IV. 1940, л. 11; DDI, IX, 3, р. 603.
- ¹²² Вчера и днес, г. I, № 137,5 апр. 1940; № 138,6 апр. 1940; № 139,8 апр. 1940; Зора, г. XXI, № 6245, 6 апр. 1940; № 6247, 9 апр. 1940; Днес, г. I, № 4, 13 апр. 1940.
- ¹²³ F. O. 371.24902, Лондон, 8. IV. 1940, л. 238—239; 11. IV. 1939, л. 242,244; 12. V. 1940, л. 306.
- ¹²⁴ Днес, г. I, № 13,24 апр. 1940; E. Barker. Op. cit., p. 12; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17 а, София, 14. IV. 1940, л. 4.
- ¹²⁵ История Второй мировой войны. Т. III. с. 79.
- ¹²⁶ Днес, г. I, № 8, 18 апр. 1940.
- ¹²⁷ G. Rendel. Op. cit., p. 170; H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 157.
- ¹²⁸ F. O. 371.24902, Анкара, 2. I. V. 1940, л. 234.
- ¹²⁹ F. O. 371.24878, София, 28. IV. 1940, л. 65—66; 1. XI. 1940, л. 236; G. Rendel. Op. cit., p. 170.
- ¹³⁰ The Times, 30th April 1940; F. O. 371.24969, Белград, 4. V. 1940, л. 240.
- ¹³¹ F. O. 371.24878, София, 25. IV. 1940, л. 217; F. O. 371.24869, София, 24. IV. 1940, л. 210—217; 1. V. 1940, л. 219—221; DDI, IX, 4, р. 139; Les A. S., VIII, 1, р. 344.
- ¹³² H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 157; F. O. 371.24869, София, 24. IV. 1940, л. 216; 1. V. 1940, л. 221; ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а. е. 1119, София, 29. IV. 1940, л. 208—209.
- ¹³³ F. O. 371.24869, Анкара, 29. IV. 1940, л. 232—238; DDI, IX, 4, р. 406.
- ¹³⁴ Днес, г. I, № 24, 9 май 1940; Зора, г. XXI, № 6271, 9 май 1941.
- ¹³⁵ F. O. 371.24869, Рим, 7. V. 1940, л. 245; ЦДИА, ф. 176; оп. 4, а. е. 644, Рим, 11. V. 1940, л. 50; DDI, IX, 4, р. 255—256, 281—282; H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 158; G. Rendel. Op. cit. p. 149.
- ¹³⁶ DDI, IX, 4, р. 270; Les A. S. VIII. 1, р. 344.
- ¹³⁷ H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 157—158; DDI, IX, 4, р. 255; 270—271, 282.
- ¹³⁸ DDI, IX, 4, р. 280; 372; F. O. 371.24869, Белград, 11. V. 1940, л. 247; Анкара, 13. V. 1940, л. 251; H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 158.
- ¹³⁹ F. O. 371.24869, Белград, 11. V. 1940, л. 147; F. O. 371.24870, Белград, 16. V. 1940, л. 11—12; F. O. 371.24902, Белград, 14. V. 1940, л. 277.
- ¹⁴⁰ F. O. 371.24877, София, 12. IV. 1940, л. 257—260; Лондон, 27. V. 1940, л. 268.
- ¹⁴¹ Пак там, Париж, 1. V. 1940, л. 284—291; Лондон, 8. V. 1940, л. 276; 9. V. 1940, л. 297—298; София, 14. V. 1940, л. 317; F. O. 371.24902, Лондон, 12. V. 1940, л. 305.
- ¹⁴² E. Barker. Op. cit., 28—29; M. Padev. Op. cit., p. 117.
- ¹⁴³ DDI, IX, 4, р. 129.
- ¹⁴⁴ Н. Генчев. Цит. съч., с. 24; Д. Сирков. Цит. съч., с. 71; Вчера и днес, г. I, № 95, 16 февр. 1940.
- ¹⁴⁵ F. O. 371.24869, Лондон, 5. III. 1940, л. 111; F. O. 371. 24877, София, 26. III. 1940, л. 97; 13. VII. 1940, л. 151; Лондон, 2. IV. 1940, л. 98; 1. V. 1940, л. 112; 117; 20. V. 1940, л. 131.
- ¹⁴⁶ Н. Генчев. Цит. съч., с. 24; Д. Сирков. Цит. съч., с. 71; M. Padev. Op. cit., p. 117; Зора, г. XXI, № 6244, 5 апр. 1940; Днес, г. I, № 4, 13 апр. 1940; № 13,24 апр. 1940; Les A. S., VIII, 1, р. 129.
- ¹⁴⁷ Н. Генчев. Цит. съч., с. 29; Les A. S., IX, 1, р. 346; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 639, Лондон, 7. VI. 1940, л. 2—3, 7а; 23. VII. 1940, л. 1; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 819, Лондон, 10. VII. 1940, л. 27.
- ¹⁴⁸ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 321,330; История Второй мировой войны, т. III. с. 117, 124—125; Ф. Д. Велков. Цит. съч., с. 319; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 205.
- ¹⁴⁹ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 331—333, 339; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 327—333; История Второй мировой войны. Т. III. с. 127—128, 132—134, 140.
- ¹⁵⁰ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 334—335; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 321; История Второй мировой войны. Т. III. с. 143; В. С. Коваль. США во Второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики. 1939—1941, Киев, 1976, с. 8—9.
- ¹⁵¹ История Второй мировой войны. Т. III. 118,123; Н. И. Лебедев. Цит. съч., с. 261; E. Barker. Op. cit., p. 12.
- ¹⁵² M. L. Miller. Op. cit., p. 22; И. Димитров. Цит. съч., с. 364.
- ¹⁵³ F. O. 371.24870, София, 15. V. 1940, л. 30, 18. V. 1940, л. 27; 21. V. 1940, л. 31; 22. V. 1940, л. 35; 26. V. 1940, л. 36; 28. V. 1940, л. 32.

- ¹⁵⁴ F. O. 371.24877, София, 19.V.1940, л. 136; DDI, IX, 4, p. 405; M. P a d e v. Op. cit., p. 124.
- ¹⁵⁵ F. O. 371.24870, София, 18. V. 1940, л. 27; F. O. 371.24878, София, 5. VI. 1940, л. 67.
- ¹⁵⁶ F. O. 371.24870, Лондон, 16. V. 1940, л. 2а; Белград, 17. V. 1940, л. 12; София, 18. V. 1940, л. 17; 26. V. 1940, л. 33—34; F. O. 371.24878, София, 5. VI. 1940, 67.
- ¹⁶⁷ E. Barker. Op. cit., p. 19.
- ¹⁵⁸ F. O. 371.24870, 26. V. 1940, л. 34.
- ¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 819, Лондон, 10. VII. 1940, л. 29; F. O. 371.24902, Лондон, 21. VI. 1940, л. 335.
- ¹⁶⁰ F. O. 371.24870, София, 17. VII. 1940, л. 52; 22. VII. 1940, л. 66; F. O. 371.24878, София, 23.VII. 1940, л. 136; F. O. 371. 24880, София, 24. VII. 1940, л. 138.
- ¹⁶¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 790; Лондон, 17. VII. 1940, л. 67.
- ¹⁶² Днес, г. I. № 57, 20 май 1940; F. O. 371.24870, София, 17. VII. 1940, л. 52.
- ¹⁶³ F. O. 371.24878, София, 15. VI. 1940, л. 80; 20. VI. 1940, л. 81; 6. VII. 1940, л. 139; F. O. 371.24870, София, 22. VII. 1940, л. 67—68.
- ¹⁶⁴ F. O. 371.24878, София, 25. VI. 1940, л. 85; 26. VI. 1940, л. 87, 89—90; 28. VI. 1940, л. 86; 6. VII. 1940, л. 139; G. Rendel. Op. cit., p. 171.
- ¹⁶⁵ Н. Генчев. Цит. съч., с. 52, 58—59; M. L. Miller. Op. cit., p. 27.
- ¹⁶⁶ Н. И. Лебедев. Цит. съч., с. 265, 274—275; История внешней политики СССР, с. 402, 405—406, 411—412.
- ¹⁶⁷ F. O. 371.24880, София, 29. VI. 1940, л. 129; 30. VI. 1940, л. 130; F. O. 371.24877, Белград, 3. VII. 1940, л. 139; 13.VII. 1940, л. 141; София, 6.VII, 7.VII, 17.VII. 1940, л. 140, 143—144 8. VII, 9. VIII, 12. VIII, 23. VIII, 1940, л. 144, 146—148, 153.
- ¹⁶⁸ F. O. 371.24880, София, 15. VII. 1940, л. 135.
- ¹⁶⁹ E. Barker. Op. cit., p. 19, 24—25; F. O. 371.24902, София, 4. IX. 1940, л. 351—352.
- ¹⁷⁰ F. O. 371.24878, София, 13. VII. 1940, л. 111; F. O. 371.24870 София, 17. VII. 1940, л. 52—53; F. O. 371.24880, София, 17. VII. 1940, л. 146; 23. VII. 1940, л. 197—199.
- ¹⁷¹ F. O. 371.24878, Лондон, 15. VII. 1940, л. 92; 16. VII. 1940, л. 112; 17.VII.1940, л. 137; 20. VIII. 1940, л. 141; F. O. 371.24880, Лондон, 16. VII. 1940, л. 120; 18. VII. 1940, л. 133а.
- ¹⁷² F. O. 371.24878, София, 18. VII. 1940, л. 113; 21. VII. 1940, л. 136.
- ¹⁷³ Пак там, 19. VII. 1940, л. 117; F. O. 371.24880, София, 22. VII. 1940, л. 62—64.
- ¹⁷⁴ F. O. 371.24878, Лондон, 19. VII. 1940, л. 93; 23. VII. 1940, л. 116; 24. VII. 1940, л. 94; 27. VII. 1940, л. 122; 31. VII. 1940, л. 125; София, 22. VII. 1940, л. 118.
- ¹⁷⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 847; София, 24. VII. 1940, л. 24.
- ¹⁷⁶ F. O. 371.24886, Лондон, 24. VII. 1940, л. 126; София, 24. VII. 1940, л. 137.
- ¹⁷⁷ Пак там, София, 24. VII. 1938, л. 138—139; 25. VII. 1944, л. 224.
- ¹⁷⁸ Пак там, София, 26. VII. 1940, л. 140; 27. VII. 1940, л. 141; Лондон, 29. VII. 1946, л. 126; 6. VIII. 1940, л. 128; F. O. 371.24878, Лондон, 24. VII. 1940, л. 95.
- ¹⁷⁹ F. O. 371. 24878, Лондон, 24. VII. 1940, л. 104; 26.VII. 1940, л. 120; 31.VII. 1940, л. 125; 1. VIII. 1940, л. 97.
- ¹⁸⁰ Пак там, Лондон, 3. VIII. 1940, л. 102; F. O. 371. 24880, Лондон, 29.VII. 1940, л. 126.
- ¹⁸¹ Н. Генчев. Цит. съч., с. 60 — 61; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 847, София, 31. VII. 1940, л. 29 — 31.
- ¹⁸² F. O. 371. 24880, Ссфия, 30. VII. 1940, л. 142; София, Лондон, 31. VII. 1940, л. 109; 2. VIII. 1940, л. 127; Анкара, 3. VIII. 1940, л. 132; F. O. 371. 24878, Белград, 31. VII. 1940, л. 127; Лондон, 6. VIII. 1941, л. 128 — 129.
- ¹⁸³ F. O. 371. 24878, София, 30. VII. 1940, л. 124; 2. VIII. 1940, л. 131; 6. VIII. 1940, 133; Лондон, 31. VII. 1940, л. 108; 8. VIII. 1940, л. 105; F. O. 371. 24880, София, 14. VIII. 1940; The Times 3rd August, 1940.
- ¹⁸⁵ F. O. 371. 24880, Белград, 5. VIII. 1940, л. 143; София, 10. VIII. 1940, л. 158; F. O. 371. 24878, Лондон, 6. VIII. 1940, л. 128.
- ¹⁸⁵ F. O. 371. 24902, Лондон, 6. VIII. 1940, л. 128; F. O. 371. 24880, Анкара, 8. VIII. 1940, л. 152; Букуреш, 10. VIII. 1940, л. 154; Лондон, 15. VIII. 1940, л. 170.
- ¹⁸⁶ F. O. 371. 24880, Ссфия, 10. VIII. 1940, л. 158; Белград, 5. VIII. 1943, л. 143; F. O. 371. 24878, Лондон, 3. VIII. 1940, л. 102; 6. VIII. 1940, л. 128; Белград, 31. VII. 1940, л. 127.
- ¹⁸⁷ F. O. 371. 24880, Атина, 7. VIII. 1940, л. 150.
- ¹⁸⁸ The Times, 3rd August 1940; F. O. 371. 24880, Лондон, 3.VIII. 1940, л. 148; 4. VIII. 1940, л. 149; София, 25. VIII. 1940, л. 185 — 186; F. O. 371. 24877, София, 15. VIII. 1940, л. 183.

¹⁸⁹ F. O. 371.24877, София, 14. VIII. 1940, л. 159 — 163; F. O. 371.24880, София, 25. VIII. 1940, л. 184 — 185.

¹⁹⁰ F. O. 371.24880, Лондон, 23.VIII. 1940, л. 218; 10. IX. 1940, л. 257. В доклада на английския виеконсул в Скопие Томас се съобщават следните данни за населението в Македония: славянско—християни 642 хиляди и мохамедани 212 хиляди, турци — 128 хиляди, сърби — 321 хиляди (тази цифра според Томас е силно завишена). Езикът на македонците бил еднакъв или подобен на българския, във всеки случай чужденците, говорещи сръбски език, не разбигали македонския говор. Македонският въпрос за Томас е преди всичко въпрос за автохтонните славяни, независимо дали се наричат те македонци или българи. Той смятал, че не е експерт, за да се произнесе за народността им. Македонският въпрос реално съществува, не е дело на заинтересовани пропаганди. Той отбелязва актуалността му поради сръбския шовинизъм и ненавистта у населението към сръбското управление. Кямбъл, изпращайки в Лондон доклада на Томас, отбелязва желанието на македонското население да се изменят и подобрат условията на живот; по-конкретно сочи политиката на потисничество и асимилация, провеждана тук от Сърбия след 1913 г.: земята се дава на сръбски колонисти, населението принуждавано да изменя българската форма на измената си със сръбски; до 1934 г. македонците се наднавали на освобождение от България, но след това, лишени от външна помощ, започнали да търсят подобрене на полсжението си чрез автономия в рамките на Югославия, съживяване на македонското движение, настъпило под влияние на сърбо-хърватското споразумение през август 1939 г. и във връзка с интригите на Оста; сред самото население се очертавали няколко групи: за федерация в рамките на Югославия, за политическа независимост, за обединение с България. (F. O. 371.29785, Белград, 6. XI. 1940, л. 3 — 5). За политическото разделение сред македонците в България докладва и английската легация в София, пак там л. 25 — 26.

¹⁹¹ F. O. 371.24877, София, 20. VIII. 1940, л. 282; 23. VIII. 1940, л. 285; Лондон, 25. VIII. 1940, л. 284; Анкара, 24. VIII. 1940, л. 283.

¹⁹² Пак там, Лондон, 27 — 28. VIII. 1940, л. 281; F. O. 371.24902, Лондон, 4. IX. 1940, л. 350 — 351.

¹⁹³ F. O. 371.24880, София, 12. VIII. 1940, л. 164; 14. VIII. 1940, л. 180; 15. VIII. 1940, л. 188; 24. VIII. 1940, л. 216; Москва, 13.VIII. 1940, л. 171; 19. VIII. 1940, л. 208; Лондон, 15. VIII. 1940, л. 170.

¹⁹⁴ Пак там, София, 17. VIII. 1940, л. 193.

¹⁹⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 2. 27. VIII. 1940, л. 2, 4 — 5.

¹⁹⁶ F. O. 371.24880, л. 160, 204; E. Warkner. Op. cit., p. 57.

¹⁹⁷ Пак там, Лондон 9. IX. 1940, л. 230; София, 7.IX. 1940, л. 240; 9. IX. 1940, л. 241; София, 14. IX. 1940, л. 238—239; F. O. 371.24870; Лондон, 20. XI. 1940, л. 228.

¹⁹⁸ Пак там, Лондон, 10. IX. 1940, л. 245; Д. Сирков. Посещение с последици. — Векове, № 4, 1976, с. 26.

¹⁹⁹ M. L. Miller. Op. cit., с. 31.

²⁰⁰ История Второй мировой войны. Т. III. с. 140 — 141; 144 — 146; Дж. Батлер. Цит. съч., с. 323.

²⁰¹ История Второй мировой войны. Т. III. с. 256; Д. Сирков. Към въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт. — Изследвания и материали, т. I, С., 1972, с. 437.

²⁰² M. L. Miller. Op. cit., p. 32.

²⁰³ F. O. 371.24870, София, 13.IX.1940, л.81; Лондон, 10.X.1940, л. 144. Разбира се, Рендел напомняше, че съвещанията на Момчилов са лични и малко съответствуват на съвещанията и намеренията на правителството (пак там, София, 14.X.1940, л. 143).

²⁰⁴ Пак там, София, 10.VIII.1940, л.70; 13.IX. 1940 л. 39; 11.X.1940, л.147; Лондон, 19.IX.1940, л. 79,81; F. O. 371.24877, Анкара 1.X.1940, л.303; F. O. 371.24880, София, 16.X.1940, л.22.

²⁰⁵ F. O. 371.24880, София, 19. IX. 1940, л. 33—35; F. O. 371.24870, София, 8. X. 1940, л. 136—137; Лондон, 13.X.1940, 143.

²⁰⁶ F. O. 371.24880, София, 9.IX.1940, л. 2.

²⁰⁷ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 342; И. Ф. Филипов. Записки о Третьем Райхе. М., 1970, с. 119.

²⁰⁸ F. O. 371.24870, София, 27.IX.1940, 89; F. O. 371.24877, София, 13.X.1940, чл.305; Белград, 15.X.1940, л.312; F.O. 371.24880, София, 9.X.1940, л. 10; 13.X.1940, л. 12; Лондон, 11. X.1940, л.11.

²⁰⁹ F. O. 371.24870, Лондон, 10.X.1940, л.144; 21.X.1940, л.152; София, 11.X.1940, л. 147; Анкара, 26.X.1940, л.155; F. O. 371.24880, Лондон, 23.X.1940, л. 4.

- ²¹⁰ F. O. 371.24870, София, 13.IX. 1940, л. 81; 27.IX.1940, л. 89; 11.X.1940, л. 147; 27.X. 1940, л.156; Москва, 1.X.1940, л.130; F.O. 371.24877, София, 29.IX.1940, л.309.
- ²¹¹ G. Rendel. Op. cit., p. 171.
- ²¹² F. O. 371.24870, София, 29.IX.1940, л.309; F. O. 371.24870, София, 11.X.1940, л.147; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а.е. 18, Лондон, 18. X. 1940, л. 38; а. е. 17; София, 25. X. 1940, л. 36.
- ²¹³ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а.е. 790, Лондон, 5.IX. 1940, л. 12; 15.IX.1940, л.18—19.
- ²¹⁴ F. O. 371.24888, Лондон, 9.VIII.1940, л.146; София, 3.X.1940, л.151.
- ²¹⁵ F. O. 371.24870, София, 13.IX.1940, л.39; Москва, 1.X.1940, л.130; F. O. 371.24877, София, 29.IX.1940, л.308; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а.е. 18, Лондон, 2.X.1940, л.14—15; Daily Telegraph, 23rd. September 1940; News Chronicle, 1st October, 1940.
- ²¹⁶ F. O. 371.24877, София, 27.VIII.1940, л.291; Анкара, 1.X. 1940, л.303; F.O. 371.29721, София, 1.II. 1941, 206—207
- ²¹⁷ I. O. 371.24877, Лондон, 4.IX.1940, л. 292; 24.IX.1949; 25. IX. 1949, л. 288; F. O. 371. 24880, Лондон, 27.IX. 1940, л.203—204; F. O. 371.24370, Лондон, 3.X.1940, л.83,36.
- ²¹⁸ F. O. 371.24902, Анкара, 27.IX.1940, л.356; Лондон, 4.X.1940, л.358; Анкара, 8.X. 1940, л. 360; Атина, 9.X. 1940, л.136; Лондон, 12.X.1940, л.3621; София, 15.X.1946, л.230; Днес, г. I, № 183,19 окт. 1940.
- ²¹⁹ История Второй мировой войны. Т. III, с. 257. Момчилов съобщаваше, че в Лондон разчитали на негласната подкрепа на Москва на плана за турско-гръцко-югославски блок (ЦДИА, ф. 176, оп. 8, Лондон, 18.X.1940, л. 29).
- ²²⁰ F. O. 371.24870, София, 28.IX.1940, л.100; 1.X.1940, л. 102; 8.X.1940, л.136; Лондон, 11.X.1940, л.142; F. O. 371. 24880, София, 16.X.1940, л.13.
- ²²¹ F. O. 371.24870, София, 30.IX.1940, л.127; 2.X.1940, л.126; Лондон, 3. X. 1940, л. 1038; F. O. 103; F. O. 371.24877, София, 29.IX.1980, л.309; News Chronicle, 1st October 1940.
- ²²² А. Г. Трухановский, Цит. съч., с. 217; M. L. Miller. Op. cit., p. 42.
- ²²³ F.O.371.24878, Лондон, 3.X.1940; 5.X.1940, л.157; 12.X.1910, л.161; София. 6. X. 1940, л.233.
- ²²⁴ Пак там, Лондон, 10. X. 1940, л.162;11.X.1940, л.163; 12.X.1940, л.158—159; F.O. 371.24878, л.160—161; вж. за посланието у В.Тошкова. Цит. съч., с. 25; Н. Генчев. Цит. съч., с. 75—76; E. Barker. Op. cit., p. 57—58; M. L. Miller. Op. cit., p. 41.
- ²²⁵ F. O. 371.24878, София, 15.X.1940, л.165—166, 168;16.X.1940, л.169,229—231; Лондон, 17.X.1940, л.157. Филлов съобщава на германския пълномощен министър, че в посланието на Джорж VI се изразява надежда за неоснователността на слуховете за присъствие на германски войски в страната. Царят опровергал слуховете и заявил, че България не храни войнолюбиви чувства към никого, но се оплакал от турските военни мерки. Рендел съобщил на царя за намерението си да се срещне с Хюгесън. Отговорено му било, че това засяга само английското правителство (DDI, IX, 5, p. 708—709.)
- ²²⁶ Д. Сирков, Посещение с последици, с 24; И. Димитров. Цит. съч., с. 383; F. O. 371.24870, 11.X.1940, л.93; 27.X.1940, л.94.
- ²²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а.е. 18, Берлин, 20.X.1940, л. 94;26.X.1940, л.42; Н. Генчев. Цит. съч., с. 71—73; В. Тошкова. Цит. съч., с. 23—24. Д. Сирков. Към въпроса. . . , с. 442—443; И. Димитров. Цит. съч., с. 384; M. L. Miller. Op. cit., p. 32—33.
- ²²⁸ F. O. 371.24878, Лондон, 30. X.1940, л. 155; F. O. 371.24870, Белград, 19.XI.1940, л. 204.
- ²²⁹ И. Димитров. Цит. съч., с.385; DDI. IX. 5, p. 764—765.
- ²³⁰ F. O. 371.24878, София, 23. X. 1940, л.171,225—226. На 26 октомври телеграмата на Рендел с отговора на цар Борис е изпратена от Форин офис в Бъкингамския дворец (пак там, Лондон, 26. X. 1940, л. 172).
- ²³¹ Пак там, София, 25. X. 1940, л. 174; Лондон, 28, 29. X. 1940, л. 155.
- ²³² A. E d e n. L'epreuve de Force, Paris, p. 174; F. O. 371.24878, Лондон, 7. IX. 1940, л. 156; F. O. 371.24870, Лондон, 28. X. 1940, л. 172; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 28. X. 1940, л. 45; История Второй мировой войны. Т. III. с. 157.
- ²³³ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 345.
- ²³⁴ H. B a t o w s k i. Pour une alliance balkanique en 1941. — Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondial, №74, 1969. p. 2—4; G. R e n d e l. Op. cit., p. 167; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон. 28. X. 1940, л. 45; AMBP, II н. с. 23, Лондон, 2. XI. 1940; л. 180; F. O. 371. 24870, София, 28. X. 1940, л. 153; Лондон, 7. XI. 1940, л. 156.
- ²³⁵ F. O. 371.24870, Лондон, 28. X. 1940, л. 172; София, 29. X. 1940, л. 173; Лондон, 2. XI. 1940, л. 174; 20. XI. 1940, л. 228; E. B e r k e r. Op. cit., p. 58.
- ²³⁶ F. O. 371.24878. Лондон, 7. XI. 1940, л. 156; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 6. XI. 1940, л. 54.
- ²³⁷ Днес, г. I, № 167, 29 окт. 1940.

- ²³⁸ Д. С и р к о в. Посещение с последии, с. 29, 31; F. O. 371.24870, София, 7. XI. 1940, л. 186; Лондон, 10. XI. 1940, л. 185.
- ²³⁹ F. O. 371.24870, Ссфия, 28. X. 1940, л. 153, 160; 29. X. 1940, л. 161—162.
- ²⁴⁰ Пак там, Лондон, 28. X. 1940, л. 178; София, 29. X. 1940, л. 173; 7. XI. 1940, л. 183—184, 186.
- ²⁴¹ F. O. 371.24880, Ссфия, 30. X. 1940, л. 30; 5. XI. 1940, л. 25; 6. XI. 1940, л. 29; F. O. 371. 24870, Ссфия, 7. XI. 1940, л. 183.
- ²⁴² F. O. 371.24870, Лондон, 10. XI. 1940, л. 182; Ссфия, 12. XI. 1940, л. 194.
- ²⁴³ История Второй мировой войны. Т. III. с. 143—144; Ф. Д. В о л к о в. Цит. съч., с. 340.
- ²⁴⁴ История внешней политики. Т. I, с. 416, 419; И. Ф. Ф и л и п о в. Цит. съч., с. 131; В. М. Б е р е ж к о в. Годы дипломатической службы. М., 1972, с. 20, 27, 30.
- ²⁴⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томов. Т. II, М., 1958, с. 373; Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 76.
- ²⁴⁶ F. O. 371.24880, Лондон, 14. XI. 1940, л. 31; F. O. 371.24870, София, 16. XI. 1940, л. 198; 19. XI. 1940, л. 199; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 19. XI. 1940, л. 199; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, Лондон, 19. XI. 1940, л. 67; а. е. 17, Лондон, 19. XI. 1940, л. 82.
- ²⁴⁷ F. O. 371.24870, София, 12. XI. 1940, л. 202; 16. XI. 1940, 198; Лондон, 20. XI. 1940, л. 196.
- ²⁴⁸ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 3, 18. XI. ф. 1940, л. 1—2; за посещението на царя в Германия вж. Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 77; В. Т о ш к о в а. Цит. съч., с. 28; Д. С и р к о в. Към въпроса..., с. 443; M. L. M i l l e r. Op. cit., p. 33.
- ²⁴⁹ Днес, г. I, № 183, 19 ноем. 1940; № 185, 21 ноем. 1940; F. O. 371.24880, София; 19. XI. 1940, л. 48; 20. XI. 1940, л. 50; 23. XI. 1940, л. 71.
- ²⁵⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 19. XI. 1940, л. 83; 25. XI. 1940, л. 90; F. O. 371.24870, Атина, 23. XI. 1940, л. 208; Белград, 23. XI. 1940, л. 205; F. O. 371.24880, Ссфия, 23. XI. 1940, л. 63; Лондон, 27. XI. 1940, л. 65.
- ²⁵¹ F. O. 371.24880, София, 19. XI. 1940, л. 49; 20. XI. 1940, л. 50.
- ²⁵² F. O. 371.24870, Ссфия, 21. XI. 1940, л. 217; Белград, 23. XI. 1940, л. 205; Лондон, 28. XI. 1940, л. 331; Ссфия, 3. XII. 1940, л. 332; 5. XII. 1940, л. 334; 13. XII. 1940, л. 248; F. O. 371.24880, София, 21. XI. 1940, л. 51—53; 22. XI. 1940, л. 54—55; Лондон, 2. XI. 1940, л. 57; F. O. 381.29723, Ссфия, 15. XII. 1940, л. 67—68.
- ²⁵³ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 25. XI. 1940, л. 90; F. O. 371.24870, Лондон, 26. XI. 1940, л. 44; Daily Telegraph, 26 November 1940.
- ²⁵⁴ В. М. Б е р е ж к о в. Цит. съч., с. 37; F. O. 371.24877, Москва, 26. XI. 1940, л. 215.
- ²⁵⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 3, 25. XI. 1940, л. 2—3; АМВР, II н. с., д. 14, 25. XI. 1940, л. 42; д. 23, л. 181—182, 196—197; Днес, г. I, № 189, 26 ноем. 1940. За съветското предложение и политическото му отражение вж. у Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 85; В. Т о ш к о в а. Цит. съч., с. 30; Д. С и р к о в. Към въпроса..., с. 444; Д. С и р к о в. Великите държави..., с. 171—172.
- ²⁵⁶ Н. Г е н ч е в. Цит. съч., с. 91—92; M. P a d e v. Op. cit. p. 161.
- ²⁵⁷ E. V a g k e r. Цит. съч., p. 66.
- ²⁵⁸ F. O. 371.24880, София, 13. XII. 1940, л. 248; F. O. 371.29721, Будапеща, 28. XII. 1940, л. 21; Букурещ, 1940, л. 50—51; F. O. 371.29728, Софи я, 17. I. 1941; The Times 13th December 1940, ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 1. I. 1941, л. 121,
- ²⁵⁹ F. O. 371.24870, София, 2. XII. 1940, л. 278, 304; 3. XII. 1940, л. 306; Вашингтон, 3. XII, 1940, л. 305.
- ²⁶⁰ Пак там, Москва, 29. XI. 1940, л. 270; Лондон, 1. XII, 1942, л. 272; Москва, 2. XII. 1940, л. 275; София, 27. XI. 1940, л. 274; 29. XI. 1940, л. 274; 1. XII. 1940, л. 277—279; Лондон 6. XII. 1940, л. 301; 11. XII. 1940, л. 304; F. O. 371. 24877. Лондон, 29. XI. 1940, л. 213; 1940г., л. 304; F. O. 371.24877, Лондон, 29. XI. 1940, л. 213.
- ²⁶¹ F. O. 371.29721, Сафия, 25. XI. 1940, л. 32—35; декември 1940, л. 199—200; F. O. 371.24870, София, 24. XI. 1940, л. 264.
- ²⁶² F. O. 371.24878, София, 13. XI. 1940, л. 211; Лондон, 16. XI. 1940, л. 212; 26. XI. 1940, л. 214; F. O. 371.28870, Лондон, 20. XI. 1940; Белград, 28. XI. 1940, л. 239; София, 27. XI. 1940, л. 240; F. O. 371.29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 27. XI. 1940, л. 92; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 9. I. 1941, л. 30.
- ²⁶³ F. O. 371.24870, Лондон, 19. XI. 1940, л. 180.
- ²⁶⁴ Пак там, 20. XI. 1940, л. 234; 21. XI. 1940, л. 234; 22. XI. 1940, л. 234—235; 25. XI. 1940, л. 244.

- ²⁶⁵ ЦДИА.ф.176, оп.15,а.е. 1, Лондон, 1.1.1941, л. 121.
- ²⁶⁶ W. S. Churchill. The Second World War, vol. II, London, p. 417—418.
- ²⁶⁷ F.O. 371.24870, Лондон, 22. XI. 1940, л. 234; Анкара. 23. XI. 1940, л. 210.
- ²⁶⁸ F.O. 371.29721, София, 25. XI. 1940, л. 33.
- ²⁶⁹ F.O. 371.24870.Анкара, 23.XI.1940, л.246; 26.XI.1940, л. 253.256; Лондон, 25.XII. 1940, л.244; 28.XI. 1940, л. 243; 1. XII. 1940, л. 251.
- ²⁷⁰ Пак там, Анкара, 26. XI. 1940, л. 250; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 446; Н. К patch bull-Hugessen. Op. cit., p. 159.
- ²⁷¹ F.O. 371.24880, София, 13.XII.1940, л.248; F.O. 371.24870, Лондон, 3.XII.1940, л.283; G. R e n d e l. Op. cit., p.171—172.
- ²⁷² F.O. 371.24870, Белград, 24.XI.1940, л.222, 260 и сл.; София, 25.XI.1940, л.225; 26. XI.1940, л.262; Лондон, 2.XII.1940, л.259; F.O. 371.24880, Белград, 27.XII.1940, л.77; F.O. 371.29721, Белград, 5.1.1941, л. 27; София, 6.1.1940, л. 28.
- ²⁷³ F.O.371.24870, Анкара, 29.XI.1940, л. 285; F.O. 371.29721, Белград, 5.1.1941, л. 26.
- ²⁷⁴ F.O. 371.24870, Лондон, 24.XI.1940, л. 206; 28.XI.1940, л. 333.
- ²⁷⁵ Пак там, София, 26.XI.1940, л.317; Анкара, 26.XI.1940, л.253; София, 29.XI.1940, л. 284.
- ²⁷⁶ F.O. 371.29721, Лондон, 26.XI.1940, л.28; 27—28.XI.1940, л.46—47; F.O. 371.24880, л.60; F.O. 371.24870, София, 3.XII.1940, л.322; Лондон 13.XII.1940, л.324; Лондон, 6—7. XII.1940, л. 319; 9.XII.1940, л. 325; E. B a r k e r. Op. cit., p. 59—60.
- ²⁷⁷ F. O. 371.24870, София, 29.XI.1940, л. 284; Анкара, 29. XI. 1940, л. 285; Лондон, 2. XII. 1940, л. 283.
- ²⁷⁸ Пак там, Анкара, 4.XII.1940, л.337; Лондон, 7.XII.1940, л. 338.
- ²⁷⁹ F.O. 371.29721, София, 31.XII.1940, л. 8; ЦДИА, ф.176, оп.5, а.е. 519а; Берлин, 4.XII. 1940, л.2.
- ²⁸⁰ F.O. 371.29521. 24.XII.1940, л.132—133; F.O. 371.24880, София, 13.XII.1940, л.248; F.O.371.29740, София, 29.XII.1940, л.6; G. R e n d e l. Op. cit., p. 173—174.
- ²⁸¹ F.O. 371.29740, София, 29.XII. 1940, л.6; F.O.371.29721, София, 29.XII.1940, л. 126—129.
- ²⁸² F.O. 371.24878, София, 28.X.1940, л.182; 29.X.1940, л.183; 2.XI.1940, л. 195; Лондон, 30.X.1940 1.XI.1940, л.184; 7.XI.1940, л.190,192.
- ²⁸³ F.O. 371.24880, София, 19. IX. 1940, л. 36.
- ²⁸⁴ F.O. 371.24870, София, 27.IX.1940, л.108; 29.IX.1940, л.123; Лондон, 12.X.1940, л. 110—111, 113; 18.X.1940, л. 116, 27.X. 1940, л.120—121, 213; 20.XI. 1940, 278; F. O. 371.22721, София, 27. XII. 1940, л. 120; 25. XII. 1940, л. 121; F.O. 371.24878, София, 26.XII.1940, л. 238; Лондон, 1.1.1941, л.240; 6.1.1941, л.239.
- ²⁸⁵ Пак там, София, 27.IX. 1939, л. 90; 29. IX. 1940, л.96—97; 27.X. 1940, л.94—95; F. O. 371.29721, Берн, 23. XII. 1940, л. 65.
- ²⁸⁶ F. O. 371.24878, София, 6.X.1940, л. 233.
- ²⁸⁷ F. O. 371.29721, София, 22.II.1941, л. 74.
- ²⁸⁸ Д. Сирков. БРП в защита на националната независимост, с. 132—136; F. O. 371.24877, София, 17.X.1940, л. 209; 26.XI.1940, л. 212.
- ²⁸⁹ Днес, г.1, № 196 дек. 1940; F.O. 371.24870, София, 3.XII.1940, л.307; Анкара, 4.XII. 1940, л. 307; Анкара, 4.XII.1940, л.337; 9.XII.1940, л.300; Белград, 5.XII.1940, л.299.
- ²⁹⁰ F.O. 371.24870, София, 1.XII.1940, л.297; Лондон, 6.XII.1940, л.298; Анкара, 4.XII. 1940, л. 337.
- ²⁹¹ F.O. 371.29721, София; Днес, г. I, № 218, 30 дек. 1940; F. O. 371.29721, София, 30. XII, 1940, л. 3, 4; 2. I. 1941, л. 56; F. O. 371.24870, София, 15. XII, 1940, л. 168.
- ²⁹² ЦДИА: ф. 176, а. е. 519а, Берлин, 4. XII. 1940, л. 2.
- ²⁹³ АМВР, II н. с., д. 23, л. 197.
- ²⁹⁴ Д. Сирков. Към въпроса..., с. 447.
- ²⁹⁵ Нюрнбергский процес, с. 374—375; История Вторая мировой войны. Т. III. с. 258; Дж. Батлер, Цит. съч., с. 363; Ст. Рачев. Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940—1945. С. 1978, с.18.
- ²⁹⁶ Днес, г. I. № 220, 2 ян. 1941; Зора, г. XXII, № 6467, 3.1.1941; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 2—6, 10—14, 21, 23—25, 29.
- ²⁹⁷ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 22—23, 25—27; 10. I. 1941, л. 32; 18. I. 1941, л. 40; 20. I. 1941, л. 44—45; 27. I. 1941, л. 59; 29. I. 1941, л. 61; 5. II. 1941, л. 92; 17. II. 1941, л. 119; АМВР, II НС, д. 25, Берлин, 11. II. 1941, л. 201; Нюрнбергский процес, с. 375; вж. подробно Н. Генчев Цит. съч., с. 101 и сл.; В. Тошкова. Цит. съч., с. 133 и сл.; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 449—453.
- ²⁹⁸ История Второй мировой войны. Т. III, с. 257; Д. Батлер. Цит. съч., с. 351—355; Ст. Рачев. Цит. съч., с. 20; Winston S. Churchill. The Second World

War. Vol. III, The Grand Alliance, London, 1950, p. 13—14; Н. В а т о в с к и. О п. ц и., р. 8—10.

²⁹⁹ F. O. 371. 29721, Ссфия, 3. I. 1941, л. 12; F. O. 371. 29722, Букуреш, 4. I. 1941, л. 4; F. O. 371. 29722, л. 55—56; F. O. 371. 29725; Ссфия, 6. I. 1941, л. 4—5; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 8.

³⁰⁰ F. O. 371. 29722, Ссфия, 3. I. 1950, л. 50; F. O. 371. 29725, Варна, 6. I. 1941, л. 8; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 15. Лондон, 8. I. 1941, л. 40.

³⁰¹ F. O. 371. 29722, София, 6. I. 1941, л. 7; 7. I. 1941, л. 9; 11. I. 1941, л. 44—45, 52; Будапешта, 8. I. 1941, л. 22; Анкара, 10. I. 1941, л. 21; Лондон, 11. I. 1941, л. 53; Букуреш, 12. I. 1941, л. 51.

³⁰² F. O. 371. 29721, Анкара, 9. I. 1941, л. 15; F. O. 371. 29722, Ссфия, 9. V. 1941, 1941, л. 23; 10. I. 1941, л. 86; Букуреш, 11. I. 1941, л. 65; Белград, 12. I. 1941, л. 49.

³⁰³ F. O. 371. 29721, Анкара, 9. I. 1941, л. 16; F. O. 371. 29722, Ссфия, 12. I. 1941, л. 66; 16. I. 1941, л. 85.

³⁰⁴ F. O. 371. 29725, Ссфия, 6. I. 1941, л. 4—5; F. O. 371. 24870, София, 10. I. 1940, л. 281; ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, Лондон, 8. I. 1941, л. 53; Н. Генчев. Цит. съч., с. 109.

³⁰⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 9. I. 1941, л. 29—31; F. O. 371. 29722, София, 9. I. 1941, л. 20; Лондон, 13. I. 1941, л. 17; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 451; Д. Сирков. Великие державы и присоединение Болгарии к Трестранному пакту. — *Stidia Balcanica*, 7, Sofia, 1973, p. 168.

³⁰⁶ F. O. 371. 29722, София, 10. I. 1941, л. 37.

³⁰⁷ Днес, г. I, № 227, 12. I. 1941; Зора, г. XXII, № 6474, 14. I. 1941.

³⁰⁸ F. O. 371. 29721, Лондон, 15. I. 1941, л. 63; Анкара, 17. I. 1941; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 63; ЦДИА, ф. 122.

³⁰⁹ Зора, г. XXII, 6475, 15. I. 1941; F. O. 29222, София, 14. I. 1941, л. 70—74; Лондон, 16. I. 1941, л. 39; F. O. 371. 29721, Лондон, 14. I. 1941, л. 35. 36; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 7; Н. Генчев. Цит. съч., с. 109—110; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 452; История внешней политики. Т. I, с. 419; История Второй мировой войны, т. III, с. 252, 348.

³¹⁰ История Второй мировой войны. Т. III. 198, 199; В. С. К о в а л ь. США во Второй мировой войне: некоторые проблемы внешней политики 1939—1941, Киев, 1976, с. 79, 81, 102, 104; И. Д и м и т р о в. Полковник Доноуан в София. — *Bulgarian Historical Review*, кн. 4. 1978.

³¹¹ F. O. 371. 29722, София, 14. I. 1941, л. 68, 74; Белград, 19. I. 1941, л. 87; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 7, F. O. 371. 29734, Лондон, 21 — 22. I. 1941, л. 43 — 44; F. O. 371, 29723, София, 13. II. 1941, л. 111.

³¹² F. O. 371. 29721, Лондон, 15. I. 1941, л. 39; ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, Лондон, 15. I. 1941, л. 112; 19. I. 1941, л. 89; Д. Сирков. Великие державы... с. 168.

³¹³ F. O. 371. 29722, Лондон, 14. I. 1941, л. 27; F. O. 371. 29721, София, 18. I. 1941, л. 98—100; F. O. 371. 29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72; F. O. 371. 29725, София, 1. III. 1941, л. 10.

³¹⁴ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 20. I. 1941, л. 44.

³¹⁵ F. O. 371. 29721, 11. I. 1941, л. 101. 22. I. 1941, л. 102—103; F. O. 371. 29728, София, 17. I. 1941, л. 8, 23; F. O. 371. 29722, Лондон, 18. I. 1941, л. 62; 20. I. 1941, л. 70.

³¹⁶ F. O. 371. 29721, София, 22. I. 1941, л. 103; F. O. 371. 29734, София, 22. I. 1941, л. 28; Лондон, 31. I. 1941, л. 36.

³¹⁷ F. O. 371. 29728, София, 11. I. 1941, л. 20; 25. I. 1941, л. 22; 9. II. 1941, л. 23; 18. II. 1941, л. 27; Лондон, 17. II. 1941, л. 26.

³¹⁸ F. O. 371. 29728, София, 1. II. 1941, л. 10; 4. II. 1941, л. 36; 5. II. 1941, л. 34—35; 11. II. 1941, л. 13—14.

³¹⁹ F. O. 371. 29722, София, 23. I. 1941, л. 123; 24. I. 1941, л. 94; F. O. 391. 29723, София, 6. II. 1941, л. 32.

³²⁰ F. O. 371. 29723, София, 6. II. 1941, л. 33—34.

³²¹ F. O. 371. 29722, Ссфия, 21. I. 1941, л. 92; 22. I. 1941, л. 96; София, 26. I. 1941, л. 121; 3. II. 1941, л. 132; F. O. 271. 29723, Лондон, 28. II. 1941, л. 68; Букуреш, 4. II. 1941, л. 4; София, 5. II. 1941, л. 12; 7. II. 1941, л. 16; 10. II. 1941, л. 41; Лондон, 5. II. 1941, л. 2.

³²² F. O. 371. 29722. София, 30. I. 1941, л. 122; 1. II. 1941, л. 125; 9. II. 1941, л. 135.

³²³ Пак там, София, 26. I. 1941, л. 111; 3. II. 1941, л. 131—135; F. O. 371. 29732, София, 6. II. 1941, л. 271; 7. II. 1941, л. 29.

³²⁴ F. O. 371. 29722, Букуреш, 28. I. 1941, л. 97; 31. I. 1941, л. 166; F. O. 371. 29723, София, 8. II. 1941, л. 39; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 7. II. 1941, л. 216.

- ³²⁵ F. O. 371. 29722, Лондон, 30. I. 1941, л. 167; F. O. 371. 29721, Лондон, 27. I. 1941 л. 90; София, 1. II. 1941, л. 108; 5. II. 1941, л. 161; F. O. 371. 29728, София, 1. II. 1941, л. 10
- ³²⁶ F. O. 371. 29723, София, 6. II. 1941, л. 27; F. O. 371. 29747, Лондон, 7. II. л. 85.
- ³²⁷ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 408, 410, 412, 507, 526—527.
- ³²⁸ F. O. 371. 29722, София, 14. I. 1941, л. 64; Лондон, 15. I. 1941, л. 64; 18. I. 1941, л. 88; Анкара, 20. I. 1941, л. 88.
- ³²⁹ F. O. 371. 29721, Белград, 29. I. 1941, л. 107—108.
- ³³⁰ Дж. Батлер. Цит. съч., с. 360—361.
- ³³¹ F. O. 371. 29723, Лондон, 8. II. 1941, л. 98; 15. II. 1941, л. 103.
- ³³² F. O. 371. 29721, София, 30. XII. 1940, л. 15; 31. XII. 1940, л. 13; Лондон, 8. I. 1941, л. 25; София, 15. I. 1941, л. 180—181.
- ³³³ Пак там, Лондон, януари 1941, л. 142; F. O. 371. 29722, София, 6. I. 1941, л. 7.
- ³³⁴ F. O. 371. 29723, Лондон, 10. II. 1941, л. 10; 19. II. 1941, л. 10.
- ³³⁵ Пак там, София, 6. II. 1941, л. 27; F. O. 371. 29721, София, 8. II. 1941, л. 164; Зора, г. XXII, № 6497. 11. II. 1941.
- ³³⁶ F. O. 371. 29734, Лондон, 5. II. 1941, л. 55. 57; F. O. 371. 29721, Лондон, 6. II. 1941, л. 140.
- ³³⁷ Зора, г. XXII, № 6947, 11 февр. 1971, № 6498—12 февр. 1941; F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 47; F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 47; 12. II. 1941, л. 89; F. O. 371. 29724, София, 16. II. 1941, л. 11; F. O. 371. 29734, София, 14. II. 1941, л. 61.
- ³³⁸ F. O. 371. 29723, Лондон, 11. II. 1941, л. 20—21; София, 13. II. 1940, л. 76—77; F. O. 371. 29724, Лондон, 11. II. 1941, л. 110; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 14. I. 1941, л. 133.
- ³³⁹ F. O. 371. 29723, Лондон, 13. II. 1941, л. 55—56, 60; София, 14. II. 1941, л. 85; F. O. 371. 29723, 17. II. 1941, л. 15; Лондон, 17. II. 1941, л. 21; София, 18. II. 1941, л. 13; 26, 29. II. 1941, л. 27; 20. II. 1941, л. 48; 21. II. 1941, л. 55; Будапеща, 19. II. 1941, л. 27; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, Лондон, 12. II. 1941, л. 130.
- ³⁴⁰ F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 57; 11. II. 1961, л. 73—74.
- ³⁴¹ Пак там, Лондон, 12. II. 1941, л. 55; 13. II. 1941, л. 56; 18. II. 1941, л. 69; 19. II. 1941, л. 69; F. O. 371. 29724, Лондон, 15. II. 1941, л. 29—30, 39; 25. II. 1941, л. 32.
- ³⁴² F. O. 371. 29723, л. 72; 19. II. 1941, л. 70; 21. II. 1941, л. 71.
- ³⁴³ Пак там, 13. II. 1941, л. 111; F. O. 371. 29724, Лондон, 17. II. 1941, л. 71—73; F. O. 371. 29734, София, 14. II. 1941, л. 61.
- ³⁴⁴ F. O. 371. 29724, Лондон, 14. II. 1941, л. 5; 15. II. 1941, л. 37—39; Зора, г. XXII, № 6505, 20 февр. 1941; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 454.
- ³⁴⁵ F. O. 371. 29725, Лондон, 27. II. 1941, л. 142.
- ³⁴⁶ F. O. 371. 29723, София, 12. II. 1941, л. 109; 13. II. 1941, л. 105.
- ³⁴⁷ Днес, г. I. № 257, 18 февр. 1941; № 258, 19 февр. 1941; Зора, г. XXII, № 6503, 18 февр. 1941; F. O. 371. 29724, София, 22. II. 1941, л. 63; G. Rendel. Op. cit., p. 160, 172; M. L. Miller. Op. cit., p. 44; Д. Сирков. Към въпроса..., с. 439; Д. Сирков, Великие державы..., с. 167.
- ³⁴⁸ H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 161—162; A. Г. Труханов-ски и Й. Антоний Идън, с. 221.
- ³⁴⁹ F. O. 371. 29725, Лондон, 27. II. 1941, л. 49.
- ³⁵⁰ F. O. 371. 29721, Лондон, 5. VI. 1941, л. 235.
- ³⁵¹ F. O. 371. 29734, София, 17. II. 1944, л. 63, 66; 19. II. 1941, л. 70; Лондон, 24. II. 1941, л. 68; F. O. 371. 29726, София; 19. II. 1941, л. 101.
- ³⁵² F. O. 371. 29724, Лондон, 20. II. 1941, л. 92; Н. Генчев. Цит. съч., с. 117.
- ³⁵³ F. O. 371. 29734, Лондон, 18. III. 1941, л. 106.
- ³⁵⁴ F. O. 371. 29724, София, 18. II. 1941, л. 17—18; 19. II. 1941, л. 15, 66; 24. II. 1940, л. 90; 371. 29726, София, 18. II. 1941 л. 104—105; 23. II. 1940, л. 118—120.
- ³⁵⁵ ЦДИА, ф. 456, оп. I. а. е. 4, 27. II. 1941, л. 144; 5. III. 1941, л. 185; F. O. 371. 29747, София, 27. II. 1941, л. 42; G. Rendel. Op. cit., p. 179; M. Padel. Escape from the Balkans. New York, 1943, p. 14—15.
- ³⁵⁶ M. L. Miller. Op. cit., p. 47; M. Padel. Escape from the..., p. 43; F. O. 371. 29747, София, 28. II. 1941, л. 44, 58; 1. III. 1941, л. 53.
- ³⁵⁷ F. O. 371. 29747, Лондон, 12. II. 1941, л. 5; 18. II. 1940, л. 10; 25. II. 1941, л. 26—27; София, 20. II. 1941, л. 8; 21. II. 1941, л. 17, 18; 25. II. 1941, л. 34.
- ³⁵⁸ F. O. 371. 29734, Лондон, 21. I. 1941, л. 41; F. O. 371. 29721, Белград, 29. I. 1941, л. 146; София, 30. I. 1941, л. 147; 1. II. 1941, л. 148; F. O. 371. 29723, София, 10. II. 1941, л. 64.
- ³⁵⁹ The Times 11th February 1941; F. O. 371. 29721. Лондон, 11. II. 1941, л. 163

- ³⁶⁰ F. O. 371.297851, л. 26; F.O. 371.29722, София, VII.1941, л. 62.
- ³⁶¹ F. O. 371. 29721, София, 24. I. 1941, л. 109; G. Rendel. Op. cit., p. 174—175; M. L. Miller. Op. cit., p. 47; С. Рачев. Цит. съч., с. 21—22.
- ³⁶² F.O. 371. 29724, София, 19. II. 1941, л. 87; 20. II. 1941, л. 84; 21. II. 1941, л. 57, 61; 22. II. 1941, л. 86; 23. II. 1940, л. 88; F.O. 371. 29725; София; 21. II. 1941, л. 45; 22. II. 1941, л. 46; 26. II. 1941, л. 48; F.O. 371.29747, София, 25. II. 1941, л. 31, 33—34; Лондон; 26. II. 1941, 84.
- ³⁶³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 27. II. 1941, л. 144, 145; F.O. 371.29747, София, 28. II. 1941, л. 44—45.
- ³⁶⁴ F.O. 371.29747, София, 28. II. 1941, л. 47; Лондон, 1. III. 1951, л. 50.
- ³⁶⁵ F.O. 371.29725, София, 27. II. 1941, л. 66, 77; 28. II. 1941, л. 721; 1. III. 1941, л. 56, 58, 62, 64, 77.
- ³⁶⁶ АМВР, II н. с., д. 14, л. 281—282; ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, София, 25. II. 1941, л. 54.
- ³⁶⁷ Зора, г. XXII, № 6514, 2 март 1941; F. O. 371. 29726, София, 2. III. 1941, л. 7, 18; 5. III. 1941, л. 5; F.O. 371. 29725, София, 2. III. 1941, л. 75, 81.
- ³⁶⁸ F.O. 371. 29726, София, 5. III. 1941, л. 5; F.O. 371. 29725, София, 1. III. 1941, л. 89; F.O. 371. 29747, София, 1. III. 1941, л. 52, 53; Лондон, 2. III. 1941, л. 56, 64; F.O. 371.29747, л. 101.
- ³⁶⁹ Днес, г. I. № 268, 4 март 1941; F.O. 371. 29747, София, 3. III. 1941, л. 69—70; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4; 3. III. 1941, л. 176; G. Rendel. Цит. съч., p. 179.
- ³⁷⁰ F.O. 29747, София, 3. III. 1941, л. 73; Лондон, 4. III. 1941, л. 75; F.O. 371. 29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72.
- ³⁷¹ F.O. 371. 29724, София, 1. III. 1941, л. 98; F.O. 371.29725, Москва, 4. III. 1941, л. 98; F.O. 371. 29720, София, 4. III. 1941, л. 35; Москва, 4. III. 1941, л. 12—55; Лондон, 4. III. 1941, л. 9—10; 5. III. 1941, л. 20; 6. III. 1941, л. 8, 14, 16; История внешней политики СССР, т. I. с. 420.
- ³⁷² F.O. 372. 29747, Лондон, 1. III. 1941, л. 79; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 3. III. 1941, л. 176—177; 6. III. 1941, л. 192; Зора, г. XXII, № 6516, 5 март 1941. До Ив. Попов Момчилов пише; „Дали вие се излъгахте или аз се лъжа — бъдещето ще покаже. Докато фактите ме убедят в противното, дълбоко вярвам, че Германия ще загуби и тая война. В такъв случай нашият хас ще бъде лош. Понеже нито мога, нито желая да се върна в България, докато германците са там, ще се помъча да помогна да се спаси, каквото може. Днес в България никой няма нужда от мен. Дано тук мога да работя за нашия нещастен народ. Зная, че семейството ми и мене чакат големи лишения, изпитания и горчивини. Ще ги понесем. Не сме ние първите българи, които предпочитат изгнанието пред робството“ (ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 3673, Лондон, 1. IV. 1941, л. 96). По-късно зам.-външният министър на югославското емигрантско правителство интригува във Форин офис, че Момчилов бил специално инструктиран от цар Борис да си даде оставката. Това било маневра на някои българи, за да действуват, ако съюзниците диктуват мирните условия (F.O. 371. 29735, Лондон, 20. X. 1941, л. 49—50.)
- ³⁷³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, 4. III. 1941, л. 181; 16. III. 1941, л. 197.
- ³⁷⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, София, 5. III. 1941, л. 170, 182—187; 6. III. 1941, л. 191; F. O. 371. 29726, 25. III. 1941, л. 72.
- ³⁷⁰ F.O. 371. 29726, Лондон, 25. III. 1941, л. 72.
- ³⁷⁶ F.O. 29747, Лондон, 28. III. 1941, л. 108.
- ³⁷⁷ Зора, г. XXII, № 6516, 6 март 1941.
- ³⁷⁸ G. Rendel. Op. cit., p. 183; F.O. 371. 29726, София, 7. III. 1941, л. 47.

ENGLISH POLICY TOWARDS BULGARIA IN THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR (SEPTEMBER 1939 — MARCH 1940)

Ilcho Dimitrov

(S u m m a r y)

The paper examines British policy vis-à-vis Bulgaria from the beginning of the Second World War up to Bulgaria's entrance into the Axis tripartite pact.

Bulgaria joined the Axis chiefly as a result of the policy which had been pursued by the ruling Bulgarian bourgeoisie. This policy had been shaped already in the pre-war years with the establishment of a monarcho-fascist dictatorship, the forging of close economic and political ties with the Third Reich, and the promotion of ideological affinities between the two regimes. The orientation towards the aggressive fascist coalition, however, was also due to certain developments of European relations in the period between the two world wars and the beginning of World War II.

In view of Bulgaria's key strategic position in the Balkans, Britain made every possible effort to prevent her joining the Axis powers. From the autumn of 1939 up to the spring of 1940, the British government was encouraging the formation of various Balkan coalitions with Bulgarian participation, without ruling out even the possibility of a collective system of resisting aggression, in the summer and autumn of 1940 British aims were modest: Britain sought to ensure Bulgaria's neutrality, such as it had been declared and as it was then pursued with ever more strongly marked pro-German sympathies. From late 1940, and particularly from early 1941 onwards, it was accepted that Bulgaria was no longer in a position to resist and she was only asked to refrain from active cooperation with the aggressors.

None of these goals was attained, however. The reason for this was to be sought, above all, in the disadvantageous position of Britain herself. She had only a limited scope for action, especially in South-Eastern Europe. That is why British advice and threats were generally ignored. Without providing any material support to the endangered countries, she herself relied on their help in order to improve her own strategic positions.

In the long run, the British efforts to frustrate the participation of Bulgaria in the alliance of the Axis powers failed. Its only effect was a certain influence on the Bulgarian government which feared military actions on Bulgarian territory, British bombing and — doubtful of the final German victory — feared British retaliation after the war. Therefore, under the pretext of British intimidation, the Bulgarian government tried to justify its policy of procrastination and sought to create the impression that it had succumbed against its own will to the overwhelming Nazi pressure.

(СЪДЪРЖАНИЕ)

Увод	175
Глава първа — България в балканската политика на Англия по време на „странната война“	177
Глава втора — България в балканската политика на Англия по време на прехода от „странна“ към активна война	198
Глава трета — Англия и присъединяването на България към Тристранния пакт	222
Заклучение	266
Резюме	266